

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были поданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохраняются все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как наименование о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отключайте автоматические запросы.
Не отключайте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

WID-LC

D

16.8

.K22719

x

1905

WID - LC

D

16.8

.K22719

X

1905

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

WID-LC

D

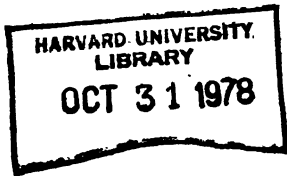
16.8

.K22719

X

1905

✓

784

Зміст.

	Стор.
Передмова до першого і другого видання.	
Вступний розділ	7—37
I. Нарис соціяльних відносин у нові часи	38—52
II. Політичний устрій в нові часи	53—65
III. Середньовіковий світогляд	66—78
IV. Суть гуманістичного руху	79—90
V. Культурне значіння релігійної реформації	91—107
VI. Соціяльна і політична сторона реформації	108—125
VII. Культурна і політична реакція	126—142
VIII. Старий державний і суспільний лад	143—155
IX. Характеристика просвіти XVIII в.	156—172
X. Освічений абсолютизм і французька революція	173—190
Зміст окремих томів „Історії Західної Європи в нові часи“	191—195
Загальна література	196—197
Література до поодиноких розділів	198—224

Передмова до першого видання.

Коли я скінчив весною цього року працю над трьома томами своєї „Історії Західної Європи в нові часи“ я задумав зробити в невеличкому історично-філософичному нарисови короткий звіт того, що в основне, головне і найбільш суще в загальній історії Заходу за час, розглянутий в сих трьох томах, власне за пять віків — від кінця хрестових походів до французької революції. Літна свобода, сільська тиша і сама властивість праці дозволили мені в дуже короткий час виконати ее завдання. Складаючи сю книжку, я мав на увазі не тільки допомгти читачам моєї „Історії Західної Європи в нові часи“ краще зрозуміти основні риси усеї будови нової історії, поданої в сій праці, не тільки разом із тим скласти загальний вступ до історії XIX в., яка має бути продовженням уже виданих томів, але і взагалі дати короткий і по змозі суцільний нарис культурного і соціального розвою Західної Європи в епоху найцікавійшу із просвітного погляду. Я вже кілька літ тому видав був короткі „Вступи до курсів історії нових і найновіших часів“, які давно вже в продажі вичерпані, але на які знать є попит, бо мене вже не раз запитувано про те, коли я думаю видати в друге сі книжки: сподіваю ся, що отсей

загальний історично-філософський огляд нової історії, який я пускаю в світ, цілком заступить попередні „Вступи“, а їх тепер я не думаю передруковувати, бо не хотів би сего робити без перерібки; остання-ж могла-б бути зроблена тільки в напрямі сеї книжки, яку я тільки що написав.

Передмова звичайно буває закінченням праці, уміщаєть ся вона попереду тексту, а пишеть ся опісля. Переглядаючи свій рукопис зараз по скінченню, я можу тільки сказати, що я майже не вишов за ті межі, які собі наперед зазначив, і здаєть ся, довів працю до краю в тому напрямку, в якому почав: я власне бажав написати невелику книжку і надати їй характер суцільности що до основної ідеї і розвитку сеї ідеї в поодиноких розділах, з яких кожен повинен був складати з себе невеличку цілість. Я бажав ще змалювати історію Західної Європи в нові часи, як щось одноцільне і загальне, не розмежоване на історії поодиноких народів і відокремлених одна від другої епох, як те власне загальне, що з історії багатьох народів творить одну історію і сполучує малі епохи в цілий великий відділ всесвітньої історії, і сеї мети, здаєть ся мені, я досяг. Я бажав би ще в се узагальнене представлення шляхів, якими йшов культурний і соціальний розвиток Заходу від XIV до XIX ст., внести й деяке теоретичне розумінне історії, яке я розвинув в „Основних питаннях філософії історії“, в „Суті історичного процесу і ролі особи в історії“ і в деяких останніх історично-філософських статях; не знаю, оскільки се мені вдало ся з огляду на скомпліковані і трудні зачеплені питання і на се, що місце, яке їм з ко-нечности довелось уділити, в дуже незначне.

Вважаю незайвим ще додати, що я навмисне виключив зі свого викладу усю історію утворення

державних територій і національностей, історію міжнародних відносин, війн і мирних укладів, союзів і груповань між державами у всякі епохи: ні „General sketch of history of Europa“ Фрімана, ні „Vue générale de l'histoire politique de l'Europe“ Лявісса не були для мене взірцем, коли я укладав плян сєї книжки, в якій як раз на перший плян висунуто се, що цілком або майже бракує в поіменованих працях англійського і французького історика*), але я мав на увазі і сї два твори, як стислі огляди того історичного життя, яке виключене з мого нарису.

Історія подібна до великої картини з множеством постатей в дуже скомплікованій комбінації. Про сю картину ви можете дати поняття, зробивши з неї, по можности, точну, хоч і поменьшану копію, у тих самих красках, що й оригінал; можете дати поняття також і в ритовині; без красок, але з обрібкою подробиць, і в шкіці на скору руку; можете нарешті дати про картину поняття, оповівши її зміст без пояснюючого навіть рисунка, який уявив би дійсне розміщення постатей. Ся книжка і містить таке оповідання, яке дає тільки загальне розуміння такої картини, а сама вона зовсім не репродукуєть ся. Хто хоче бачити власне та саму, той в сьому нарисі нічого не знайде, її за те, може бути, ся книжка прийде до помочи такому, що бажає орієнтувати ся в скомплікованій композиції рабої від красок картини, уже відомої йому з тих чи з інших копій.

25 мая — 3 червня, 1893.

---

*) Крім того, у Фрімана на історію XIV—XVIII вв. і до того не в одній Західній Європі припадає лишень коло 80 стор. (137—219), а у Лявісса коло 90 дуже маленьких сторін (109—190).

Передмова до другого видання.

В передмові до першого видання сеї книжки пояснено її початок. Вона була написана як короткий звід трьох перших томів моєї „Історії Західної Європи в нові часи“; на неї в першому виданню книжки я часто-густо покликуюся, через що страшенно рябів текст книжки. Остання обставина була лишень деякою зовнішньою незручністю, з якою читач міг іще згодити ся, поки по тих покликуваннях він іще міг без клопоту віднаходити в „Історії Західної Європи“ потрібні йому факти, узагальнення і гадки. Тепер, коли читач має в руках два видання згаданої праці, сторони яких уже не тотожні, прийшлося би зробити книжку через подвійні вказівки ще рябійшою, і тому я вважав за ліпше зовсім їх викинути. Нехай тільки читач знає, що в сьому нарисови кожне твердження може бути фактично ствержене окремими партіями з „Історії Західної Європи в нові часи“. Для тих читачів, що не мали в руках сеї останньої праці і не мають наміру звертати ся до неї, я тільки додам, що з основними фактами, з якими, я припускаю, читач обзнайомлений, він може ближче обзнайомити ся в двох моїх „підручниках“ (середньовікової і нової історії), як що певно ті або інші факти

були йому невідомі з попередньої історичної лектури.

Як короткий звід перших трьох томів „Історії Західної Європи в нові часи“ ця книжка разом із тим мала бути вступом до історії XIX ст., яка призначена була для дальших томів „Історії Західної Європи“. По першому виданню цього вступу появилася на світ IV і V том згаданого твору, що містять у собі виклад подій і розвитку політичного, соціального і культурного життя Заходу до р. 1870. Автор має намір видати і VI том, в якому події доведені будуть до самого кінця минулого століття, але попереду він думає написати такий самий звід IV і V тому, який мав би бути філософією історії XIX ст. і був би вступом до історії останніх тридцяти літ.

Що до теоретичного розуміння історії, то по першому виданню сеї книжки воно, певно, не могло у мене змінити ся. Додам тільки, що за сі кілька років питання про теоретичне розуміння історії викликало в Росії багато суперечок, яким я присвятив цілу книжку під титулом „Старі й нові студії про економічний матеріалізм“. Сі суперечки викликав власне економічний матеріалізм, який, між іншим, заявив себе цілком негативно против особистої та ідейної основи історії, се в проти того самого принципу, з погляду якого написана ціла ся книжка. „Філософію історії XIX ст.“ мені прийдесть ся, мабуть, почати як раз із малюнку економічної революції на переломі XVIII—XIX в., і там буде вказана уся вага власне економічного питання для XIX в. Додам, що вже коли писала ся отся книжка, я мав на увазі розповсюднену в Росії теорію економічного матеріалізму (див стор. 21 і далі), але тоді згадана теорія ще не встигла проголосити свого негативного відношення до ролі

особи в історії. Та за останніх часів серед самих представників економічного матеріалізму почала ся така розтіч у думках, яка підкопує самі основи теорії і робить у певній мірі зайвим дальше полемізованне з їх історичною філософією.

17 падолиста, 1901 р.

Вступний розділ.

1. Єдність західно-європейської історії. -- 2. Загальне представлення ходу історичного розвитку в Західній Європі. — 3. Всесвітня історія і культурно-історичні типи. — Місце Західної Європи в історії поступу. — 5. Неоднакове опіювання основних прикмет західно-європейської цивілізації. — 6. Зріст значіння особи в нові часи. — 7. Духові стремління і матеріяльні потреби особи. — 8. Характер нового політичного розвитку. 9. Загальний погляд на нову історію.

---

1. Західна Європа, залюднена народами романського та германського походження, — до яких із культурної сторони прилучили ся ще західні Славяне та Угри — являє з себе особний історичний світ, який відокремив ся на початку середніх віків зо внї, а в середині, навпаки, об'єднав ся на загально-історичному ґрунті Західної Римської імперії і постійних взаємин між окремими його народами в своїй цивілізації. Від часів підбиття Римом південно-західної Європи сей світ, — які-б не були його відносини у сї часи до інших світів, — живе спільним життям, і хоч Західна Римська імперія політично розпала ся на окремі держави, до яких прилучили ся і зовсім нові краї, і хоч із етнографічного боку західно-європейський історичний світ, що вийшов із Римської імперії, складаєть ся з кількох відокремлених одна від

одної національностей, проте розвиток громадства і образования держав і народів, що складають його, йшов більш-менш тим самим шляхом. В історії романо-германських націй ми дійсно бачимо багато спільних цїх, які можна пояснити повстанням нових держав на тому самому ґрунті і постійними взаєминами між ними. Можна навіть сказати, що крім історії Західної Європи як зводу окремих історій Англії, Германії, Еспанії, Італії, Франції і і., єсть іще історія Західної Європи, як чогось цілого, бо чимало з її явищ було спільних для всіх чи для більшости народів, що залюдняли сю частину сьвіта. Відкинувши в мисли все те, що є основою національної різнородности в сій історії, і узагальнивши навпаки схожі риси в життю окремих народів, ми маємо повну радію утворити собі деяке загальне поняття західно-європейської культурно-соціальної еволюції, яке певно не буде точнїснїько відповідати розвиткови духового і громадського життя жадного краю, коли розглядати його окремо, але за те дасть нам спромогу зрозуміти, як у загалї розвивав ся західно-європейський тип суспільства.

2. Ми сказали, що багато спільного в історії окремих народів заходу поясняють ся їх постійними взаєминами. Є в загалї три способи пояснити ествовање загальних рисів у культурних і соціяльних формах двох чи кількох народностей, се є або припустити безпосередне запозичување одним народом у другого, або пояснити походження сих форм із одного жерела або станути на точку погляду загальних законів, силою яких однакові умовини ведуть до однакових наслідків. Запозичување одним народом у другого грало в історії Заходу дуже важну ролю: в ньому ото й містила ся одна з найвизначнїйших сторін тих взаємин, про які тільки що була мова. Розумість

ся, в сім разі значінне окремих народів не було рівноважне, і одні з них більш впливали на інші, ніж самі відчували якийбудь вплив, а з другого боку кожен з них вносив у сі взаємини де-що іншого, віж решта. От чому, вирабляючи собі загальне понятте ходу західно-європейського розвитку, ми повинні мати на увазі найголовніше ті нації, які були в загалі найбільш впливові, часом то й одну навіть націю, яка виявила з того чи іншого боку особливий вплив на інші. Західно-європейським народам не тяжко було запозичати ся оден у другого тому, що сьому сприяла спільна основа їх цивілізації, яка сама була, як ми бачили, другою причиною повторювання тих самих рисів в історії окремих народів. Правда, і тут можна бачити різнородність між окремими націями, бо в їх історії загальні риси повторюють ся не все і не скрізь однаково, се в не ті самі такі риси в одній цілости, а ті самі — далеко не в тих самих комбінаціях, — отже загальні правила підлягають виїмкам і до того в різних випадках неоднаковим; але коли ми мати мемо на увазі хочби такі лишень риси, які ми бачимо в історії більшости країв або бодай одних головних націй, і коли почнем при тому помічати поєдинчі або окремі виїмки, то все таки мати мемо досить правдиве понятте про якийсь такий середній шлях, побіч якого більш або менш шов розвиток усіх західно-європейських народів. Розумієть ся, що найбільше так би сказати — до сеї ідеальної лінії лежали шляхи розвитку тих націй, що одержали більш від інших із спільної спадщини, що жили в тиснійшій спільности, що ранійш від інших розвивали у себе нові культурні і соціалні форми і приваблювали своїм впливом на свій історичний шлях сі нації, що остали більш по-заду. В останнім разі головна річ не більша або менша близькість

того чи іншого історичного шляху від нашої ідеальної лінії західно-європейського розвитку, а більша або менша швидкість руху в загальному напрямку цієї лінії. Річ власне в тому, що відома історична зміна, яка виходить із загальних умов, настає в деяких окремих випадках раніш, ніж в інших, і нація, яка в тому чи іншому напрямі випередила інші на спільному для них усіх шляху, тим самим і для них прокладає дальший шлях, допомагаючи їм уже одним прикладом своїм зробити те, що й без такого прикладу могло-б і повинно було стати ся при відомих умовах. Якби навіть взаємини між окремими націями і визначали ся більшою рівномірністю і якби більш рівномірно була поділена між них спільна їм усім спадщина, то інші умови їх існування, як наприклад усілякі умови географічні та етнографічні, все таки повинні були-б надавати їх історії більшої різноманітності, що ми й бачимо дійсно на історії окремих країв Західної Європи. Сі умови, утворювані усім матеріальним оточенням, в якому відбувається діяльність чоловіка, а також і вродженими прикметами племені, що залюднює край і т. і. — з одного боку, не о стільки вже так різняться ся на заході Європи, щоб не мали й спільних рисів, які допомагають зазначити тут якусь однорідність історичного розвитку; а з другого боку — завдяки поступови цивілізації не показують ся стільки сильними, щоби противоділати об'єднанню народів у спільних культурно-соціальних формах. Те, що в Західній Європі єсть спільного з погляду географії і етнографії, і без взаємин між народами чи існування у них спільної культурної спадщини повинно було провадити до утворення більш чи менш схожих між собою історичних форм, які-б потім і самі почали розвивати ся приблизно однаковою робом, то є в більшій чи меншій близькості від

відомого загального типу. І справді, чимало схожих рисів в історії західно-європейських народів поясняєть ся не запозичуванням одними народами у других і не спільною основою їх цивілізації, що перейшла до них через наслідування від Римської держави, а більшою або меншою схожістю їх життєвих умов, не кажучи, певно, про закони усякого культурного і соціального розвитку, які мають силу усе і скрізь.

Зовсім не ставлячи собі завдання вияснити сї закони, що мають силу скрізь і всюди, де й коли тільки вбачаєть ся духовий і суспільний розвиток; не маючи також ані найменшого заміру говорити про загальні географічні, етнографічні та інші умови, що утворили з Західної Європи осібний культурний сьвіт і наперед вирисували — коли вільно так сказати — рівнолежні історичні шляхи для ріжних його народів, — ми звернемо всю нашу увагу на те спільне в їх історії, що є наслідком, із одного боку, всесьвітньо-історичного наслідування, а з другого — внутрішніх взаємин сасмосійних частин сього сьвіта.

3. Відома публіцистична школа, яка утворила в російській літературі свою власну філософію історії, виголосила в особі одного з своїх представників (щось із чверть віку тому) теорію культурно-історичних типів, поділивши на такі типи усю історичну людськість і остро протиставивши оден другому в Європі два типи — західний, католицько-протестанцький, романо-германський і східний, православний, греко-славянський*). Теорія ся, вирахована на більшу охорону самотності

---

*) Н. Д. Данилевский. Россія и Европа. Див. нашу критику на сю книжку в статі „Теорія культурно-історичних типів“ (в книжці „Історично-філософічні і соціологічні студії“, вид. 2-ге).

східного типу, який вона голосить за найдосконаліший, від західного впливу, що унаєсть ся, навпаки, за щось згубне, — в основі своїй заперечує культурне обєднання людськості через історичне наслідування цивілізації і взаємини між народами тої самої історичної епохи, се є, на користь наперед поставленої гадки — заперечує очевидність. Розвиваючи лєгично основні засади теорії, ми повинні були-б узнати в культурно-історичних типах відвічні і самобутні *sui generis* одиниці, різко одна від одної відмежовані, такі, що одна в другу не переходять, не сполучають ся між собою і разом із тим є нероздільні цілості, — подібно до схолястичного буття або біологічних відмін — із давного погляду на них. Такими власне типами малюють в теорії романо-германський і греко-славянський історичний сьвіт Європи. Безперечно, між сими сьвітами історія виробила основну різницю в деяких рисах, але обидва вони є справді продовженням одного греко-римського історичного сьвіта, лишень із неоднаковими відмінами для кожного, тай різниця в рисах уже значно заглажуєть ся між ними: так води тої самої ріки, зустрівши по дорозі острів, розділяють ся на якийсь час на дві вітки і знову зливають ся в одному руслі, обминувши перепону, яка їх відмежовувала. Взаємини між окремими народами, поставленими в вигідні для того умови, причиняють ся до витворення якоїсь більш універсальної цивілізації, а народи, що пізнійш виступили на історичний шлях, підлягають впливам старших націй і часто, заступаючи їх місце, продовжують по своєму розпочате ними діло; от у сьому й містить ся так зване історичне наслідування. Відокремленне, що буває з тих або інших причин, — як се приміром лучило ся з Західною Європою в середні віки або з старою Русю

завдяки церковному поділові, що відрізав її від Заходу, і татарським нападам, які перервали її зносини з Візантією, — таке відокремлення безперечно сприяє тому, щоб виробляв ся відомий тип цїлком із місцевими прикметами; але прикмета дійсної відвічності і цїлковитої самотності такому типови можна надати тільки з тою умовою, щоб перед епохою відлюдности, як у Китаю, не було епохи ширшої спільности. В нашій Європі період відокремлення двох типів попередив довгий період греко-римського об'єднання усього культурного сьвіта, sui generis сінтезою усіх давніх культурно-історичних типів, і обидві половини Європи одержали від сього сьвіта спільну спадщину, яка особливо і зробила можливим нове об'єднання, коли історичні умови дозволили і Заходові і Сходові виступити зі своєї відлюдности і окремішности. У всесвітній історії постійно відбуваєть ся сполучення елементів, які вже жили одним спільним життям: перший процес веде до поступового об'єднання людськости, другий, навпаки, є процесом прямо противулежним до першого. Давні всесвітні монархії, — старі азійські царства, що стали здобичю греко-македонського здобуття, яке розповсюднило гелленізм по краях культурного Сходу, і які увійшли потім у склад ще більш просторої Римської імперії, — се широке розповсюдження грецької цивілізації, яка підгорнула під себе й Рим, се утворення Римської імперії в трьох частинах сьвіта навколо Середземного моря так само, як її навернення до одної віри і поява в ній всесвітньої церковної організації, — от ті етапи, якими йшло об'єднання чільної частини людськости, — об'єднання, з яким виробляла ся універсальна цивілізація, що стала спільною основою і для романо-германського і греко-славянського культурно-історичного типу. В се-

реднї віки досягнута єдність була зруйнована; іслам відірвав від неї азійські і африканські країни, зачавши загрожувати самій Європі, а в Європі, завдяки історичним обставинам, утворилися два світи: — західний і східний, з яких кожен мав свою особну долю і розвинув свої особности, не теряючи проте зв'язків своїх із тим спільним ґрунтом, який являла йому антична образованість і християнство. Чи ж можна тепер говорити про цілковиту самотність романо-германського і греко-славянського світа і про відвічність ріжниць, які між ними єсткують і які роблять ніби-то неможливим об'єднання їх на спільній шарпій основі?

4. Та-ж сама історично-філософська школа, витворюючи з романо-германського і греко-славянського світа дві історичні противолечности, які остро відрізняються одна від одної, силкується виставити один із них яко такий, який не тільки не може, але й не повинен ні в чому запозичати від другого, бо він, світ сей, власне світ греко-славянський — являє з себе вищий культурний тип, коли його порівнати з другим, з романо-германським типом. Лишивши на боці відірвані ісламом азійські та африканські краї Римської держави, які після короткого блиску арабської цивілізації стали здобичю варварства, поглянемо, куди попрямувало, так би сказати, звужене русло всесвітньо-історичного процесу. На Сході ми бачимо хиріючу Візантію з усіма ознаками внутрішнього застою, Візантію, яка теряє одну свою провінцію за другою, на час завойована західними хрестоносцями, на кінець падає під ударами турецького варварства; бачимо славянські держави на Балканському півострові, які починають складатися досить пізно і дуже зарані закінчують своє життя, і які також підбивають

Турки, бачимо Русь, дуже віддалену від культурного світа, яка тільки з кінцем X в. переходить на християнство; Росію, відрізану від Візантії на пів дикими кочовниками, півтретя століття під татарським тягарем, усе роз'єднану з Заходом через релігійні ріжницї; бачимо Литву, аж до кінця XIV в. ще поганську; бачимо фінські племена, що відгравали ролю лишень етнографічного матеріалу. Інша річ — Захід; тут ранійше відбуло ся утворення нових національностей і прийняття варварами християнства; тут мусульманські завойовники не мали того успіху, якого зазнали на Сходї; звідси вперше Європа почала виступати як організована сила, якій у нові часи випала роля і культурно і політично стати на чолі усіх частин світа; тутже таки наконець, тоді коли Литва була поганська, Росія стогнала під монгольським ярмом, і падали перед турецькою силою південні Славяне і Візантія, уже починав ся новий духовий рух, який дав нам сучасну цивілізацію. Якби ми не мріяли про будуччину, а що до минулого і сучасного то повинні признати, що з двох віток, на які на початку середніх віків діляла ся європейська історична течія, значінне головного русла належить ся вітці західній, і що світ романо-германський має більше підстав ніж світ греко-славянський на те, щоб його іменувати спадковцем давної цивілізації, найбільш універсальною, яка тільки колинебудь вступала до повстання сучасної цивілізації.

Початок середніх віків — то був час значного назадняцтва у всіх частинах чільного історичного світа, що утворив ся навколо Середземного моря. Єдність його була, як ми бачили, розірвана, звязки між його частинами ослабли, скрізь настав підупад культурного ровеня, — окремішне взяло гору над загальним, місцеве

і часове над універсальним і тривким у сій цивілізації, яку виробляло кілька народів у протязі кількох століть. Європейський Захід не втік загальної долі, відокремився і став жити самотою; образование і в нього упало, і навіть був час, коли арабська наука стояла далеко попереду західно-європейської. Але той самий Захід перший почав вбивати ся з сього становища, вів дальше діяльність греко-римського світу в справі об'єднання і цивілізації. Відродження і реформація є зворотними точками в історії Заходу, що мають безсумнівно загально історичне значіння. Середньовікову католицько-феодалну культуру, пройняту місцевим і часовим впливом романо-германського світа, критиковано з більш універсальних і тривких точок погляду, з яких почав показувати ся і ширший умовий овид. Історичний розвиток особи підняв Захід на ту культурну височинь, на яку давно вже ніхто не підіймав ся, і суспільне життя висунуло людей, яким стало дуже тісно в рамках обмеженого місцевими і часовими умовами середньовікового овиду. Відродження і реформація були немов поворотом до самих жерел європейської цивілізації, до античної давности і початкового християнства, — до того, що було найбільш універсальне і тривке в сих жерелах. Клясична література в руках гуманістів і біблія в руках протестантів стали ся двома головними знаряддями в боротьбі з соціально культурними формами, які звікували свій вік, але й та і друга могли набрати такого значіння лишень завдяки тому, що народила ся особа, яка свідомо поставила своє я напроти зовнішньому світові і зажадала відродження і перетворення життя на нових основах. Отсе власне й було запорукою дальшого поступу, до якого почали долучати ся і інші народи. Коли в середні віки західно-європейський світ готовив ся до ролі головного діяча у всесвітній історії поступу, пе-

реважно завдяки своїм спільним історичним умовам, то в нові часи він і справді став ся таким діячем через енергічну роботу мисли, що відбуваєть ся в ньому в обсязі найбільш універсальних і тривких ідей. Культурно-соціальні форми, як готові наслідки ділання місцевих і часових умов, не скрізь і не все можна пересаджувати в незмінному стані з одною історичною основи на другу, і чим більш в їх формованню брало участь місцева і часова, тим більше власне й треба числити ся з умовами можливості їх пересаджування: найбільша універсальність і тривкість, які сприяють найширшому розповсюдженню виробленого одними серед інших, належить ідеям, се в інтелектуальним, моральним і соціальним принципам, коли вже ум, що виробляє їх, піднімаєть ся до загально-людського погляду. Отже отсими ідеями і їх самостійним виробленням у внутрі розвинутого особового я та пристосованнем їх до зовнішніх відносин життя і визначаєть ся нова західно-європейська цивілізація.

5. Публіцистична школа, яка понижає романо-германський тип перед греко-славянським; признаючи проте висшість західної науки, обвинувачує „Європу“ як раз за те, що в її міцію, і без чого не могло би в ній бути і науки, — в якій першєнство ласкаво відступає Заходови, — і разом із тим щедро наділяє греко-славянський тип прикметами, що для adeptів школи мають ідеальне значіння і ніби-то вже характеризують у сьому ідеальному значінню увесь греко-славянський культурний тип. Ознакою західно-європейського типу вважаєть ся власне занадто великий розвиток особи, неповага до переказів і прихильність до форми, під якими розуміють стремління до самостійного прояву особистого я, дух вислїду і пошукування найкращих форм су-

спільних і проти яких виставляють ся, як ознаки типу східного, збірна основа, вірність до відвіка прийнятої вселенської правди - і перевага, яку дають внутрішньому змістови і духови перед зовнішньою формою і буквою. Індивідуалізм, допитлива мисль, реформаційні стремління — се дійсно реальні явища, що характеризують новий західно-європейський розвиток і в загалі культурне і соціяльне життя усякого краю, яке йде шляхом поступу, і без того, що школа вважає за основні гріхи „європейської“ цивілізації, не могла-б існувати сама наука, якої не відкидає і школа, бо вона перш за все вимагає високого особистого розвитку, критичного відношення до усього, що існує лишень через традицію, і таких форм, які забезпечали вільний розвиток ума, — наука, що сама сприяє особистому розвиткови, виховує умову допитливості і має своїм завданням між іншим і вироблення найбільш морально справедливих, а з погляду суспільного корисних форм народнього життя, бо прикмети, які припускають за греко-славянським типом — у теоріях школи прості гадки, в яких або не мислить ся нічого реального, або розуміють явища, які узагальнюють цілком довільно, або мають на увазі такі речі, що зовсім не відповідають тій ролі, яку вони мусять відігравати; до тогож школа не може сказати, яким чином східні основи могли-б утворити щось рівнозначне з західною наукою.

Славянофіли зовсім правдиво характеризують сучасну Західну Європу, як світ розвинутої особи, критичної думки, свідомого вироблення суспільних форм, але цілком даремне уявляють справу так, ніби всіма сими прикметами визначається самий романо-германський тип на протязі усього культурного і соціяльного свого розвитку, а не відома історична хвилина в сьому розвиткови, — і так само даремно твердять, що

світ греко-славянський споконвічно і до кінця віків був і повинен лишати ся на тому степені культурного і соціального розвитку, на якому особа мало виступає, як самобутнє я, гублячись в однородній масі, індивідуальна думка не виявляє оригінальності, обертаючи ся в круаї традиційних ідей, а суспільні форми не підлягають відмінам в імя безпеки особистого розвитку, бо нерозвинутий ум уявляє їх за байдужний і разом непорушний стан річий. Коли навіть вказане протиставлення між європейським Заходом і Сходом і правдиве, — а абсолютна правдивість його сумнівна, — то воно має зовсім інше значіння, ніж яке йому надає ся школа. Особиста основа в історії з її неминучими наслідками, се є самостійною роботою мисли і життя і змаганням до справдішнього здійснення нових суспільних ідеалів, як і все інше в історії має нахил до більшого чи меншого розвитку і при тому, певно, в залежності від усяких культурних і соціальних умов: чим нижчий культурний рівень і чим більш недосконала соціальна організація, тим менш засобів дає суспільство окремим своїм членам для їх особистого розвитку, тим менш особа здатна виявити себе як самостійне і самобутнє я, і навпаки, чим вище стоїть суспільство з погляду культурного і соціального, тим більш помагає воно виявити в індивідуальному життю і діяльності те, що робить із окремої особи людського роду, із примірника культурної групи, із атома суспільного організму — особу, як розвинуте я зі своїм оригінальним обличчям і зі своїми думками, почуттям і волею. Після основного закону розвитку цивілізації культурно-соціальний поступ веде за собою те, що можемо найменувати ростом особи, і сам він разом із тим стоїть у залежності від сього аргументу, — се останнє з тої причини, що

чим менш культурно-соціально змін відбуваються шляхом самовольної еволюції (*évolution spontanée*) завдячуючи несвідомій діяльності мас, що живуть чисто традиційними ідеями і не замисляють ся над суттю суспільних відносин, з якими їм доводиться мати діло, се є чим більш впроваджують ся в життя особистої свідомості, особистої ініціативи, особистої творчості, тим усе більш і більш культурно-соціальні відмінні виявляють нахил наближувати ся до ідеалу правди і справедливості. Особиста основа властива історії на всіх щаблях її розвитку, бо самий історичний процес в останній аналізі сходиться увесь до взаємин між особою і культурно-соціальним оточенням, і питання може повстати лишень про ступінь розвитку, про кількість і силу сеї основи в ту, чи іншу хвилину історичного буття окремої нації, чи цілого культурного світа — от напр. західно-європейського: коли в сьому останньому індивідуалізм досягає найбільшого розвитку, в найбільшій кількості випадків і з найбільшою силою протиставляє себе інертності або несвідомому саморозвиткови культурно-соціального оточення, то се є лишень одною з ознак, що свідчать про дуже замітний поступ Західної Європи з погляду духового і суспільного. Самі від себе культурні і соціальні форми, залежні від умов місцевих і часових тоді лишень набирають універсальнішого і непроминаючого значіння, коли в них вкладено багато такого, що є наслідком прямо особистої, не підлягаючої впливам часових і місцевих форм загально-людської думки, яка промовляє до ума і серця людани, як людини, а не як представника тої або іншої культурної групи. Чи буде се в такому розвитку перевагою, чи, як здається іншим, хібною, у всякім разі і сю перевагу і сю хибу, — коли тільки, певно, те-

орія культурно-історичних типів правдива, — не можна вважати за ознаки одного романо-германського світа, тому що особиста основа — властива історії в загалі, хоч і не все в однаковій мірі, а з усіх цивілізацій найбільш сприяюча її розвоєви, в та, якої батьками в Європі були давні Греки, а спадковцями стали усі християнські народи, як західної, так і східної Європи, хоч би через особні історичні умови лишень одна з цих половин — романо-германська і раніш і повніш виявила здібність до того, щоб розвивати далі загальнолюдську цивілізацію, а не піклувати ся про те, щоб бути „охоронителькою давньої освіти“.

6. Порівнюючи середньовікову і нову європейську цивілізацію, ми знаємо між ними двома остатніми епохами боржій ту різницю, яку де-хто думає зазначити між двома одночасними типами сеї цивілізації, коли тільки возьмемо на увагу дуже просту аксіому, — власне ту, що у всякій поступовій історії — перед епохою, коли особиста основа досягає замітного степеня розвитку, виявляєть ся в більшій кількості осібняків і виказує значну силу — повинна обовязково бути епоха слабкості сеї основи, епоха безмежного панування колективного і традиційного, се в власне всього того, чому згадана вище школа хотіла-б надати — під іншою лишень назвою — найвище і найідеальніше значінне. Середні віки і нові часи на Заході, якого розвиток відбував ся з більшою шкороістю, ніж у другій половині Європи, що також увійшла вже в нову історію — середні віки і нові часи, загально кажучи, різнять ся між собою як епоха переваги колективного і традиційного і епоха виступу на історичний шлях особистої основи. Те, що надає новій західноєвропейській історії загальнолюдське, універсальне і непроминаюче значінне, містить ся як раз

у культурному зрості особи і в її боротьбі за свої суспільні права, в її праці над завданням світогляду, який мав би бути виправданий особистою думкою, в її стремлінню утворити суспільні форми, що відповідали-б людській гідності.

Уся нова історія в загалі найкраще заперечує соціологічну теорію, яка понижає особу як діяча історії, бачить в останній одну неособисту еволюцію, один саморозвиток (*évolution spontanée*) культурних і соціальних форм, не добачає в ній прагматичної сторони, се в діяльній участі людської думки, людських бажань, людської волі в відмінах духового і суспільного життя, навіть заперечує існування особистої творчости, що походить із індивідуальної ініціативи, а прот: свідомо ставить перед собою цілі загального значіння. Нехай інші епохи до відомого степеня й виправдують теорію органічної еволюції культурних і соціальних форм, — о скільки в сій теорії справді є частина правди, — нова історія завсе буде доказом того, що показуване розуміння історії не обіймає собою усеї правди, а через те й не можна нічого говорити, що воно цілком правдиве. В новій історії ми на кожному кроці надibuємо особу, яка не задовольняєть ся традиційним розв'язаннем питань думки і життя і шукає нової відповіді на сі питання, протестує проти неадекватности і надужить утвореної історією діяльности в імя особисто пізнаної вищої правди, бореть ся за свої природні права і людську гідність, які придушують ся і відкидають ся унаслідованими з минувшини культурними і соціальними формами, — особу, яка стремить до найвідповіднішої зміни сих форм, як здобутків сліпої гри історичних сил, і розширює свою діяльність чинним втручанням у хід історії, щоб направити його в той чи інший бік, о скільки се можливо

для окремої людини. До того ся-ж таки особа, що свідомо працює над ідеями і установами, з яких складається її духове і громадське окруження, виглядає для нас як велике множество мислителів, вчених, поетів і публіцистів, релігійних, політичних і соціальних реформаторів, ініціаторів цілих культурних напрямків і проводирів окремих суспільних рухів; їх ідеї і стремління у зв'язку з національними місцевими і часовими умовами, які їх викликали, мають на собі відбиток особистої оригінальності, розвинутої індивідуальності і тим набирають інтересу загальнолюдського, універсального, тривалого.

Бачучи в новій історії на кожному кроці найрізномірніші прояви особистої основи, ми не можемо не звернути уваги на те, що при видатній ролі, яку починає відігравати особа в культурному і соціальному житті, свідомо перерізка чоловіком духових і громадських умов його власного існування стала одною в замітних сторін історичного процесу на Заході за нових часів: се історія самопізнання особи як окремого *я* і як члена суспільства, історія витворення особою нових теоретичних ідей, що зазначають відносини її до божества і до світа, моральних і соціальних принципів, які повинні означати її поведінку що до інших і зазначають характер її домагань від суспільства, історія практичного розв'язання особою громадських питань, які поставило для неї само життя, і розв'язання їх як раз на підставі загальних принципів, вироблених особою думкою. Завдяки значній, широкій і всесторонній участі особистої думки в культурному розвитку Заходу за нових часів сей розвиток у зв'язку з завданнями, які ставила розумови і соціальна сторона історії, порушив масу моральних і громадських питань, відмежував їх спільну і вічну суть від того, що

запроваджувало ся сюди осібними умовами краю і епохи, узагальнив їх до того степеня, на якому вони могли-б уже набрати загальнолюдського значіння, і надав своїм відповідям на них всесвітньо-історичне розуміння.

7. Особиста основа — є основа духова, духова-ж сторона історії народа або групи народів виявляєть ся в їх ідейній культурі, в їх виображеннях, поняттях, умілості, принципах і ідеалах, які складають те, що Німці звать „объективним“ духом народа і що можна наіменувати також його філософією. Всесвітньо-історична точка погляду — переважно є точка погляду культурної історії, о скільки історичне наступство і взаємини між націями, що стоять у звязку із нею, сходять головно до переходу відомого ідейного змісту від одних до других. Самі ідеї можуть бути здобутком несвідомої колективної творчости і традиційного переймання або, навпаки, наслідком праці особистої думки і самостійного їх прийняття, але яке-б нї було їх походження і яким би шляхом вони всі повставали в індивідуальному умі, вони мають велику силу над чоловіком і кермують його поведенням, як кермують і цілими громадськими рухами. Звідси гадка, що ідеї роблять історію, що ідеї правлять історією, витворюють у ній всякі зміни, і що історія епохи через се містить ся в її філософії.

І окремим особам і цілим народам, так само як і тим або іншим суспільним групам властиві завсїди відомі духові стремління, які в свідомости прибирають форму ідей і можуть лишати ся без зміни в протязі довгого часу, як се було, приміром, у середні віки, або швидко замінати ся одні другими, як се ми бачимо особливо за нових часів. В великих рухах нових віків — у відродженню, в реформації, в просьвіті, в революції — духові

стремління особи виявляли ся в праці над новим світоглядом, у жадобі вищої релігійної причини, в бажанню здобути свободу совісти, свободу мисли, свободу слова, сі чисто матеріальні блага, в обороні своєї людської гідності і горожанської рівноправности: кожному такому рухови відповідала своя осібна ідея про чоловіка, свій осібний погляд на його природу, на його призначенне, його права, його гідність, його місце в суспільстві, се в у кожного такого руху була своя філософія, яка й ставала пануючою філософією епохи. Се були все загальні питання, які чоловік може ставити собі у всіх краях і у всякі часи, як би він їх не ставив і як би їх не розв'язував.

Довгий час в історично-філософських теоріях панувало таке чисто культурне, психологічне, ідеалістичне розумінне історичного процесу і особи, як історичного діяча: основний зміст історії містив ся в одній духовій культурі, се в релігії, філософії, науці, моральности, поезії, штуці, праві, політичних поглядах і стремліннях; особу трактовано як істоту виключно духову, яка заспокоює свої внутрішні потреби роботою на культурнім полі і зв'язана з іншими подібними істотами зв'язком виключно психічним; тим то головними моторами для людей, як історичних діячів, в ідеї, і за ціль їх стремлінь вважало ся духове благо. Таке розумінне історії було наслідком узагальнення цілої низки дійсних фактів; їх доволі постачила особливо нова історія, в якій ідейні рухи справді відгравали велику роль, і люде виказали особливу пристрасть і енергію в боротьбі за те, що вважали за правду, за такі духові блага, як свобода совісти, свобода мисли, свобода слова, за признанне своєї людської гідности. Але се розумінне дуже мало звертало уваги на те, що чоловік окрім духових стремлінь, має ще й матеріальні потреби, а головніші з них: Їжа, одяг і житло, — потреби,

які примушують чоловіка працювати, бути ощадним, набувати власність, сполучати ся з іншими для спільної роботи, обмінювати ся з ними виробами праці і послугами, ставити себе в підлегле становище, вихіснювати чужу працю, відчувати тягар бідности, заздрити на багатство, старати ся так чи інак поліпшити своє становище, робити повстання, стреміти до перебудови суспільного побуту. В середині ХІХ в. на Заході економічні питання стали особливо пекучими, і під їх впливом виникло цілком протилежне історично-філософичне розуміння, по якому виходить, що історія епохи містить ся не в її філософії, а в її економіці. Обидві теорії односторонні — кожна занадто виїмкова — і разом із тим обидві правдиві, коли одна доповнює другу.

Матеріальні потреби чоловіка завжди давали відчувати себе в історичних рухах, і найновіша наука відкрила економічну основу (певно поруч із духовою) в таких на перший погляд чисто ідейних рухах, якими напр. були рухи релігійні. Під прапором церковної реформації, яка, здавало ся, й повсталала цілком зза того, що перестарілі форми релігійного життя не вдоволяли людей, відбували ся цілі суспільні революції, які мали головніше жерело в економічних інтересах окремих станів населення. і шукали або находили теоретичне оправдання своїм матеріальним стремлінням у нових духових принципах. Коли традиційні ідеї, якими жила ціла суспільність, уступають перед новими поняттями і ідеалами в свідомости не окремих осіб, що через свій індивідуальний розвиток випереджують решту членів суспільства, се завжди е покажчиком народження в суспільстві більш чи менш значного стремління до змін в обсязі соціальних форм, — стремління, що виникає в останній аналізі з незадоволення матеріальними

потребами і з бажання досягти кращого економічного стану. Зрештою духовний розвиток природно і неминухо залежить від розвитку матеріального, а від нього самого так само залежить, як сей останній, так і зріст нових домагань, які особа ставить перед життям у загалі, а з'особна перед соціальними формами, які означають матеріальні його гаразди й лихий стан.

Заспокоєння матеріальних потреб чоловіка в кожному окремому суспільстві залежить від трьох головних умов: від фізичних властивостей краю, від культурного рівня і від особливостей суспільного устрою. Кожний крок історичного поступу висовує все більш та більш наперед дві останні умови по силі тої влади, яку умовий поступ дає чоловікови над природою. Для першого зародку історичного життя були доконче потрібні відомі кліматичні і земельні умови, яких ми ніде в Європі не находимо, але вони не уратували від погибелі найдавніших історичних націй з їх розмірно незначною освітою і дуже недосконалим ладом горожанським. Розвиток, збирання і розповсюдження знання, підвищуючи духовий рівень суспільства, дають чоловікови більшу владу над природою. Набувати готові знання, здобувати нові, передавати їх іншим примушують чоловіка не тільки властиві його особі духові стремління, які задовольняють ся — на рівні з наукою — релігією і філософією, літературою і штукою, але й матеріальні його потреби, як головне жерело практичних зусиль, виміряних на зовнішню природу. Не дармо поруч із розвитком духової культури звичайно йде й розвиток культури матеріальної, що сходить до усякої техніки, подібно як духовна сходить до ідей: ідейний поступ і поступ технічний се наслідки того самого умового розвитку, того самого стремління особи до підняття

свої внутрішньої, духової істоти і до поліпшення свого зовнішнього, матеріального життя. От чому історія Західної Європи в нові часи, де особиста основа досягла найбільшого розвитку, не тільки виробила багату ідейну культуру, яка перевищила своїм загально-людським характером усі інші цивілізації, але виробила ще множество технічних відкриттів, винаходів і удосконалень, яким довелося поліпшити матеріальне життя усієї людськості: технічний поступ Західної Європи утворений теж більшим у ній розвитком особи, властивим найвищому ступеневі свого розвитку духом ініціативи, винахідливості, творчості, діяльної енергичності.

Особистий розвиток, який є перш за все, розвиток духовий, відбувається в чоловіці поруч із розвитком свідомості власної гідності, своїх прав і між іншим свого права існувати, з розвитком ідеї людської особи в загалі і однакового для всіх права. Забезпечення матеріальних потреб чоловіка, — які, звісно, зростають разом із розвитком культури, — стоять, як ми завважили, в залежності і від особистий громадського устрою, якими є ті власне умови, що означають відношення різних осіб до матеріальних джерел у життю і до існуючих жерел цих гараздів, до землі, води й усього, що є над ними і під ними на потребу чоловікови. до призбираних наслідків попередньої фізичної і духової праці, до того знаряддя, без якого чоловік беспорядний в відношенню до сил природи, що служать йому в його матеріальних потребах. Неприступність цього добра, трудність у користанню з нього, нерівномірність його розкладу, як причини, що шкодять матеріальним інтересам тих або інших суспільних станів, часами допроваджували до громадських рухів, — допроваджували й тоді, коли дуже за-

мітно гіршав економічний стан мас, і тоді, коли в масах повстала більш розвинута свідомість людської гідності, людських прав. Соціальне питання, що зайняло таке важне місце в історії XIX ст. і навіть утворило одностороннє історичне розуміння „економічного матеріалізму“, в перш за все виплид того індивідуалізму нової історії, який виявляє ся в різні культурні епохи в усяких домаганнях особи: в гуманізмі особа, так мовити, обставала за найбільш загальні права своєї духової і фізичної природи, в протестантизмі — за свою внутрішню, духову свободу, свободу свого сумління, в „просьвіті“ — свободу мисли і дослідів, свободу слова і духового єднання, в усяких політичних і громадських рухах нових часів — право на нетикальність, на вільні переходи, на вільний вибір занять, на вільний розпорядок маєтком і здобутками своєї праці, на однакове з іншими відношення до себе держави, на скасування старих різниць перед цивільними і карними законами, на краще забезпечення своїх матеріальних і духових потреб. Обстоюючи за те все і здобуваючи то усе, де-б воно ні було і коли-б ні було, особа зрештою боролася не за справу тої чи іншої нації, тої чи іншої релігії, тої чи іншої держави, того чи іншого суспільного стану, а за право чоловіка в загалі: отсе то й надає їй боротьбі загальнолюдського і всесвітньо-історичного значіння, надає їй, як уже говорило ся, універсальний і тривкий інтерес, і власне з сього погляду, повторяємо, має особливу вагу західно-європейська історія з її глибокою і всесторонньою, завзятою і не безуспішною боротьбою за права людської особи.

8. Завдяки такому своєму характерови, нова історія Західної Європи набрала характеру свідомого ставлення і принципіальної розв'язки

супільних питань із погляду права особи на можливо повне забезпечення її духових змагань і матеріальних потреб. Історичне життя усе висуває до практичної розв'язки нові й нові питання, що впливають чи з місцевих і часових умов самого життя, чи виходять одно з другого у все-світньому і вічному процесі самозатвердження особи, в межах людського світа. Кожна держава, як одна колективна цілість, що боронить своїх прав у міжнародній боротьбі, має свої історичні завдання, свої політичні цілі, розв'язує свої культурні і соціальні питання, не рідко, скоріш навіть дуже часто нехтуючи окремі особи, пригноблюючи їх духові стремління, жертвуючи їх інтереси, але у всіх таких випадках історичні завдання, політичні цілі і культурно-соціальні питання мають чисто місцеве і часове значіння; при тім в основі всяких способів розв'язки цих завдань і питань і в основі засобів, яких уживається, щоб досягти цих цілей, лежать не такі принципи вищої правди, що постійно розвиваються, універсальні і тривкі з походження свого як остаточні культурні і соціальні ідеали, а гадки про найбільшу при даних умовах зручність, найбільшу користь для політичної цілості, найбільшу вигоду для тих, у чиїх руках — можливість, власть, право розказу. Про те, які-б завдання ні ставила собі держава і як би їх не виконувала, які-б цілі не мала її політика зовнішня і внутрішня, які-б питання місцевого і часового характеру в ній ні повставали і в який бік ні хилилась би їх розв'язка, то все ніколи не буває позбавлене принципового значіння з загальнолюдського і все-світньо-історичного погляду: усяка розв'язка супільних питань, що яким би там робом ні повставали, маючи те чи інше значіння в історії якої будь держави. як соціальної цілості з осіб-

ними традиціями, стремліннями, потребами і інтересами, неминучо набирає того або іншого значіння для духового розвитку і матеріального добробуту окремих осіб і цілих суспільних класів, що живуть у тій державі; а як іще до того існує історична наступність народів і культурні взаємини між ними, то має ще той чи інший, — благодійний чи лихий — вплив і на весь всесвітньо-історичний поступ. З другого боку, розв'язка суспільних питань, які висовує внутрішнє життя кожної держави, — чи буде воно корисне чи некорисне для особистого розвитку і гаразду, поступове чи назадне, — може бути або тільки чисто практичне, яке не виходить із загальних понять і не вносить нових принципів у загальну свідомість, або, навпаки, принципіальне з теоретичним ідейним виставленням загальних засад. Новочасні західно-європейські держави, як і всі в загальні держави в історії, певно мали свої особні історичні традиційні завдання, які й доводили їх до ворожих стріч одних із другими або витворювали між ними зв'язки, ставили собі політичні цілі, до яких здійснення треба було жертвувати й життя поодиноких осіб, їх здоров'я, незалежність, маєток і працю, і розуміли та розв'язували пекучі культурні і соціальні питання в напрямі національних традицій і політичних інтересів, які нераз не мали нічого спільного із стремліннями і внутрішніми потребами поодиноких осіб, а часто навіть бували лишень традиціями та інтересами володаря чи керуючого стану і не стояли в жадному принципіальному зв'язку з питаннями духового та громадського поступу. Розвиток особи в нові часи унеможливив, розв'язано громадські питання на Заході лишень таким робом. Проти національно-політичних традицій і інтересів, які вимагали в кожному окремому випадкові розв'язки внутрішніх питань

у відомому напрямі, особа почала виставляти свої стремління і потреби, коли тільки завважала, що державні вимагання перечать тому, що вона вважала своїм невідступним правом по божому і природному закону, висовуючи в своїй обороні докази принципіальні і тим самим примушуючи шукати вищого, теоретичного оправдання і для меж державної власти. З другого боку вона піддавала критиці традиції й інтереси, в імя яких від неї вимагано жертв, і коли вона пересвідчувала ся, що власне се традиції й інтереси кермуючої меншости, а не всього гурту осіб, культурно і соціально з'єднаних в одну цілість, то відказала сим принципам права стати основою розв'язки питань, поставлених життєм, вимагаючи навпаки розв'язки їх у напрямі справді народного і громадського гаразду, неможливого без духового розвитку і матеріяльного добробиту усіх. Тому й держава в своїх заходах коло власної самоохорони все більш і більш мусіла числити ся з потребами і жаданнями суспільства, яке для кращого забезпечення прав поодиноких своїх членів почало стреміти до політичної самоуправи, се є до участі в управі, шукаючи оправдання і сього стремління в ідеї людської свободи. Разом із тим і кермуючим станам треба було почати відвикати від ототожнення державних завдань і цілей з самими своїми культурними стремліннями і соціяльними інтересами, бо в загальну свідомість усе більш та більш став увіходити той принцип, що коли в імя спільного гаразду існує держава, яка вимагає від своїх членів, щоб вони підлягали відомому загальному закону, то користь із сього сполучення повинні мати всі і всі в рівній мірі повинні підлягати і обов'язкам, які звідси випливають. Те, що з погляду ранійш згаданої теорії є великою повагою до зовнішніх

форм, якій протиставляють у сій теорії життя в одному єднаню духа, — життя, яке ніколи й ніде справді не здійснило ся, — є не що інше, як стремління розвинутої особи до такої організації громадського життя, яка найбільш відповідає вимогам її духової істоти і до якогось ступеня забезпечувала б її матеріальний добробут.

Індивідуалістичний принцип теоритичної і практичної розв'язки суспільних питань у новій західно-європейській історії ганить не тільки російська публіцистична школа, що доходить до перечення загальнолюдських основ в імя місцевих і культурних традицій, але ще й один західно-європейський напрямок, що виріє на основі найновіших культурних стремлень і в їх безпосереднім продовженнем. З погляду сього напрямку розвиток особи був осуджений і теоретично, і навіть історично, як основа проти суспільна*). В обох разях проти принципу особи, як основи негативної, виставляють власне те саме, як щось позитивне, — тільки його інакше звать і розуміють. У славянофілів се щось має назву соборної (чи хорової) основи, яку вважають ніби-то споконвічною в греко-славянському дусі і вже здійсненою в його життю, на Заході-ж воно означене було як принцип братерства і стали його розглядати як остаточну мету соціального поступу. Західний осуд індивідуалізму виходить із того становища, що самий особистий розвиток і сама індивідуальна свобода не забезпечують іще народнього добробуту і не в ним, що цілковите віддання особистій самоволі обсягу економічних відносин навіть просто шкідливе для значної більшости, і що для гаразду людськості потрібне гуртованне суспільности,

---

*) Див. мою „Історію Західної Європи в нові часи“, т. V, розд. XIII.

а не роз'єднання індивідуальних сил. Не перечачи, розуміть ся, справедливости снх засад, ми не тільки не думаємо, щоб у них були підстави для осуду індивідуалізму, правильно понятого але гадаємо навіть, що сама вихідна точка сього мірковання чисто індивідуалістична. Перше, не треба мішати індивідуалізму, як стремління особи до внутрішнього вяснення самої себе і до зовнішньої свободи, яке не містить у собі нічого протисуспільного, — з моральним егоїзмом і соціальною байдужністю, які можна подибати у спілці із недостаткою духового розвитку і суспільною неволею одиниці. Друге, погляд, який ми розглядаємо, повстав як реакція проти погляду, з якого для народнього гаразду ніби то досить одних політичних реформи, що забезпечили-б особисту свободу, — як протест проти науки, ніби то найкращий лік проти всякого економічного лиха може бути одна вільна конкуренція, — як клич проголошений в імя економічних потреб народньої маси проти ліберальної буржуазії, яка шанувала принцип особистої свободи, але не розуміла потреб робітничого стану, через що усе протиставлення ідеала братерства ідеалови свободи пояснить ся не стільки льогічно, скільки історично. Третє, обсяг домагань і приложення індивідуалізму далеко ширший від тої сфери, яка в сїм разї мала ся на увазі, тай сам колективізм у справі здобування засобів ані трохи не перечить індивідуалізови, як основному принципови духового життя. Мало того, нарешті: самий ідеал колективізму утворив ся на основі пробудження в масах свідомости особистих прав і людської гідности, на основі стремління до забезпеки добробуту найбільшої кількості осіб, на основі індивідуалізму альтруїстичного, який привчає до співчуття до чужого особистого позбавлення найосновніших

потреб людського життя, на основі соціального ідеалізму, який виходить із того погляду, що не особа для громадської організації, а громадська організація для особи. Таким робом сучасний громадський рух, що виставив на своєму прапорі принцип колективізму, ані трохи не перечить загальному індивідуалістичному характерови нового політичного розвою і відбуваєть ся в імя стремлінь та потреб індивідуального життя.

9. Західно-європейській історичний світ у середні віки можна схарактеризувати, як головними прикметами, — феодалізмом, який розвинув ся в поодиноких його державах, і католицизмом, що обєднав усі його народи, відбиток яких (обох) можемо бачити в усіх його культурних і соціальних формах. На всю нову історію ми маємо право дивити ся, як на добу повільного руйнування католицько-феодальних духових і суспільних відносин сил, що шукали виходу з вузьких і тісних рам середньовікового життя. Сими силами були засади, які найбільше відкидувано на підставі принципів феодалізму та католицизму перше — засади держави, як установи громадської, що в для загального добра і має незалежну зверхню власть, і друге, засади особи, як істоти, яка має право на зовнішню і внутрішню свободу, тим часом як феодалізм вів до розпаду держави на приватні господарства, де зверхня власть була лишень *sui generis* додатком до обладування землею, але яка разом із тим повертала народню масу в прикутих до землі чиншовиків властителя землі, а католицизм сперечав ся з державою за незалежність, разом із тим беручи і духову сторону особистого життя в цілковиту свою опіку.

Держава нового часу виросла в боротьбі з ворожими їй силами феодалізму і католицизму, по часті так, що узяла над ними гору і перенесла на

себе відібрані у них права, се вступила на їх місце, по часті погодила ся з ними і лишила їм їх привілеї, — простійше кажучи, узнала сама деякі їх принципи. В сій боротьбі державній власті подавали поміч індивідуальні і масові громадські сили, які мали також свої причини бажати, щоб аристократія і клер були побиті, сї два головні соціяльні стани феодально-католицького суспільства мали свої мотиви помагати державній власті в її боротьбі з сими станами. З двох союзників, що бороли ся з феодально-католицьким устроєм, найперші і найбільші наслідки перемоги здобула держава, а особа часом мала мало користи, коли не сказати — просто стратила. Держава, відобравши у феодальної аристократії і католицької церкви ті привілеї, які були за тяжкі для неї самої, відобрала в спадщину від них чимало їх старих прав над особою, додавши до них іще нові права, і лишила обом станам ті їх права, які не стояли на перешкодї їй самій, але лежали тяжким гнітом на решті маси. Все більш та більш розширюючи свою діяльність, вона стала пажерливим політичним організмом, проти якого особа не мала сили, і таким фактом відповідали анальоґічні політичні ідеї, з яких складали ся цілі теорії абсолютної державности. Особистий розвій, якому в середньо-вікових культурно-соціяльних формах стояв на перешкодї феодализм і католицизм, у нові часи зустрів ся з перепоною, що повстала в формі держави, яка не хотїла знати жадного іншого права, окрім свого права. Особа й тут ставала до боротьби за свої права, маючи нераз проти себе сполучені сили державної власті, церковної організації і пануючих станів суспільства.

В історії сєї боротьби нераз за успіхом нових культурних і соціяльних стремлїнь насту-

пала реакція, коли старі поборені сили підводили голову і починали йти назад. У нові часи треба розрізняти дві значні епохи поступового руху, який двічі викликав сильну реакцію; першу епоху ми означуємо, як відродження і реформацію, другу — як просвіту і революцію. В обох разях рух наперед виходив і зверху від державної власти, і знизу від суспільства, з приватної ініціативи; при тім держава і особа то сходилися, то розходилися в тих метах, які кожен раз ставилися перетворенню культурних і соціальних форм, відобраних у спадщину від католицько-феодальних середніх віків.

Нарис соціальних відносин у нові часи.

1. Феодальне суспільство. — 2. Взаємини духовенства і дворянства. — 3. Аристократія земельних власників і промислово-торговельна буржуазія. — 4. Становище маси і соціальні рухи. — 5. Зміни в селянському життю і селянське питання. — 6. Велике і дрібне господарство, сільське громадське життя і цехова організація промислової верстви.

1. Суспільне становище особи означає ся приналежністю її до того чи іншого соціального стану і тими відносинами, в яких усякі соціальні стани стоять до матеріальних основ життя (до землі, капіталу, знарядів продукції), до держави і одні до других. Середньовікова соціальна організація була збудована на цілковитому поділі станів, із яких одні панували над другими, за якими держава uznавала вельми ріжнородні права, і які припадали як раз на остро розмежовані економічні класи. Становий устрій як феодальних, так і державних часів не признавав особі, як такій, жадних прав, бо тоді замість „прав чоловіка і горожанина“ uznавано лишень привілеї станів, через які (привілеї) і поодинокі особи, коли вони належать до таких станів, одержували усі свої права в суспільстві й державі. Феодалізм виробив у суспільстві цілу скалю особистих прав — від могутнього феодального сенєра з розвинутим по-

чуттем своєї незалежності і своєї гідності (в виді лицарської чи дворянської слави) і до селянина-крепака, який пробував у невольничому стані і не мав жадних прав у відношенню до свого пана. Новочасна держава завжди виявляла нахил знівелювати громадські стани в відносинах до самої себе, але довгий час полишала в силі надзвичайну нерівність у взаємних відносинах між станами. При такому стані річий значна більшість людськості була позбавлена всяких прав. Хоч кріпацтво, знаменне для становища середньовікового селянства, і почало зникати в деяких місцевостях іще на переломі середніх і нових віків, усе таки не треба забувати, що рішуче і повсюдне скасування його почало ся тільки сто літ тому назад. Мало того; в деяких випадках запровадження чи зміцнення кріпацтва було подією розмірно нових часів. З другого боку, той самий феодалізм давав пануючій меншості особливо упривілейоване становище і що до держави, і що до маси; се було становище свободи, але такої, якої не можна погодити з повагою до закону і до чужого права.

Західно-європейське суспільство довгий час було суспільством феодальним. Феодалізм витворював із репрезентантів великої господарки властителів зверхньої власти, а сі поділяли державу на дрібніщі політичні організми, що ставали в ієрархічну залежність одні від других і панували над масою, що сиділа на землі їх маєтностей, господарюючи впрочім самостійно на відмежованих їй наділах. Між сю суверенну аристократію католицизм всунув вищий клір, якого члени володіли також феодальними сеньоріями і користали з усіх прав своїх цивільних товаришів. Між духовою і цивільною аристократією, з одного боку, і підданими її — народною масою, з другого — йшла постійна боротьба, яка часом

переходила в боротьбу отверту, коли повстанці боронили або намагали ся вернути собі найосновніші права особи, покликаючи ся на божі і природні закони: таке було за часів хрестових походів повстання міст; такі-ж особливо були численні селянські повстання, і деякі з них більше відомі в історії між іншим через звязок свій із рухами релігійними і політичними. Стремління повернутої в неволю маси до горожанської свободи, се в докористання з найосновніших прав особи, переходить через усю історію західно-європейського селянства, почавши з другої половини середніх віків, і через усю таки сю історію переходять феодальні реакції, які ставили собі за мету юридичну і економічну неволю народної маси. В сій боротьбі містить ся одна з найважніших сторін соціальної історії Заходу.

2. Католицизм і духовенство поставили на чолі західно-європейського суспільства духовенство і дворянство; вони мали більш-менш однаковою матеріяльну силу, що містила ся в великій земельній посілости, однакові права що до держави і однакову владу над рештою людности. Доля обох станів була однакова: обидва вони і вивисили ся політично з упадком держави, і обидва стратили політичне значіння з розвитком нової монархії. Що до відносин обох станів до землі, між собою і до народу, то тут доля їх у деяких краях була неоднакова.

При кінці середніх віків церковна земельна власність і світські права духовенства почали викликати протест. Поруч із покликуваннем на те, що не личить духовному стану мати матеріяльні багатства; поруч із народним невдоволенням, яке викликало користолюбство духовенства, між іншим, і що до його власних селян; поруч із політикою держави, що виявила стре-

шлідне в багатьох життєвих питаннях стати наслідницею церкви, не можна не зазначити ще антагонізму між двома першими станами держав, коли дворянство заздро споглядало на багатства духовенства і з великим співчуттям зустрівло гадку про секуляризацію церковної влади, се є про відібрання у клира його земель, — зрештою, одначе, щоб самому підживити ся на його кошт. Релігійна революція XVI ст. скасувала духовенство, як упривілейований стан земельних власників, і в тих краях, де вона була заведена, дворянство справді одержало немало безпосередньої користі з секуляризації церковної влади. В краях, що лишили ся вірні католицизмови, клир зберіг вповні попереднє своє соціяльне значіння; йому завданий був удар тільки церковною політикою просвітнього абсолютизма, особливо французькою революцією, що знищила всякі станові привілеї і секуляризувала церковну власність. Після католицької реакції спільні інтереси наближали обидва упривілейовані стани, які складали власне одну пануючу верству суспільства, і навіть замишаннє вищих церковних посад стало в багатьох місцевостях чисто дворянським привілеєм. На скільки духовенство володіло землями і користало з феодалних прав, на стільки і воно брало участь як у феодалних реакціях проти народніх стремлень, так і в консервативній опозиції що до держави, як тільки остання почала обкромувати соціяльні привілеї.

3. До утворення самостійного і заможного міського стану у духовної і цивільної земельної аристократії не було суперників у суспільстві. Міста зразу на рівні з селами, — хоч і не в тій мірі, як останні, — підлягали феодалам, але міста перші стали до зброї і відвоювали свободу у своїх єпископів і графів. В історії соціяльного

розвою Заходу вільне і промислове місто, в якому утворився окремий стан, найменований буржуазією, відгравало дуже поважну роль. Найосновніші риси нового суспільства, не схожого з середньовіковим, найперш виявилися власне по містах. Міста не тільки зовні вибилися з під влади феодалів, але і в середині увільнили своє життя від феодальних форм. Тут вперше зверхня власть відділилася від володіння землею і стала висловом загальної волі горожан. Тут вперше порвані були васальні пута, що ставили одну вільну людину в залежність від другої, і утворився стан горожан. Тут вперше зникло цілком кріпацтво, і правна свобода особи стала загальним правилом. Тут таки вперше впала умовна феодальна власність, і настала вільна новочасна власність. Відсиж вийшли й ті сили, що найбільш сприяли руїні феодалізму і поза містами. Поруч із феодальними сеньєрними повстали міські громади, які почали висилати своїх репрезентантів до державних соймів, і сї останні через се позбулися свого виїмкового феодального характеру. Міста помагали королівській влади в її боротьбі з духовними і сьвітськими васалами. Пізнійше буржуазія була чільним станом народу в його боротьбі проти аристократичних привілеїв. Нарешті, міське життя виробило із боку економічного нові форми, які мали значно вплинути на соціальний розвиток Заходу аж до найновіших часів. Феодальне життя, коли його розглядати з погляду стремління, занять і звичаїв пануючої верстви суспільства, було переважно побутом військовим, коли в міському життю на перший план почали висовуватися торгівля і промисл. Пізнійше, коли феодальна шляхта перетворилася в марнотратних, гулящих і невільничих двірських панів, у містах панувала ощадність і трудівниче життя — міжіншим

і в умовій сфері — і не вмирало стремління до свободи. Економічною основою, якої держався феодалізм, була виключно земельна власність і сільське господарство, які в містах заступлені були рухомим маєтком (капіталом), промислом і торгівлею. Тут вперше почала повставати і грошова господарка в противність до природної, пануючої в феодальному життю.

Завдяки останній обставині, маюча верства суспільства поділилася на Заході на хліборобську і торговельно-промислову. І між ними повстало також противенство, зразу переважно через стану нерівність аристократії і буржуазії, згодом, коли почали гинути станові межі, — що напр. найраніш трапилося в Італії, Англії і Голландії, — було оно підтримуване протилежністю між інтересами двох верств, що одержували свої доходи з неоднакових жерел. В громадському життю Заходу міська верства все більш і більш висовувалася наперед, поки не почала йти наперебій із дворянством і навіть сама не стала пануючою і кермуючою верствою і разом із тим репрезентантом у політичному життю більш демократичних основ. Станові привілеї просто ставали в поперек соціальним стремлінням буржуазії, а через те інтереси її з цього боку були тожні з інтересами селянства. Тільки після упадку станових перегород у найновіші часи виказалася чисто економічна основа соціальних верств у позбавленому стані горожанстві, утвореному найбільш зусиллями буржуазії.

Не слід одначе думати, що перше формування капітала і багаті буржуазії повстало на основі промислу. Середньовіковий промисл мав цеховий устрій, який підтримував дрібне ремесло і перешкоджував тому, щоб праця була відділена від знарядя продукції, сприяв тому, щоб заро-

біток більш рівномірно розповсюджував ся, і не давав ні скупчити ся великим капіталам в одних руках, ні утворити ся пролетаріятові. Перші великі капітали, які тільки згодом стали прикладати до великого промислу, були наслідком головно заграничної торгівлі гуртової, що значно почала розвивати ся при кінці середніх віків. Тільки тоді, як розвивав ся капітал наслідком великої торгівлі, цехи перевели ся, селянство лишило ся без землі і витворило пролетаріат, повстала економічна політика меркантилізма, який підтримував великий промисл, дальше коли повстала економічна свобода, що дала свободу діяльності капіталістів, коли цехи були скасовані і заборонені робітничі спілки, які поставили робітника віч-у-віч із підприємцем і нарешті, коли розвинулась машинова продукція (з кінцем XVIII в.). — великий промисл цілком став на рівні ноги і почав відогравати в соціальному життю роль, однакову з ролю великої земельної посілости і великої торгівлі.

4. Духовенство, дворянство, буржуазія, як стани цілком чи по части упривілейовані, хоч і не в одній мірі, — які між іншим одні лишень користали з права мати репрезентантів у державних соймах, — і як класи, в руках яких згромадили ся землі і капітали, підносили ся над масою селянства і міського поспільства. Брак правної рівноправности (а по селах і неволя) і лихий економічний стан більшости сільської та міської людности викликали в новій історії західної Європи два головні соціальні питання; вони існували, певно, давно, але висунуто їх і почато розв'язувати лишень у XVIII і XIX ст. власне питання селянське і робітниче, і при тім перше дотикало ся лишень ліквідації давніх соціальних відносин, що повстали на основі феодалізму, а друге було висунуте лишень у нові часи у звязку

з наслідками розвою пролетаріята, великого промислу, капіталізму та політичної сили буржуазії. Народня маса була в пригніченому стані. За часів пановання феодалізму вона була майже в цілковитій неволі. Коли повсталася станова монархія, право репрезентації в державних соймах належало лишень духовенству, дворянству та містам, які користали із свого політичного впливу вельми своєкорисно і на шкоду народнім правам та інтересам. Та коли впали станово-репрезентаційні установи і державна власть згромадила ся в руках абсолютних королів, до початку нової політики, яка кермувала ся ідеями просвіти, становище маси не поліпшало. Перше, зруйнувавши феодалізм що до політики і позбавивши упривілейовані стани самостійної участі в державних справах, абсолютна монархія до половини XVIII в. не дотикала ся соціальної сторони феодалізму і горожанських привілеїв духовенства та шляхти, тяжких для народа. Друге, політика меркантилізму примушувала нову державу особливо підпирати заступників грошового капіталу і часто навіть просто на шкоду правам і інтересам хліборобської і фабричної праці, особливо у сфері регламентації промислу, на користь якої жертвовано свободу і добробут робітників. Нарешті до усього давнього лиха, що тяжило на народі, до десятини, що брали на користь духовенства, до феодальних здирств, що чинили ся над людом на користь сеньєрів, долучили ся державні податки і всім тягаром упали на народню масу, в якій уряд повсюди бачив одну лишень податкову силу. Становище маси навіть просто гіршало, і се тяжко відбило ся на її свободі і матеріальному життю, і в XVIII ст. воно досягло крайних розмірів узагалі після часів феодальної анархії.

Такий стан феодальної маси, а до того й погіршення, що лучали ся час від часу були причиною її повстань, про які ми вже згадували, і в загалі всіх соціальних рухів при кінци середніх віків і в нові часи. Не вважаючи на однаковість цілих рухів або окремих випадків глухого невдоволення, що ще не перейшло в отвертий вибух, не вважаючи на неоднаковість умов поодиноких країв і епох, де й коли відбувало ся щось подібне, скрізь і завжди виявляєть ся присутність одного, універсальнішого і тривкого жерела стремлінь маси, яке покриває собою часові і місцеві відміни: з кінця середніх віків такі рухи стають під прапор небагатьох принципів, які формулюють ся то як божий закон, заповіт Христовий, євангельська свобода, то як велінне природи, природне право, „права чоловіка і горожанина“, се в скрізь і завжди особа уміщує себе, свою свободу, своє право, свої стремління і інтереси під оборону релігійних і соціально-етичних ідей. В часи релігійної культури і в народній масі, що має особливий нахил до загальних ідей, обвинутих релігійною пеленою, соціальні рухи набрали власне сектантського характеру, і в сектах, як середньовікових, так реформаційних часів ми подибуємо усі головні прикмети народніх рухів на соціальной основі. До голосу народнього помалу почали прислухувати ся і кермуючі верстви і уряди, що мали зразу до розпорядку одну лишень репресію, — і соціальні реформи стали одним із завдань поступової політики. Не кажучи про поодинокі особи з вищих верстов, які боронили прав і інтересів народніх мас, можна зазначити в загалі, що нижче духовенство нерідко переходило на сторону народа, і що буржуазія, як ми бачили, тримала з масою, коли доводило ся боронити спільних інтересів проти соціальних привілеїв і політичного деспо-

тизму. З розвитком державного розуму і королівська власть почивала брати в свою опіку права і інтереси народні. У всіх сих випадках діяльність поодиноких суспільних елементів об'єднувала ся ідеєю прав особи на існування, гідне чоловіка.

5. З кінцем середніх віків у селянському життю відбували ся дуже важні зміни, що мали свої причини, як у самому сьому життю та зусиллях народу поліпшити своє становище, так і в щасливих або нещасливих загальних політичних і соціальних умовах. У феодальні часи становище селянина в загалі означувало ся особностями соціального феодалізму — сполученням великої земельної посілости з дрібною господаркою прикріплених до землі населенців. У загалі, в сьому становищі треба розрізняти дві сторони: правну і економічну. Перша була в тому, що особа селянина і те, чим він владає, залежали від власти феодального сеньора, друга-ж — у тому, що селянин був забезпечений земельним наділом і провадив самостійно своє господарство. Такий стан річей не був незмінний, але у всіх краях і по всяк час він усяково відмінював ся. В Англії правна підлеглість народньої маси зникла досить рано, і можна сказати, що нова англійська історія уже не знає кріпацтва. Досить рано почало ся увільнення особи селянина від невільничої залежності й у Франції, але сей процес відбував ся тут досить помалу, і в XVIII ст. на французькій землі існували ще кріпаки, хоч місцеве право багатьох провінцій уже не припускало його. Навпаки в Німеччині, в Угорщині, Польщі, Данії повертання в кріпаки зміцніло і навіть просто почало ся в часи багато пізнійші. Саме увільнення селянства від невільничої чи де-що м'якшої залежності відбуло ся або через поодинокі пере-

ходи до свободи, як се робило ся за раніших часів, або виступало як загальні урядові заходи, що мало значінне головно за останніх півтора століт. Перехід селянської особи в стан вільний до останніх часів, — коли з особою стала увільнятися від феодальних прав і земля, а особиста свобода доповняла ся земельним забезпеченням (найліпша форма розв'язання селянського питання), — звичайно йшов поруч із полишенням над землею прав феодального сеньєра, які обтяжали селянську власність здріством і здержували вільне орудування нею, або з відбиранням землі на власність сеньєра, що підготовлювало утворення сільського пролетаріату. Особливо виразно виступає перша комбінація в історії Франції, де невільність землі була загальним правилом до самої революції поруч із досить невеликою решткою неволі особи: можна навіть сказати в загалі, що особисту еманципацію селянина куповано тут на кошт перенесення на селянську землю особистих повинностей. Але у Франції бачимо і другу форму — відділення селянина від землі не тільки в правному, але й економічному розумінню, се є позбавлення землі, через що і тут поруч із селянством, що задержало землю, утворив ся сільський пролетаріат, так що хліборобський стан поділив ся на господарів і наймитів. Особливо знаменне позбавлення землі сільської маси для соціальної історії Англії, де воно почало ся дуже рано, відбувало ся особливо скоро і досягло найбільшого ступеня розвитку, утворивши в селах лишень дві верстви: більших властителів із капіталістами-фермерами, що арендують у них землю, і найнятих робітників-хліборобів, позбавлених якої будь власности. Тут сей процес, який вніс у земельні відносини принципи буржуазної грошової господарки і капіталістичного промислу, закінчив ся цілком

при кінці XVIII ст., — приклад на те, що не всяке знесення феодального ладу було корисне для людности, тай на те також, що буржуазія перенесла принципи своєї верстви і в сільське життя, в земельні відносини, де вона при тім навіть просто почала випихати аристократію.

Розуміть ся, що при такій неоднаковості місцевих умов зміст селянського питання був неоднаковий у різних краях, але мета його була скрізь однакова — щоб дарувати хліборобови життя, якого гідна спосібна до духового розвитку і вільна людська особа.

6. І в сільському і міському побуті в середні віки переважувала дрібна господарка і дрібний промисл. Верства більших властителів землі була або духовним або військовим станом, які не робили із сільської господарки своєї спеціальности, і в феодальнім земельнім устроєви лучила ся велика земельна посілість із дрібною господаркою. Досягали сього тим, що сенєр лишав безпосередно до свого розпорядку лишень невелику частину належної до його землі, обробляючи її панською працею, а решту „держали“ на усяких умовах селяне, які за се відбували усякі обовязки і платили чинші. Так само і верства більших капіталістів складала ся з купців, які вели гуртову торгівлю і робили грошові операції, не будучи ще промисловими підприємцями: продукція була в руках хазяїв (майстрів) невеликих робітень; там вони працювали самі з небагатьома меншими товаришами (підмайстрами) і хлопцями, які вчили ся у них ремесства (термінатори) і входили в безпосередні зносини з замовниками і покупцями; до того майстри одного ремесства складали спілки (цехи), що підтримували між ними рівність через заборону поодиноким робітням розширювати продукцію поодиноких заведень, становище-ж під-

майстра було лишень часове, се в нїби перехо-
довий степень від науки до самостійного заняття
ремеслом. В основі цехової організації, що пеклу-
вала ся про рівне забезпечення поодиноких своїх
членів, лежав таким робом принцип асоціації,
тим більш іще, що цехи одержали і політичне
значінне підчас боротьби ремісничої демократії
з буржуазією за участь у міській управі. В селах
так само заводять ся громадське життя і не
тільки ради оборони громадою своїх прав, але
й ради цілей економічних: селянські наділи після
жнив і косовиці цідлягали праву випасу, се в
усе село могло пасти свою скотину на спільному
вигоні, що було дуже корисне для плекання
скотини, а до того у селян у спільному користуванню
були ще осібні пасовиська, луки і ліси. Так лу-
чшла ся в середньовіковому народньому життю
основа рівного для всіх забезпечення, сприяючи
особі в розумінню забезпечення її матеріяльних
потреб, із основою громадської солідарности в імя
особистого гаразду, бо цехи були до того ще
й товариствами заемоги в нещасливих випадках,
а істнуванне громадських прав на землю мало
що до бідних мешканців іще й добродійний ха-
рактер. У сих розпорядках, яких гарна сторона
очевидна сама з себе, народ сам сполучав дома-
гання особи з громадськими інтересами.

Одначе хибно було-б думати, що таке життя
було чимсь викінченим і обхоплювало усї сторони
життя: навпаки, чимало в ньому мало характер
починів, з іяких лишень згодом могли-б виробити
ся доскональніші форми, і поруч із ним істну-
вали інші форми, сильніші і разом із тим ворожі
йому. Дрібна господарка і громадська солі-
дарність розпадали ся в середині і валили ся
зовні.

Щоб як слід зрозуміти громадську солідарність і самообмеження особи в ім'я соціального інтересу, потрібно деякого ступня індивідуального розвитку, якого то ступня певне не могло бути в малокультурних масах. Егоїстичні стремління, які у заступників вищих верств суспільности проявляли ся в бажанню політичного і правного і економічного панування над масою, в самій масі виявляли ся в формі бажання поодиноких її членів ухилити ся від обов'язків, які накладало на них згадане життя, тим більш, що в часи, коли особиста основа в загалі була у зневазі, чимало сторін сього життя були і без потреби важкі. Вилучення з селянських громад поодиноких осіб, які потім ставали їх панамі, є явище вже дуже давнє, а стремління більш заможних членів полишити тільки для себе самих користування громадськими землями та лісами і пізнійш підривало громадське життя. Особливо аналогічне явище бачимо ми в історії цехів, в яких майстри все більш і більш відокремлювали ся в упривілейований стан тим, що утрудняли стороннім доступ до майстерського стану і полекшували його для своїх синів і зятів, повертали своїх менших товаришів (*compagnons, Gesellen*, як звали ся підмайстри) у простих наймитів, визискували працю термінаторів продовженням часу науки, обходили всякими правдами і неправдами цехові статуту або вигадували нові правила на свою користь, надуживали цехових посад і т. і., через що цехи помалу прийшли до повного упадку. Таким робом сам розклад громадського і цехового побуту сприяв погіршенню становища маси, пособляв початкови пролетаріату.

Зовні народня маса була позбавлена економічної самостійности через розвиток великої господарки і появу великого промислу. З часом

власителі посілости побачили, що для них корисніше там, де складала ся на те щасливо умови, долучити селянські пайки до тих, на яких провадила ся дідична господарка, відобрати громадські землі для утворення на них нових господарських пайок, повернути спадкових „державців“ у тимчасових арендаторів, сполучити кілька попередніх селянських „державств“ або в одну велику ферму, щоб віддати їх у недовгочасну аренду за гроші, або в один суцільний вигін, щоб плекати вівці, які дають добру вовну. Все се витворювало пролетаріят, який кинув ся на заробітки в міста, де його швидко поглинули потреби великого промислу. Купці помалу почали переходити від самого лишень скуповування та розпродажі товару до участі в його виробі, користуючи ся з своєї грошевої сили, дешевої праці безземельних робітників, внутрішнього розпаду цехів і протегування меркантильної політики. Селянин-власитель або арендатор із своїм дрібним господарством і цеховий майстер у своїй невеличкій робітні часто не мали змоги йти на перебіг з дідичом, із багатим фермером, із фабрикантом і доводилось часто-густо після повної руїни сходити зі становища самостійного господаря в ряди безземельного і часто беззахистного пролетаріяту.

Сі відносини уже раніш звертали на себе увагу, поки не витворили в новітні часи осібногo робітничого питання.

Переходимо тепер від відносин соціяльних до політичного устрою, який сам стоїть у залежності від сих відносин і рівночасно має самостійний вплив на відміни, які відбувають ся в них.

Політичний устрій в нові часи.

1. Становий устрій суспільства і характер держави в становому суспільстві. — 2. Державні сойми і королівська власть. — 3. Церква й держава. — 4. Неоднакова політика королів. — 5. Індивідуальна свобода і державна власть.

1. Взаємини між державою і суспільством, чи краще, — його окремими верствами, можна будувати на усякій основі. За католицько-феодалного устрою, де зверхня власть опинила ся в руках більших духовних і світських властителів посілости, держава, так мовити, розпливала ся в суспільстві, коли у новій абсолютній монархії, в якій громадські сили позбавлені усякої само діяльності, суспільство, навпаки, поглинуте державою. В обох одначе випадках духовна і світська аристократія і як репрезентанти державної влади і як упривілейовані піддані абсолютного короля займала те саме суспільне становище. В середній між обома епохами уміщують період, коли зверхня власть була поділена між королем, як репрезентантом державної основи, і політичними уставами, в яких репрезентоване було суспільство зі своїми становими поділами.

Західно-європейська держава переходить із середніх віків у нові часи в формі станової

монархії: період розпливу держави в суспільстві уже пережив ся, період, коли держава поглинула суспільство — був іще напереді. Епоха станової монархії — XIV і XV в.; в XVII і XVIII століттях переважає королівський абсолютизм; XVI в. є перехідний. Попереду сих п'яти віків формує ся, панує і гине політичний феодалізм, який поділив зверхню владу між аристократичними елементами суспільства, а кінець XVIII в. визначає ся переворотом, що розпочинає епоху участі безстанового суспільства у зверхній владі, коли соціально значінне помалу переходить від аристократії до буржуазії. З головних країв Європи одна Англія не знала ні феодального роздроблення з розграбленням суверенітету сенєрами, ні королівського абсолютизму з усуненням громадських сил від участі в державних справах. В Англії середньовікова станова монархія перемінилася в нову монархію конституційну, яка зробила ся зразком, який почали наслідувати континентальні краї по французькій революції. І тут, як і скрізь, обидві форми громадської участі в державній управі не тільки забезпечали тим елементам, що брали участь, деяку незалежність у тих чи інших справах від якоїбудь необмеженої волі, але й давали їм можливість здійснити за помічю державного примусу соціальні стремління згаданих елементів, які перше були чисто станового характеру, а згодом почали відзначати ся характером більш класовим. В найновіші часи почали домагатися такої-ж заправи і такої самої можливості і чисто демократичні стремління. Усі ті відносини відбивали ся і на новій політичній літературі — в розвитку ідей обмеженої монархії і народовладства.

За часів королівського абсолютизму, як ми вже бачили, держава завдала удар тільки полї-

тичним правам станів, лишивши їм усі їх соціяльні привілеї. Про те в народніх масах усе не вмінала віра в королівську власть, на підставі тої ідеї, що король є репрезентантом загальних інтересів, оборонцем і покровителем нещасних і пригноблених, — і стоячи дійсно понад становими стремліннями, монархія на Заході, — коли вона не цувала ся феодальними симпатіями, коли вона бачила, що народнього гаразду вимагають такі її власні інтереси, коли, нарешті її репрезентанти підлягали впливови поступових ідей, — справді давала почин до громадських реформ, що особливо характерне для епохи просвітнього абсолютизму. З другого боку, народні маси давали поміч королівській власті в її боротьбі з упривілейованими станами.

2. Станово-репрезентаційні установи повстали у всіх західно-європейських державах. Знаменні риси для них, не вважаючи на усі відмінні між ними є: участь суспільства через своїх заступників у державних соймах, куди поперед у кожен прибував по особистому праву, поділ сих соймів на станові палати, видання законів і запровадження податків за згодою заступників народніх (у політичному розумінню слова). З сих рисів система заступництва і законодавча власть із правом обговорювання податків увійшли і в конституційну монархію новітніх часів, як основні умови політичної свободи, але становий характер давних державних соймів уступив у нових конституціях перед новою основою. Далі, повеюди право участі в зборах державних станів належало не усім станам, а лишень духовенству, дворянству та міщанам (у Франції селянам лишень від кінця XV в. та в Швеції ще селянам, а за те в Польщі одній лишень шляхті), а в кращому разі, — як се було в Англії, де рано почала упадати станова основа, —

HELENIA COLLEGE LIBRARY - WIDENSK LIBRARY

тільки певній громадській верстві, що має певний маєтковий ценз. Становість державних соймів, після усунення з них народної маси, робила з них знаряд, за помічю якого вищі верстви суспільства могли здійснити свої соціальні стремління на некористь народніх інтересів, на що ми вже вказували ранійше. Варто напр. зазначити, що погіршення побуту селян і навіть просте їх повернення в кріпацтво в Німеччині, в Угорщині, в Польщі, в Данії було справою місцевих станових соймів, і що англійський парламент брав діяльну участь в обмежуванні селян. Тому-то збори державних станів не тішилися довірем і підмогою з боку народніх мас, і се була одна з причин їх безсилля в боротьбі з королівською властю.

Друга причина їх безсилля в сій боротьбі був міжстановий антагонізм: існуючи в самому соціальному життю, він переходив і в зібрання станових заступників. Кожен стан боронив тільки своїх інтересів, нехтуючи інтереси інших станів, із сього боку особливу ролю відгравало своє корисне і горде поведення дворянства, яке не хотіло нічим поступити ся для держави і з презирством гляділо на третій стан. се є наміщан. Замітним виїмком із загального правила є англійський парламент; в його нижній палаті злучили ся в одно усякі соціальні елементи, які в загалі вельми солідарно обставали за свої права і інтереси і в загалі виявили багато більш політичного розуму, як напр. французькі генеральні стани, бо останні не задержали навіть права обговорювати податки і не здобули участі в законодавстві.

Усім станово-репрезентаційним установам доводило ся зводити боротьбу з королями з приводу взаємного поділу між ними влади, а вислід сеї боротьби не був усюди однаковий. Деколи

сойми досягали цілковитої переваги над короною, — вона тоді ставала *sui generis* вищою магістратурою аристократичних республік і так було в Польщі, а також одного часу в Данії і Швеції до монархічних порево­ротів, що запровадили в обох сих землях (у XVII та XVIII ст.) абсолютизм, — і підтримували принципи виборчої монархії (що бачимо ще в Чехії та в Угорщині). Але се були винятки, і з них одна лишень Польща встояла до краю на становищі аристократичної республіки з доживотним королем на чолі. В інших землях збори державних станів або зовсім перестали відбувати ся, як се було у Франції, в Еспанії, в Данії і в деяких німецьких князівствах, або відбували ся (в габсбурзьких землях і в інших німецьких князівствах, у Швеції) без справжнього значіння в державі, яка прибрала форму абсолютної монархії. Навіть Англія за Тюдорів і Стюартів перебувала тяжку кризу, коли й у ній розв'язувано питання, чим має бути її парламент і чи має він бути в загалі. Ми побачимо, що боротьба станово-репрезентаційних установ із королівською властю в XVI і XVII в. набирає особливого інтересу через свій зв'язок із релігійною реформацією і виробленням нових політичних ідей.

Підупад станово-репрезентаційних установ, що вирости на оснві католицько-феодалного і муніципального середньовічного життя, свідчить, розуміть ся, і про підупад самого того життя, що їм дало основу, а з другого боку — про народження нової сили, яка знайшла собі підпору в об'єднанню станів під спільним прапором національності. Перехід від середньої історії до нової відзначаєт ся власне ще утворенням більших націй під зверхністю королів. За феодальних часів король був вершком феодальної драбини сенсрів, був перший між рівними, а його власть опиралась

на феодалній присязі васалів і на великій земельній посілості (на доменах), так бодай дивилися на короля феодалі. В народі одначе жило інше розуміння монархічної влади, незалежно від того, чи уявляли її собі, як продовження влади абсолютних римських цезарів, що було напр. у Франції, чи як спадщину, полишену германськими королями, вождями народними, що справді було в Англії. До сього ще долучався погляд церкви на боже помазання володарів. Самі королі, нарешті, не хотіли погодитися з тим становищем у державі, яке стреміли утворити для їх влади феодалні сили. Борючись за своє право, монархія опиралась на правників, які дуже рано (в XII—XIII в.) витягли з римського права науку про абсолютизм королівської влади: „що благоугодно королю — те має силу закону“. При кінці середніх віків італійські князі показали на ділі приклад європейським королям, чим вони наперед мали-б бути. Справді, італійський князь („*principe*“) був не феодалний сенар, се в не володар-дідич, і не феодалний король, се в не суверен над усіма, а тільки перший серед рівних. От у чім була річ. В міських громадах і між іншим у міських громадах в Італії в загалі вперше з'явилася верховна власть без земельної основи, і се була власть республіканська. Але се власть помалу перейшла до князів, коли в тамтих містах повторилася історія стародавньої тиранії на основі боротьби аристократії і демократії: італійський принц, що опирався на народньому признанню і на узброєній силі, переносив на себе необмежену зверхню власть міської республіки, не потребуючи ні великої земельної посілості, ні васалів, а Макіавелі на початку XVI ст. в своїй розвідці „Правитель“, — дуже популярній у правителів тої епохи, — дав і теоре-

тичне узасаднення сій власти. Королі запозичили у італійських князів практику абсолютизму і прийняли його теорію; її повторив в ішій формі при кінці того-ж століття Боден, що покликав монархів, як заступників державної єдности, стати понад станами і партіями. Ідею абсолютизму приложено до станово-репрезентаційних установ, і вони мусіли або зникнути, або лишити ся тільки з умовою зректи ся своїх традицій, прав і домагань. Місцеві і часові умови порішили їх долю в неоднакових випадках неоднаковим способом, і королівська власть перемогла стани.

3. Першим із сих станів було духовенство: як верства більших властителів посіlostий, воно займало однакове становище із дворянством, але окрім того воно складало ще організацію, яка виходила за межі окремих держав і яка обхоплювала увесь європейський Захід: організація була тісно з'єднана і дисциплінована під зверхністю римського первосвященника. То утрудняло становище духовенства в державі, а тут іще виставляло ся і неоднаково порішало ся питання про взаємини між королівською (чи імператорською) і папською властю, про відносини між державою і церквою.

Політичним ідеалом середньовікового папства була теократія: римські первосвященники вважали себе намісниками самого Бога на землі і виводили з відеи свої політичні домагання. Церков, учила далі їх теорія, се божа інституція, держава — справа рук людських і духовна власть устанвлена самим Богом для кермовання душами, а світській власти поручене опікування лишень тілами, небесне є вище від земського, духове вище від тілесного — церква повинна верховодити державами. Звідси папі належало право поставляти і скидати володарів, увільнювати їх

підданих від присяги, видавати закони, обов'язкові для усіх держав, накладати на їх підданих податки на користь церкви, не питаючи для цього нічної згоди, а світські монархи повинні були слухати верховного первосвященника у всьому, не могли видавати самостійних постанов, які хоч трохи відносилися до церкви, і не мали права накладати податків на її прислужників. Певно, що це повинно було поставити і духовенство кожної окремої землі в цілком упривілейвоване становище, давало йому особні права над суспільством (таке між іншим збирання десятини, широка компетенція церковного суду), увільняло його від підлеглості державній адміністрації, державним основам. У кращому разі сю теорію пояснювали, як строгий розділ влади духовної і світської, на підставі тексту: „віддайте божеє Богови, а цесарське — цесареви“, — текста, в якому бачили взаємну незалежність обох сил, що забезпечало церкву від вмішування держави в її внутрішні справи.

Католицькій церкві не вдалося здійснити свій теократичний ідеал, але в загалі умови середньовікового життя вельми сприяли її стремлінням і вимогам. Духовенство культурно стояло вище над світським суспільством задля свого образования, а матеріально було станом дуже могутнім, що надавало йому моральної сили над масою і дозволяло опиратися на домагання держави. До того, церква довго була єдиною сталою організацією, що обнімала усі краї Заходу і була централізована в часи розпаду держави на феодальні посілости і політичного роз'єднання націй, і це також давало їй перевагу над світською властю. Ця остання не могла погодитися з таким становищем, і ось між церквою і державою повстала на Заході віковична боротьба, що не

закінчила ся в католицьких землях і досі. Перевага в сій боротьбі була зразу на боці церкви, але згодом уже — на боці держави, що припадало на час упадку, в якому перебувала церква при кінці середніх віків, і тодішнього зміцнення держави, а також у загалі на той час, коли панування в життю перейшло від церковної культури середніх віків до світської культури нових часів. Держава успішно відтручує домагання папства і клира і навіть сама нападає: за часів реформації частина володарів Західної Європи увільняєть ся від папської власти, став на чолі місцевих, уже цілком державних церков, повертає духовенство в залежне від світської власти урядництво, позбавляє його основ матеріальної сили, відібравши у церкви її землі, і таким чином замість попереднього поглинення держави церквою бачимо щось цілком противне. Коли друга частина володарів і полишила ся в союзі з католицькою церквою і навіть виступила в її обороні проти реформації, та се не перешкаджало їм ні якомога обставати за свою власть і права держави проти домагань папства і клира, — які стали до того податливіші, — і навіть ширити сю власть і сі права, повертаючи духовенство у зняряде абсолютизму, а в часи так званого просвітнього абсолютизму в другій половині XVIII ст. католицькі уряди просто вже вступили на шлях, на якому протестантські володарі були вже в XVI ст. „Цивільний устрій духовенства“ французької революції був одним із проявів того-ж таки процесу; він відбив ся і в сфері політичних теорій, які сходили на те, що релігія — се справа цілком державна.

4. Таким чином нова держава перемогла у боротьбі з середньовіковими силами феодалізму (з його паростом — муніципальним життям) і ка-

толицизму: з початку володарі упорали ся з поодиновими світськими і духовними феодалами, потім по части підклонили під себе, по части зовсім усунули в своїх королівствах незалежні політичні організації станово-репрезентаційних установ і католицької церкви. Касуючи право станів обговорювати податки і роблячи з церкви інституцію цілком державну, королі самостійно орудували і матеріяльними засобами суспільства і були зверхніми керманичами в його духовому життю. Держава підносила ся над суспільством і підклоняла під себе особу, орудуючи її маєтком і сумлінням. Державний принцип поборов основи становости, церковности, громадянства і особи. Політичні цілі поставлені були на переді всіх інших.

При такому загальному становищі речі в нових абсолютних монархіях були можливі проте і справді були великі різниці — в різних землях, в різних часах і в залежності від особи володаря.

Королівські права виведжено теоретично з божого чи з природного права, що було у звязку з неоднаковістю загальних світоглядів, а на ділі був на них той погляд, що вони то існують в імя загального добра, то що є приватною власністю короля. Абсолютизм, як розуміли його письменники XVII ст. Фільмер і Боскюе, що надавали йому чудовне походження, і абсолютизм у Макіявеля, Бодена, Гоббза, Вольтера, фізіократів, Фридриха II, що виводили його з природної державної кінечности, — цілком щось інше. Неоднакові між собою формули Людвика XIV, що підкланяв ідею держави ідеї короля, як даної особи („державна, се — я“), і Гогенцолернів у Пруссії, що вбачали в королях лишень перших слуг держави. Далі зі своїх прав королі користали або для органічної внутрішньої роботи державної будовлі, або для звеличання себе блиском зовнішніх здо-

бутків і в династичних цілях. Абсолютизм, нарешті, служив також і справі культурної і соціальної реакції, або, навпаки, ставав знарядом духового і народного поступу. В с'їм разі можна розрізняти, напр. конфесійний і двірський абсолютизм XVI і XVII ст. і „просвітний“ абсолютизм XVIII ст.

Ми вже не раз згадували, що в загалі королівська власть після побіди своєї над феодалізмом і католицизмом відірвала у духовенства і дворянства їх політичні права, лишивши їм — і навіть узявши в свою опіку — їх соціальні привілеї і панованне над духовим життям суспільства. Сим аж до часів просвітного абсолютизму визначала ся майже уся політика королів що до соціальних ріжниць і, розуміть ся, що до народу. Державна ідея загального інтересу відступала в такій політиці на задній плян, і держава переходила, навпаки, в організацію, яка підтримувала з усієї сили соціальні привілеї католицько-феодального походження. Коли при такій політиці і мало ся на увазі загальне добро, то тільки в розумінню підтримування внутрішнього ладу і зовнішньої незалежності, як се отверто заявляли політичні теоретики, се в не народній добробут, котрий, як цинічно заявляв Рішеле, з державного погляду був навіть небезпечний. Для підтримування внутрішнього ладу і зовнішньої безпеки, так само як і для блиску двірського життя і для політики завоювань, коли королівські стремління набули виключно особистого характеру, треба було матеріальних засобів, а їх повинен був постачати народ. Шануючи соціальні привілеї католицько-феодального характеру, королівська власть увесь податковий тягар накладала на одну народню масу. Але окрім того, для роздобуття грошей, потрібних для національного і політичного

існування краю, нова держава вдавала ся до особної економічної політики меркантилізму, якої головною цілею були власні фінансові інтереси: скарбові потрібні були гроші, і їх думали добувати, виключно пособляючи привозови їх в їх державу і вивозови із держави товарів, се в підтримуючи гуртову торгівлю і великий промисл і таким чином сприяючи розвиткови буржуазії — часто, як ми бачили, на шкоду хліборобству (а, значить і селянству) і інтересам міських робітників.

Таким чином остаточно західно-європейська держава — і в формі станової монархії і в формі монархії абсолютної до звороту в політиці сеї останньої в часи просвітнього абсолютизму — нехтувала народні інтереси, і тим яскравіше виступають висміки з сього загального правила, як наприклад дбання Генриха IV про курку в празниковій юшці селянина.

5. Виріши на таку силу, нова держава повинна була мати вплив і на долю поодинокі особи, як особи, не вважаючи на її соціальне становище. Стара політична організація не вважала на чисто особисті права, які були заступлені в ній правами становими. Новий політичний устрій узнав станові права лишень у взаєминах між поодинокими особами, але не що до держави. Остання і на ділі і в теорії відкидала індивідуальну свободу, лишивши за собою безмежні права, і сей принцип перейшов навіть у републиканський ідеал Руссо, який надавав натхненне в часи французької революції чисто демократичній політичній партії якобинців, що в індивідуальній свободі бачили небезпечний і злочинний — з державного погляду — „індивізм“.

Між іншими відносинами сього напрямку особливої уваги варті отсі.

Перше, новочасна держава узяла в свою опіку економічну діяльність — не для упорядкування відносин між капіталом і трудом в ім'я народного добробуту, а з цілями для останнього побічними; меркантилізм (чи протекціонізм) був змішуванням держави в подробиці продукції і заведенням цілої серії перешкод у промисловій діяльності суспільства, проти чого дав ся чути в половині XVIII ст. літературний протест економічної школи фізіократів.

Друге — і се в історії XVI—XVIII ст. мало безмірно більше значіння, — принципи державности і індивідуалізму зіткнули ся на основі релігії. Ми ще бачили мемо, що реформаційний рух XVI ст., як його брати в цілости, мав причини моральні, соціальні і політичні. Лишаючи на боці соціальну сторону руху, ми завначимо тут два противні погляди на релігію, що повстали в ті часи: старі права католицької церкви у сфері віри почали заперечувати як окрема особа, так і держава, і після їх побіди над старою церквою (певне, де ся побіда була) повстала суперечка, чи релігія — справа державна, чи лишень внутрішня справа індивідуального сумління. Держава стреміла до того, щоб поглинути в собі церкву з її колишніми правами над індивідуальним сумлінням, а останнє почало боронити свого права до свободи. На сій основі і відбула ся перша принципіальна борба між змаганням держави до абсолютного права і індивідуальною свободою. Побіда на останку перехлила ся на бік особи, і принцип свободи сумління виріс у загалі в принцип індивідуальної свободи від усякого зовнішнього примусу в духовій сфері життя.

III. Середньовіковий світогляд.

1. Загальні замітки. — 2. Загальне означення середньовікового світогляду. — 3. Схолястична філософія. Аскетична мораль. — 5. Реакція католицизму.

1. Стежачи за долею особи в залежності від соціальних і політичних відносин із кінця середніх віків, ми виконували програму, виставлену в перших рядках першого розділу цієї праці; та соціально-політичними відносинами ще не цілком означається усе життя особи в суспільстві і її історична доля. Перше, є ще цілий внутрішній світ індивідуального життя, чи світ ідей — відмінний від світа установ. Ідеї можуть мати дуже різномірний зміст, що відбивається на всьому духовому життю особи. Далі, з культурного боку ціле суспільство може стояти на неоднаковій рівні в різні часи свого історичного існування, а серед самих членів суспільства можлива в сій напрямі дуже велика несхожість у залежності від їх приналежності до різних соціальних класів і заводів. В обох разів від характеру і кількості культурних ідей, приступних особі і перенятих нею, залежить ступінь особистого розвитку і напрям, який приймає історична діяльність чоловіка, а се, з свого боку, відчувається на соціально-політичних відносинах, які означають долю особи. Нарешті, є просто ідеї, що дотикають

ся власне питань суспільства і державности і мають вплив на реальні відносини цих сфер тепер і в будучині.

Загал ідей, пануючих у духовому життю поодинокі особи і цілого суспільства, о скільки його членів об'єднують загальні поняття і погляди, чи в духовому життю якоїбудь приватної соціальної класи чи культурної верстви, складає те, що ми зовемо їх світоглядом. Сі ідеї дотикають божества і природи, чоловіка і суспільства, виступаючи як ідеї релігійні, наукові, моральні і політичні (в ширшому значінню), і об'єднуючи ся в ідеях філософічних, які самі можуть бути або теологічні, або світські. В кожному суспільстві вирізняєть ся особна культурна класа, яка, сказати-б, заправляє в усьому громадському життю своїми ідеями: в середні віки такою верствою було духовенство, в нові часи стала світська інтелігенція. Умові і громадські інтереси сеї верстви можуть вузчатися і розширюватися, і на її стремліннях можуть більше або менше відбиватися стремління і інтереси окремих громадських клас. Можна, через се, говорити про часи культурного розцвіту і культурного упадку, яких значінне для особистого розвою і соціального поступу, певно, не однакове: високий культурний рівень сприяє обом, культурне назадняцтво веде за собою, навпаки, соціальну і політичну реакцію. Умові інтереси інтелігенції можна далій повернути на речі цілком абстрактного знання або і на громадські питання, чим так, напр. розрізнялися ся між собою гуманізм XIV—XV ст. і просвіта XVIII ст. Інтелігенція, нарешті, може цілком зійти ся або зовсім не зійти ся з відомою соціальною верствою, більш проймаючи ся становими стремліннями та інтересами, висловлюючи їх і в літературі, або піднімати ся до загальніших ідей і служити в загалі чоловікови, обороні

особи і громадського добра. Відси й усякі від-тїни свїтоглядів, як напр. влєрикальний, що панував у середнї віки, двірсько-аристократичний, який увели в моду італійські князі і який про-славив вік Людовика XIV, свїтогляд буржуазний і людвий, або тип, що панує над усіма ними — універсальний, загальнолюдський, якому початок зробили в новій Європі кращі заступники гума-нізму.

Культурна історія нових часів характеризує ся в загалі побідою свїтської культури над цер-ковною, в якій рамки католицизм стремів замкнути філософію, науку, літературу, штуку, примусивши їх служити не духовим потребам людської особи, а інтересам церкви, що домагалась духового і політичного пановання над суспільством і дер-жавою. Секуляризація культури є одним із най-світліїших успіхів індивідуалізму. З другого боку, в сїй свїтській культурі загальнолюдський і громадський принцип усе більш і більш бере гору над становостню і індеферентизмом, в якому хоч би й на загальнолюдській підставі, був винен у нові часи напр. італійський гуманізм і німецька просвіта XVIII ст. в порівнанню з французькою просвітною літературою того-ж столїття.

Вільно навіть зробити деяке порівнання між політичним і літературним розвитком нових часів. В обох сферах свїтська основа перемагає цер-ковність католицизму і основа громадянства — становість, сю спадщину феодалізму. І держава і література про те набирають на час занадто абстрактного характеру, забувши про живу особу і реальні потреби суспільства. Як се було що до держави, ми вже бачили ранїїш; в історії літе-ратури ми розуміємо тут період вичерпання в її творах пристрасного і упертого пошукування правди, вироблення особистої і соціальної етики, відклику на громадські пекучі справи, а се власне

характеризує переважно французький класицизм часів Людовика XIV, коли держава, як у колишніх часах католицька церква, задумала із філософії, науки, літератури і штуки зробити одно із знарядів повного свого панування над особою і над суспільством.

2. Середньовіковий католицький світогляд був із характеру свого теологічним, а по стремлінням своїх головних заступників, се в духовенства і черців — клерикальним. Духовенство не тільки займало в суспільстві перше місце з боку політичного і соціального, але й панувало над ним із боку культурного, як єдина освічена класа в суспільстві. Останнє жило ідеями сеї культурної класи, чи цілком їх поділяючи, чи в значній мірі підлягаючи їм, чи не висовуючи проти них ідей противних, протестуючи лишень зрідка, без більшого успіху, а головно — без системи і об'єднуючого принципу. Католицький світогляд мав силу, між іншим через свою систематичність і свою внутрішню єдність. Ми бачили, що церква домагала ся цілковитої підлеглости держави, але се було лишень приватне пристосування принципу, силою якого і духовенство повинно було панувати над світськими станами, і філософія мала бути лишень служницею богословія, і все життя чоловіка на землі — тільки підготовленням до життя в іншому світі. Панування церкви над світом і відречення особи від світа, щоб бути в безумовній підлеглости у церкви і проводити справу свого посмертного спасення, — от до чого сходять усі вимоги системи. Система сама виходила з послідовного переведення суцільного погляду на людське життя, якого основи були взяті з християнства, але не були його суттю: вітчизна чоловіка не на землі; в своєму часовому життю він повинен піклувати ся лишень про посмертне спасення; світ перешкаджає в сім

чоловікови своїми спокусами, а тому треба зректи ся сьвіта і його приємностей, матеріального добробуту, любови і подружжя, свободи, як жерел гріха; через грішну вдачу свою чоловік не може спасти ся без церкви, яка й повинна панувати над усім, що є на землі, для успішного виконання порученого їй діла — ратувати душі людські для вічного життя. Ідея вирікання сьвіта та ідея пановання над сьвітом, що такі противні собі, але стали ся такі близькі одна до другої, втілили ся в чернецтві і папстві. Інституцією, що здійснювала ідею аскетизму, було власне чернецтво; воно служило зразком кращою підпорою і установі папства, яка являла з себе принцип теократичний. Правда, аскетизм не дуже годив ся з чернецкою земельною посулістю, а теократії не можна було виправдати поведінням поганих пап, але се вже належить до обсягу зовнішніх фактів, а не до сфери ідей. По ідеї ченці, залишивши сьвіт, щоб, зложивши обіт безжениства, бідности і послуху, гнобити свою плоть постом, вічним безсонням і важкою працею, а духово займатися лишень каяттям та побожними думками, — повинні були бути зразком аскетичного життя, яке одне не було життям грішним, а папа, поставлений над усіма царями земними і над усім сьвітом, повинен був бути намісником божим на землі, щоб освящати земне життя від гріха і направляти всіх і все до єдиної небесної цілі. Аскетизмови, що був найвищим принципом морального сьвітогляду і теократії, яка була найвищим принципом сьвітогляду політичного, в умовій сфері відповідала схоластична філософія, в якій проведені були ті самі два принципи; виречення сьвіта і пановання над сьвітом. Зовнішній сьвіт уважали річю, невартою уваги, тай сама людська вдача, зосцована первородним гріхом, здавала ся вартою обслідування тільки з погляду спасення чоловіка від вічної

смерти Сином Божим, який для нього втілює ся, в своїх же гадках про те, що варте уваги, чоловік повинен був безумовно покласти ся на церковну науку, не відступаючи від неї при здобуванні нової правди і користуючи ся з свого розуму лишень для того, щоб його доказами зміцнити догми віри.

Таким чином, виходячи з релігійного світогляду, католицька церква збудувала догматичну науку, аскетичну мораль і теократичну політику, що відкидали людські основи зацікавлення зовнішнім світом і своїм власним я, основи допитливості особистого розуму, стремління до фізичного здоров'я і матеріяльного добробуту, полові любови і родинних клопотів та радощів, нарешті державного суверенітету, як найвищим проявом громадського життя. Цілкомите здійснення такого ідеалу було неможливе, і навіть у теорії лиш мало хто був послідовним, але й того, що виконувало ся і заявляло ся з обмеженнями, з відскоками, а навіть із суперечностями, було цілком досить, щоб покласти на розвиток і свободу особи міцні і важкі пуга.

Лишивши на боці сферу політики, про яку ми вже говорили, спинимось на середньовіковому католицькому світогляді, на догматичній науці і аскетичній моралі церкви, як таких, що мають чисто культурний інтерес і власне що до духового і матеріяльного життя особи, бо се життє багато залежало (не кажучи про умови соціальні і політичні) власне і від цього світогляду. Се для нас тим більш потрібно, що поступовий новочасний індивідуалізм раніш усього виявив ся як раз у сфері умового і морального життя, де культурний напрям, відомий під назвою гуманізму, був у суті своїй відновленням людських основ у життю особи, які відкидав середньовіковий світогляд.

3. Нова Європа завдячує успіхи своєї цивілізації, багату духову культуру, свою техніку, поліпшення свого горожанського побуту і т. і. своїй науці, що досягає в останні століття небувалого перед тим розвитку. Усі ці наслідки були зплodom умового руху, що родився в часи відродження, а сам сей рух мав постійне жерело в духових вимогах розвинутої особи, в стремліннях допытливого розуму, в шукаючому вдоволення особистому хистови чи нахилу до розсліду, до творчости і до розумовання, в благородній жадобі знання. Настанне часів, в яких став можливий блискучий науковий і філософічний розвій, було важною хвилиною в життю Заходу просто із все-світньо-історичного погляду. Культурний рівень суспільства значно понижчав при кінци старого світа, і приклад Візантії, якій випало лишень „зберігати“ скарби античної цивілізації, свідчить, що зовсім не самі варвари, які зруйнували Західну Римську імперію, були винні в загибелі в ній розвинутого умового життя. З появою Германців справді закінчився упадок, а часи феодальної анархії менш усього могли сприяти підвищенню культурного ровеня суспільства. В ці часи єдиним осьвіченим станом було духовенство, в якого руках одначе вся письменність повинна була набрати церковного характеру, тай сей стан далеко не завсїди і ще більш не увесь стояв на потрібній височині свого звання просьвітителя суспільства. В історії образованости можна замітити цілі епохи темноти усього кльра; а за кращих часів католицької цивілізації — численні приклади, які свідчать про те, що духовні пастирі були майже так само неосьвічені, як і їх паства. Військове життя феодального стану з його замками, чварами, турнірами і польованнями не зовсім було пригоже до пробудження умових інтересів. Тим то першою світською інтелігенцією

були люди, яких можна найменувати підпанками, і які ввійшли з міських клас суспільства, але се могло мати місце в досить пізні часи кінця середніх віків.

„Філософія в служниця богословія — так формулював значінне наукового досліду Тома Аквінський; діяльність розуму сходила на те, щоб його доказами підпирати деякі непохитні тези, і напр. відновитель філософічного елементу в теології, Ансельм Кентерберійський, просто вважав потрібним, щоб до свідомости провадила віра (*credo, ut intelligam*). Сьвітській особі цілком заборонено було міркувати, щоб не впасти в ересь, і в сїм напрямі над людською думкою наставляна була церквою найострійша опіка: заняття наукою і її уділювання поручало ся лишень церковникам, за якими одначе власти пильно доглядали, бо й духовні не вважали ся — тай справді не були забезпеченими від ересей. Хто у чомубудь не згожував ся з офіціальною філософією — того судили, накладали заборону, нераз навіть утискали, переслідували, обвинувачували в еретицтві, віддавали церковному суду: церква вважала, що має право силою доводити чоловіка до правди і віддавати його сьвітській власті на кару „без розливу крови“, коли він обставав при своїому.

Крайній аскетичний погляд на знання доводив навіть до відкидання всякої науки, як марного заняття, що провадить до загибелі, але сей погляд, розумієть ся, не міг стати загально узнаним. Заступники середньовікового сьвітогляду вчили ся, думали і писали і ради служення інтересам церкви, і ради задоволення власних умовних потреб, що приводило їх нераз до борби з авторитетами. На схолястичній філософії, яка характеризує середньовікову образованість, відбивали ся усі згадані відносини: людській мисли відмежоване було дуже невеличке поле питань

метафізики і логіки, що найбільш стояли в стороні від дослідів над реальним світом, природою і чоловіком у сих питаннях треба було згожувати ся з узнаними авторитетами, — в сїм разі головну роль відгравав Аристотель. В якому виключно абстракційному напрямі працювала тоді **мисль**, знати із голосної суперечки між номіналізмом і реалізмом про те, чи загальні поняття є прості слова, чи може реальности; церква взяла в свою оборону другий погляд, який в дійсности ще більше відтягав схолястиків від заняття дійсними, а не вигаданими реальностями. В такому напрямі почали переробляти самого Аристотеля, який не дуже то підходив під схолястичний „реалізм“. Тим часом, як схолястика не бачила поза абстракціями справжнього людського життя в природі і в суспільстві, друга, більш наївна частина церковного письменства втілювала духові уяви релігії в грубі тілесні образи, переносячи на небесне риси земного життя, і в сїм напрямі навіть у самій релігії не піднімаючи ся понад найбільш забобонні погляди.

Тільки гуманізм зробив початки самостійній діяльності розуму і інтересу до реального світа.

4. Людська особа шукає найвищої правди і знаходить її в своєму моральному світогляді, який або бере готовий від свого оточення, або виробляє собі сама, прислухаючи ся до голосу власного сумління і кермуючи ся власним розумом. Середньовіковий чоловік одержував готовий моральний світогляд, що ототожнював саме християнство, сю релігію любови до ближнього, з аскетизмом в ім'я чисто еґоїстичного піклування про особисте тогосвітнє спасення. В суспільстві все бувають люде з більш чутливим сумлінням, з твердїйшим характером і здатнійші жертвувати життєві блага з обовязку і в залежности від того, як розуміли сей обовязок, сї люде ставали сим

чи іншим. Середньовіковий світогляд робив із таких людей — аскетів, що покидали людей і вбивали в собі істинність природи, хоч і з другого боку, певно, разом із ними в монастирі йшли й люди з іншим настроєм, тай не всі й ті, що здатні були на, подвиг ставали егоїстичними і байдужними до громадських інтересів пустельниками. У всякім разі домагання аскетичної моралі від усіх — цілковито зректи ся світа і придушити в собі своє я, виставляло сумліню дилему: чи жити так, як вимагає етичний обов'язок, але зректи ся усього, що по природі своїй шанує чоловік, чи не зректи ся благ житєвих, але все пам'ятати тоді, що грішиш і готовиш собі загибель по вік: крайні заступники аскетичної моралі просто заявили, що всі повинні йти за принципами ченців. Таким чином, за найвищий моральний ідеал середньовіковий світогляд виглошував презирство до тілесного світа, пригноблення в собі власної волі і вирікання пут громадського життя. В останньому разі індивідуалізм набрав характеру егоїзму, але власне тільки се одно та думка про тогосвітнє спасення і зберегали ознаки індивідуалізму: земне життя особи руйнувало ся, і задоволення найзаконніших домагань людської природи узнавали в самій основі річю неморальною, се в гріхом.

Певно, таке переключення морального ідеалу не вбивало християнського милосердя до тих, що страждають, і євангельської любови до ближнього, одначе заява про те, що добрий стан тіла і матеріальний достаток не тільки нічого не варті, але навіть шкідливі для справи душі, набирала і з соціального боку негативного значіння. Землю проголошувано долиною плачу і страждань, і в цьому життю спасти ся з сеї долини плачу здавало ся можливим лишень у монастирі: світови в його недосконалістю не протиставляли

іншого соціального ідеалу, окрім тихого приставища в обителі ченців, то й нащо було стремити до того, щоб краще урядити матеріальне життя людей, коли воно, се життя, і в жерелом моральної загибелі? Мало того: крайні аскети не вдовольняли ся домаганням простої особистої безкористовності, коли в спільна монастирська власність (що складасть ся, між іншим, і з залюднених маєтностей), не задовольнялись навіть заснованням жебручих чернечих чинів, але вимагали ще виречення праці через те, що вона втворює гріховну власність, і ради власної досконалости радили жити на користь тих, що працюють, годуючись їх милостинею.

9. Такі були основні риси середньовікового світогляду. Він мав свою епоху цілковитого панування і свою епоху підупаду. З аскетизмом були в постійному противенстві інстинкти природи і вимоги спільного життя, і сами ченці були перші, що нарушали обітниця, які давано підчас вступу в монастир, — і се стало навіть улюбленою темою сатиричних творів. Проти догматичного невілля думки обурювала ся сама думка, і між самими таки схолястиками було чимало таких, яких католицька церква цілком справедливо обвинувачувала в раціоналізмі. Теократична політика в практиці супротивлялась стремлінням правителів, а до того зустрічала і теоретичну опозицію в цілому ряді письменників, що виводили між іншим зверхню власть із людської основи запровадження її самим народом, як се робили правники, що досліджували римське право, і славний Марсідій Падуанський. Моральний підупад папства і чернецтва в XIV і XV вв. сприяв внутрішньому розкладови католицької культурної системи, яку і во він почав руйнувати новий умовий рух. Але ся система не вмерла і брала участь

іще в усяких реакціях проти розвитку нових основ історичного життя.

Релігійна реформація XVI в. викликала католицьку реакцію під проводом єзуїтів. Неправдою було-б гадати, що ся реакція була вимірена лишень проти реформації; вона так само дотикала ся і гуманізму. Неправдою було-б думати також, щоби вона була тільки культурна, бо вона служила і цілям реакції соціально-політичної. Нарешті, не можна говорити про одну лишень католицьку реакцію, бо їх було кілька: напр. другою значною реакцією католицизму, хоч уже слабшою як перша, була та, що виникла за часів реставрації, се є на початку XIX ст. В сих реакціях католицизм відновляв догматичні принципи своєї філософії і свої теократичні домагання. Єзуїти були головними реставраторами схоластики після блискучих часів гуманізму і перед народженням самостійної новочасної філософії: як учені, професори, учителі, вихователі — вони були головними учителями католицького суспільства, навчаючи його в напрямі умової залежності від церковних авторитетів і понижуючи особу справним їй муштрованням. У політиці відновили вони давні теократичні традиції. Католицько-реакційна держава перейняла ся такими самими культурними основами, узявши на себе пригноблення вільної думки і перенівши на королівську власть теократичну науку про її божеське походження.

Реакціям католицизму не повело ся тільки відновити аскетичного світогляду. Його безповоротно осуджено, хоч і з двох неоднакових поглядів, і гуманізмом і протестантизмом, сими двома проявами нового індивідуалізму: і той, і другий шукали основ моралі не там, де покладав їх аскетизм — перший власне в людській природі, другий — у спасаючій особистій вірі.

Єзуїтська реакція не робила навіть і проби відновити аскетичний принцип: члени самого чина перестали бути справжніми ченцями, а в мораль свою запровадили опортуністичний принцип моральної байдужности, убивши елементи особистого сумління, розповсюдивши домагання послуху на таку навіть сферу, де перше ніхто не поважував ся його прикладати, бо по єзуїтській етиці старший міг узяти гріх на себе, а молодший повинен був слухати начальства, хоч би навіть учинив і смертельний гріх.

Середньовіковий католицизм і новочасні католицькі реакції ставили ся однаково ворожо до індивідуальної свободи. Середньовіковий католицизм ставить своїм завданням не допустити особу до того, щоб вона могла не слухати, а нові реакції мали своїм завданням повернути бунтовливого чоловіка до лона єдиної спасаючої церкви. В давніх церковних науках почали вбачати в загальї спосіб протиділання новим культурним і громадським стремлінням, що зачепляли консервативні інтереси, а се сприяло штучному підтримуванню державою загальної умової атмосфери, утвореної середньовіковою католицькою системою, хоча держава, певно, не могла і не повинна була допускати теократичних тенденцій у політичних науках і користала лишень із того, що було вироблене теологічною думкою для того, щоб надати королівській владі божеського характеру. Що-ж до аскетичної етики, то віра в неї почала підупадати, хоча чернецтво істнувало й далі, а навіть трохи зміцніло в часи відновлення католицизму в XVI ст., і ніхто вже не мав великого інтересу штучно підтримувати ототожнення моралі і аскетизму. Сильний удар останньому, як основі середньовікового світогляду, завдав іще гуманізм.

IV. Суть гуманістичного руху.

1. Загальне означення гуманізму — 2. Роль класичної старовини в новій культурній історії. — 3. Значіння гуманізму в умовій історії Європи. — 4. Перерва в розвитку світської культури.

1. Тепер переважно означають іменем гуманізму те, що має назву ренесансу чи відродження: перше означення і давнніше, і, — що особливо важне, — виразніше, тай головне значіння усього культурного руху, відомого під обома назвами, вистав в слові „гуманізм“ яскравіше. Попереду, ще не дуже давно, в ренесансі вбачали переважно відновлення класичних занять, якому признавали умовий переворот в Європі у переходові частин від середніх віків до нових; потім власність перевороту почали розуміти, як секуляризацію культури, се є як увільнення її з під церковної опіки, що цілком справедливо, і тільки по всьому вказане було спільне жерело і сеї секуляризації, і цілого інтересу до античної літератури світського характеру, власне жерело в нових умових і моральних питаннях самої особи. Річ у тім, що особа доросла перед XIV ст. до того степеня, на якому не могла далі задовольняти ся ні схоластичною філософією, ні аскетичною моралю: стремління її до самопізнання вже не

відповідали номіналістичні і реалістичні абстракції; її життєві інтереси були в цілковитій суперечности із принципам чернечої етики, бо особа почала свідомо і принципіально цікавити ся і дорожити усім людським. Такий духовий зміст, що найбільш відповідав її питанням, зміст чисто людський, вона віднайшла в напів забутій античній літературі: се були для неї *humana studia* в противність першим богословським *divina studia*. Середньовіковий погляд на природу людську і на зовнішній світ був песимістичний: перша — гріхозна, друга — долина печалі і страждань. Розвинута особа уходить у нову історію просто з більш оптимістичним поглядом, і як внутрішній її голос, так і величність чоловіка, що проявила себе в чудових утворах давньої думки і давньої штуки, промовляли їй про шляхотність людської природи, про законність її стремлінь, про можливість урядити на землі життя своє як слід. Культурний чоловік переминав погляд на самого себе і на подібних до себе найрадикальнішим способом, і се мало, певне, дуже важні історичні наслідки.

Нова світська цивілізація веде свій початок від гуманізму, що проявив ся найраніш в Італії (XIV в.) і звідси розповсюдив ся по інших краях Західної Європи. Чоловік живе, думає, стремить, працює, уряджує свої відносини до інших людей, як моральні, так соціальні — відповідно до свого розуміння життя, меж свого ума, своїх здібностей, своїх та чужих прав. Середньовіковий світогляд був абнегацією життя сполученого з пригаченням в особі свідомости її умової сили, її здібности до усякого прояву себе у зовнішньому світі, її прав, абнегацією законности її природних стремлінь, а гуманізм був власне духовою еманципацією особи. Початий в XIV ст., по часті підтриманий, по часті навпаки відіпхнутий релігійною реформацією XVI в., абсолютно придушений на

якийсь час католицькою реакцією, культурний рух сей відродив ся з новою силою і для значнійшої історичної ролі в „просьвіті“ XVIII в., яка сама опираєть ся на гуманізм, будучи навіть чи не його відміною. Умови місцеві (напр. італійські умови для гуманізму і французькі для „просьвіти“) і часові, напр. особливий вплив класичної літератури в першому разі і природознавства — в другому, бо в XIV в. давна література була єдиним способом умової еманципації. а в XVII в. почав ся блискучий розвій природописних наук, словом, неоднакові умови надали сьому рухови того чи іншого характеру, зробили його з того чи іншого боку одностороннім, не дозволили йому вплинути в повні на загальну зміну життя, але під тим, що було в сьому рухови місцевого і часового, ми повинні завжди добачати щось таке, що має більш універсальний і тривкий характер. Гуманізм і „просьвіта“ XVIII в. самі з себе — лишень дві особливо замітні хвилини в історії особистого розвитку на європейському Заході: вільний дослід і протест проти аскетичної моралі-тїсно вязав із собою гуманістів і філософів XVIII в., але і в тих, і в других були ще раньші попередники, напр. раціоналісти-схолястики і так звані аверроїсти, або також свїтські поети, які виспівували життєві утїхи, а вся сучасна філософія і сучасна наука самі в відміною того самого основного руху, викликаного розвитком особи. І тут, як і завсе, при означенню історичного значіння культурних часів треба розрізняти місцеве і дочасне від основного і постійного. З найбільшою силою гуманізм появив ся в Італії, але в історії самої Італії його ролю не можна наіменувати благодійною, і сим навіть не раз поприкають його національні історики, хоч у сїм разі винні були загальні умови краю і того часу. Німеччині реформація, яка в ній мала свій початок, заподіяла

теж не мало лиха і се завсе служить католицьким історикам німецьким за спосіб підкрепити свій загальний осуд протестантства, але знов таки не сей останній сам із себе винен був у лихолітті Німеччини, а загальні умови німецького життя в XVI в. були такі, що кращих наслідків реформація в Німеччині й не могла дати. Нарешті, філософія XVIII ст. найсвітлійше розвинула ся у Франції, і чимало слабших (і навіть сумних) сторін французької революції стоять у звязку з хибами сеї філософії, але й сеї останні, і ті лихі наслідки, що виключно до них прикладають, знову таки викликані були умовами місця і часу. При загальному оцінюванню гуманізму, протестантизму і філософії XVIII в. треба в загалі лишити на боці частні погляди тої чи іншої національності чи доби (погляди, які успішно можна прикладати в історії окремих країв), щоб підняти ся до всесвітньо-історичного розуміння. Філософічне оцінювання усіх сих рухів повинно відбувати ся двояким чином: треба рішити, о скільки правдивий принцип, що лежить в основі явища, і потім, о скільки повно, всесторонньо і послідовно втілював ся він в окремих хвилинах еволюції сього явища.

Гуманізм був реабілітацією людської природи і принципіальним узаasadненням її прав у сфері духового і матеріального життя. Кожне нове явище на початку свого розвитку визначається численними хибами. Основними хибами італійського гуманізму треба вважати егоїстичний відтінок індивідуалізму, який нераз межував із цілковитим браком альтруїстичного почуття і з громадським індиферентизмом, і чисто аристократичний (хоч і не в становому розумінню) характер гуманістичної образованости. Особа, яка увільняється від усього, що задержує її розвій, перш за все шукає основ чисто індивідуального

гаразду і індивідуальної моралі, протиставляючи еґоїстичному аскетизмови не менш еґоїстичні етичні системи давніх стоїків і епікурейців, і прикладає усі свої сили до заспокоєння умових потреб, утворюючи філософію і науку, але нічого не роблячи для соціальної етики з точки погляду рівного права усіх на духовий розвій і на особистий добробут, утворюючи політику, як штуку, але не вносячи в своє об'єктивне розумінне державного життя тої засади, що не особа існує для держави, але держава для особи. Таким чином в італійському гуманізмови принцип індивідуалізму був переведений не в повні, односторонно і непослідовно, але в самому такн гуманізмови, в його основному принципови, містило ся й те, що повинно було розвинути його самого, усунути сї хиби, особливо за помічу культурних основ реформації.

Дивлячись на гуманізм, як на прояв новочасного індивідуалізму і як на секуляризацію культури, і пояснюючи вищий інтерес гуманістів до класичної старовини потребою оперти ся на щось у нових умовах і моральних стремліннях, ми сим уже означаємо і те значінне, якого „відроджена“ старовина набрала для культурної історії Європи. Цивілізація нових народів має своє жерело в християнстві і в класичному світі, і відродження сеї цивілізації почало ся із стрічі європейського ума зі спадщиною духової діяльності Греків та Римлян. Класичну і нову європейську культуру від східних цивілізацій і від середньовікового світогляду відріжняє світський характер у перших у противність до теократичних основ у останніх. Отже зрозуміло, чому гуманісти стали прихильниками античного світа, але було-б неправдою обвинувачувати їх у сліпому захопленню старовини і в фантастичному бажанню відновити давні культурні і соціальні форми.

В загалі старовина була не жерелом руху, а лишень його підпорою, тай византійські Греки, які вміли лишень „зберігати“ античну освіченість, могли бути учителями для гуманістів лишень у формальному студіюванні мови й літератури. Гуманісти брали з класичної старовини в загалі лишень одно те, що відповідало їх власним стремлінням, хоч, певно, постійно знаючи ідеї філософічних, наукових, історичних, політичних і художницьких творів старовини, до певного степня вони й самі проймали ся поглядами класичного світа. З початку пануючим стремлінням італійських гуманістів, яке перейшло в інші землі і в них утвердило ся, було бажання погодити класичну старовину з християнством, але пізніше гуманістичний світогляд став отверто набирати більш поганського характеру, хоч у сьому даремно обвинувачували гуманізм у загалі, який був ніби то відновленням поганського морального матеріалізму.

Коли гуманісти передовсім звертали ся до класичної старовини, то се цілком природно з огляду на те, що іншої умовою підпори вони й не могли найти для своїх стремлінь. Се факт не одинокий. В боротьбі з феодалізмом і папством правники, які були на службі в середньовікових королів (а з ними і Данте в „De monarchia“) опирали ся на принципи римського державного права. Схолястична філософія зробила з Аристотеля свій головний людський авторитет. Демократичний рух серед римської людности в половині XIV в. набрав за намовою Коля-ді-Рієнці характеру відновлення давньої римської республіки. Коли королівська власть, яка стреміла до абсолютизму, почала підпірати літературу без середньовікових політичних традицій і без громадського змісту, вона просто, сказати-б, мала на увазі золотий вік римської поезії і прози за Августа. Громадська свідомість

Французів XVIII в. живила ся образами горожанської відваги і героїчного республіканізму античного світа, що відчуло ся і в тодішній літературі і на багатьох фактах революції. Не можна-ж, одначе, говорити, що боротьба королівської влади з католицько-февдальним ладом викликана була студіюванням римського права, що без латинського перекладу Аристотеля не було би схолястики, що класичне одушевлення славнозвісного римського „трибуна“ було причиною народного незадоволення із вельможного напства в покинутій папській столиці, що тільки одно наслідування класиків надало літературі XVII в. двірський характер, що без знайомости із давніми політичними формами у Франції не було-б республіканського перевороту і т. і. Гуманістичне захоплення старовиною підходить під ту саму категорію фактів.

Вплив відродженої класичної старовини чи краще, відновлення занять грецькою та римською літературою, на культурну новочасну історію цілком зрозумілий. Перше, ся література довгий час була майже єдиним просвітним способом, і на багато питань і в багатьох сферах нові мислителі та письменники довгий час не могли дати нічого, що можна було-б поставити в рівень із давніми утворами, а друге, в античній філософії, науці, поезії, в античній історіографії, праві і політиці так багато загальнолюдського, яке не може бути чужим жадному чоловікови, що вони ніколи не втрають свого значіння для культурних народів. Треба тільки додати, що в першому розумінню значінне класичної старовини стає все меншим і меншим, і коли напр. у XVIII ст. тривало ще те, що почате було гуманістами XIV ст., то самі останні століття виготовали для XX століття таку духову спадщину, яка де в чому не уступить класичній, а де в чому просто її перевищає.

Як гуманістичний зворот до старовини, так і повільний вихід із під впливів, що йдуть виключно від неї, се факти поступового характеру: особа доросла з початку до розуміння високої культури античного світа, а потім виробила свою духову культуру, яка зробила заввиши постійні звертання до чужого розуму. Певно, в часи ученицьких своїх літ західно-європейська думка часто просто підлягала античним світоглядам, а в них було чимало такого, в чому християнство вказало чоловікові принципи вищі і відповідніші до його духової природи. В моралі маємо на увазі альтруїстичний принцип любови, що лежить у основі соціального принципу людської солідарності, в політиці — принцип внутрішньої свободи переконання від примусової влади держави. Середні віки, певно, не здійснювали сих принципів, і се було причиною того, що перші прояви гуманістичної етики і політики були ближші до поганських, ніж християнських поглядів на обовязки і права чоловіка. Держава, яка захотіла в часи реформації сама стати церквою і зробити з релігії політичне знарядє, позбавляючи чоловіка свободи в справі релігійного переконання, не тільки наслідувала католицьку церкву, але й переймала ся античним політичним ідеалом, якому теоретичний вислов дали в XVI в. Макіавеллі, в XVII — Гоббс, в XVIII — Руссо.

3. Головна заслуга гуманізму — умовá еманципація Європи. Гуманісти, як речники нового настрою і нових потреб, що настали в суспільстві, стали дуже популярними і впливовими просвітними діячами; — через се вони склали поруч із старою інтелігентною верствою нову інтелігентну клясу, перше, чисто світську, друге — таку, в основі якої була одна умовá перевага, без земельної посїлости, привілеїв і церковної організації, в яких, окрім образованости, була сила

духовенства. Гуманісти були люди з ширшою загальною освітою, що відрізняла їх від середньовікових учених, які замикали ся в вузькі межі одної якої-будь спеціальности. В основу своїх інтересів вони поклали студіювання людської природи (особи і суспільства), такої — якою вона є в дійсности, вперше уживши до сього наукових методів. Як знавці справ людських, вони стали керманічами громадської думки і, можна навіть сказати, своєю публіцистичною діяльністю вперше утворили сю духову силу, яка відіграє таку важну роль в новій політичній історії.

Поклавши початок усяким гуманітарним наукам, вони значно посунули наперед політику і історіографію, заснувавши ще тим самим соціологічне думання нових часів. Не вийшли на початку жадних моральних основ у політичну науку, гуманісти про те зробили велику прислугу, еманципувавши її від теократичних і станових основ, бо навіть лишаючись соціальними індиферентистами, але разом із тим не будучи речниками соціальних стремлінь якого-будь стану — вони в ім'я вродженої особи людської гідности протестують проти родовитого вельможного папства і спадщинних привілеїв, як у ім'я інстинктів людської природи протестують заразом проти аскетизму і чернецтва.

Гуманізм зруйнував середньовікову схоластику. Її зміст і метод були занадто антипатичні для гуманістів. Перші з них повстали проти середньовікової філософії з тої причини, з якої не цікавили ся античною метафізикою: їх увагу звертала на себе жива людська особа, і тому з початку їх філософія мала виключно етичний характер, при чім вони з давніх шкіл студіювали стоїків і епікурейців. Лишень пізніше (в XV в.) метафізичні питання починають притягати до себе гуманістів, і перше ніж від Бекона і Декарта

(в XVII в.) мала почати ся історія самостійної європейської філософії, гуманісти, студіюючи Плятова і Аристотеля, підготовляють можливість її повстання. З другого боку, гуманісти не могли вибачити схолястикам тої неволі, в якій останні тримали ум, і раціоналістична струя в загалі сильно вибиваєть ся на поверхню гуманістичного руху. Далі. вся стара система шкільного виховання зустріла в гуманістах пристрасних супротивників, і вже Леонардо Бруні (в першій половині XV в.) дає ідею чисто світської освіти, в яку релігія входить лишень як важна складова часть, не заповняючи собою цілої школи. На основі нового розуміння життя почали виникати і нові його ідеали — початок тих громадських утопій, яким також довело ся відгравати ролю в історичному розвитку Заходу. Нарешті, коли самі гуманісти і не виявляли великого нахилу до природознавства, то вони промостили шлях, яким пішло і студіювання зовнішньої природи, що зробила такі великі успіхи за останні чотири століття (XVI—XIX).

4. Гуманістичний рух, який почав ся в XIV ст., досяг найбільшої сили в XV, найбільшого розповсюдження на початку XVI, упадає в половині сього останнього століття. Релігійна реформація, до якої ренесанс ставав у дуже неоднакові відносини, в загалі звернула увагу суспільства в інший бік, а католицька реакція ще більш сирилася спинненню сього руху. В часи стрічи між протестантизмом і католицизмом, у часи двох фанатизмів умовий рух був засуджений на нидінне, хоч у той самий час (XVI—XVII вв.) починає розвивати ся природознавство і самостійна філософія, які не мали, про те, такого безпосередного впливу на громадську культуру, як гуманізм у XV в. і як „просвіта“ XVIII ст., що була така несамотійна в науковому і філософічному розу-

мінню, а в культурному — була лишень відновлен-
ням гуманізму. Ся перерва в початому гуманістами
культурному рухови поясняеть ся не тільки релі-
гійною реформацією і католицькою реакцією, які
заповняють собою історію XVI і XVII вв., але
й політичними умовами часу. Італійські династи,
заохочуючи гуманістичні заняття ради особистої
користи, не обмежували їх свободи, тим більш,
що, що до політики, гуманісти визначали ся
навіть рабською смирністю. XVI та XVII вв. були
в інших державах добою політичної боротьби,
і королі, придушуючи всяку опозицію, здержували
і розвиток політичної думки, пособляючи хіба
одному природознавству, яким заняття, на їх по-
гляд, не було так небезпечне. От тому в XVII в.,
коли з упадком системи, витвореної релігійною
та політичною реакцією, знову почав ся рух визво-
лення, він, між іншим, став і в опозицію до держави.

Прогілежність між гуманізмом і католиць-
кою реакцією зрозумілі самі собою. Між гума-
нізмом і реформацією теж повинен був повстати
антагонізм, і справді, факти свідчать, що обидва
рухи в тому самому краї було неначе неможливо
погодити: один повинен був уступати перед дру-
гим. Гуманізм у принципі ставив чоловікови ціль
життя на землі, а протестантизм виходив із ідеї
тогосвітнього спасення, хоч і робив із неї інші
висновки, порівнюючи з попереднім аскетизмом;
гуманісти цікавили ся питаннями знання, рефор-
матори — питаннями віри; один напярмок вимагав
розвитку ума, другий підклоняв розум під бого-
словський авторитет або висовував наперед усього
почуття, відки пішла й різниця між раціоналіз-
мом і містицизмом (хоч і перший був у реформації,
тай другий бачимо в пантеїстичних філософіях
природи Італійців XVI в.); один стремів до від-
новлення античної образованости, другий мріяв
відновити первісне християнство; тут думка і по-

чуття шукають підпори в давній літературі, там — у біблїї. На ділі могли бути в сих відносинах і неконсеквенції, і відскоки, і напр., умовий рух, викликаний гуманїзмом, навіть сприяв реформації своїми просьвітними засобами, але суть справи від того не змінюється й трохи: світський рух мусїв уступити перед релїгійним. Гуманїзм зачіпив лишень верхки суспільства, не пройшовши в маси, до яких освіти гуманїсти були байдужі, а моральні і станові хиби гуманїзму не могли допустити його стати на чолі того великого історичного перевороту, який починав ся на початку XVI ст. під прапором релїгійних ідей, так само, як інший подібний історичний переворот, що почав ся при кінці XVIII ст., почав відбувати ся, навпаки, як раз під прапором світської просьвіти.

Культурне значіння релігійної реформації.

1. Означення реформаційного періоду нової історії. — 2. Аналіз реформаційного періоду. — 3. Політична, соціальна і національна опозиція проти церкви. — 4. Внутрішній розпад католицизму і нові релігійні стремління. — 5. Протестантизм, сектанство і новий католицизм. — 6. Принципи протестантизму і сектанства.

1. В новій західно-європейській історії треба висунути наперед два великі перевороти; з них кожен учинив великі зміни в культурних і суспільних відносинах, і тому обидва вони є осередковими подіями двох історичних епох: події ці були — реформація, яка підготовляла ся в XIV і XV вв., вибухнула в XVI і була великої ваги і в XVII віці, і революція на переломі XVIII і XIX ст.

З двадцятих і до шістьдесятих років XVI ст. в Західній Європі відбуваєть ся, справді, значний переворот: з двадцятих років одно німецьке князівство за другим відпадає від католицизму, і ціла половина Німеччини стає протестантською; те саме дієть ся рівночасно із швайцарськими кантонами; тодіж нову релігійну науку приймає Прусія, Данія, Швеція; в дальшому десятиліттю до тих, що відстали від католицизму, долучаєть ся Англія; в сорокові роки осередком войовничого протестан-

тазму став Женева; звідти він у половині п'ятидесятих років побідно вдраєть ся в Шотландію, яка зараз таки відлучила ся від Риму, а також добираєть ся ще у Францію і Польщу, а з шістьдесятих років відриваєть ся від Риму і частина Нідерляндів; успіхи протестантизм мав до того ще в Чехії і в Угорщині та в інших землях австрійських Габсбургів, набув десь у половині XVI в. поодиноких послідователів у Іспанії, і нарешті, разом із тим дотикнув ся і Італії. Між 1520 і 1560 р. половина європейських земель порвала свої звязки з католицькою церквою, а в самій середині сього періоду і ся церква відновляєть ся через заснованне ордену єзуїтів, а на тридентському соборі перед початком шістьдесятих років латає свій розхитаний будинок.

Увесь сей рух мав своїх „попередників“: Вікліф у Англії і його послідователі Льюарди, Гус у Чехії і гусити, всякі єретики і сектанти, тай тридентський собор, скликаний для реформи церкви, мав прецеденти в соборах пізанському, констанцькому і базельському з першої половини XV в.; отже реформа церкви в XVI в. була вже давно питанням, що ждало розв'язання, і коли лічити з „попередниками“ реформації, почавши хоч би з Вікліфа і докторів паризького університету, які уложили плян соборної реформи, се втягну в історію реформаційного періоду і перші домагання і перші проби поліпшень у церкві, то початок сього періода мусити мемо відсунути ще на півтораєста літ назад, до останньої третини XIV ст. З другого боку, в половині XVI в. тільки що сформували ся дві ворожі релігійно-політичні партії, що обняли всю Європу і почали між собою боротьбу: власне в половині XVI ст. почалась оружна стріча між католицизмом і протестантизмом, триває потім ціле століття і закінчуєть ся тільки в половині XVII в., в той самий час, коли

в Англії відбуваєть ся нова реформація, народня, після урядової реформації XVI в. Релігійні переслідування протестантів у Франції коло 1685 р. і одночасно з тим піднята останнім Стюартом реставрація католицизму в Англії були останніми більшими фактами католицької реакції проти реформації. Від часів Вікліфа до другої революції в Англії, від часів докторів паризького університету, що пропонували соборну реформу перед скасуванням нантського едикту, яким забезпечені були релігійні права протестантів у Франції, минуло триста літ, у протязі яких достигло, було розв'язане і нарешті віддане до архіву питання про реформу католицької церкви. 1520-ий рік ділить ці три віки на дві половини — на підготовлення реформації і на її доконавня, і реформаційним періодом у тіснішій значінню треба вважати через те XVI і першу половину XVII ст.: період підготовки був навпаки часом, коли попереду всього з всесвітнє-історичного погляду стояв усе-таки гуманістичний рух, а почавши з половини XVII ст. церковні питання видимо відступають назад перед питаннями політичними, і розвій державности стає головним явищем слідуєчої епохи, се в „віка Людовика XIV“. Нарешті й тут, у сїм півторавіковому періоді, — коли вийняти тільки сорокові і пятьдесяті роки англійської історії, які повторили собою лишень те, що ранійш відбувало ся на суходолі, — весь інтерес реформаційної історії гуртуєть ся на часі між двадцятими і шістьдесятьми роками XVI ст., бо в сей час не тільки відірвала ся від Риму ціла половина Західної Європи, але й були поставлені і розв'язані принципіально всі важні культурні питання нового релігійного руху і викликані ним католицької реакції, власне в часи між спаленням папської буллі Лютером (1520) і смертю Кальвіна (1564).

2. Реформаційний рух, який відбувся в перше ще в Чехії в часи гуситських війн у першій половині XV в., ще сильніший рух у Німеччині, в Швайцарії, в Шотландії, у Франції і в Нідерландах, де, як попереду в Чехії, поруч із ним ішли політичні і соціальні революції в зазначений нами період XVI ст., нарешті цілком аналогічний рух у Англії в половині XVII ст., відомий під назвою першої англійської революції, — все се разом є явищем дуже скомплікованим; воно виникає з маси причин, що комбінувалися в неодному краї неоднаковим чином. Наукова аналіза цього історичного явища доводить нас до того висновку, що в реформаційному русі треба розрізняти три сторони. Перше, се був рух чисто релігійний, який дотикався справ людської віри і сумління, і його жерело було в протесті більш розвинутого ума і більш чутливого та морального почуття проти „запсовання церкви“ і в шуканню релігійної правди на нових шляхах. Друге, се був і чисто світський рух із опозиційним характером у відношенні до католицької церкви, але виникав не з релігійних причин, а з політичного і соціального незадоволення з папства і духовенства, які стреміли до панування над державою і суспільством, і з національного незадоволення з космополітизму церкви, яка не давала народам ні св. писма, ні служби божої на рідній мові, се є, загально кажучи, із протесту не в ім'я основ релігійних, а в ім'я основ людських, які були в антагонізмі з теократичними і клерикальними тенденціями і з космополітизмом церкви. Третє, нарешті, у зв'язку з сим усім і під прапором релігійних ідей, але цілком самостійно, відбувалися ще всякі політичні і соціальні революції, які мали причини вже просто у світських стремліннях і інтересах і мали змогу повставати і без жадних нових релігійних стремлень або без оборони полі-

тичних, релігійних і національних інтересів від домагань, посягань і над'ужить курії і клира. В цьому розділі ми мати-мемо на увазі лишень дві перші сторони руху і почнемо їх перегляд із тої опозиції — політичної, соціальної і національної, яка могла-б із успіхом іти — і справді йшла часом — під прапором секуляризаційних стремлень, які так сильно об'явили ся в гуманізмi, але які мали свої причини в загальних відносинах між церквою з одного боку, і правителями, світськими станами суспільства і націями, з другого.

3. Ми вже говорили ранійш про антагонізм між державою і церквою, а також між світськими станами і духовенством, якого впливовому становищу і багатству заздрило дворянство і від якого користоловності і ненажерливості терпіла народня маса. Вороже почуття, якого за цілі століття назбирало ся доволі проти курії і клира в репрезентантах державної влади і в світському суспільстві, вибухнуло на верх. Вже гуманізм боронив права держави і світського суспільства проти теократії і клерикалізму, а нові релігійні ідеї просто санкціонували і увільнення королів від папської влади, і підлеглість їм духовенства, і відібрання до державного скарбу церковних і монастирських маєтків, і скасування чернецтва, і знесення десятини та інших данин, і відібрання у духовенства тяжких для суспільства привілеїв (хоч би церковного суда над світськими особами, звільнення від податків і т. і.). Все се і відбуло ся там, де світська власть мала інтерес порвати звязки з курією, а світські стани, як і кермуючі кляси так і народ, мали особливо великі рахунки з клиром, що не скрізь було однаково, як не скрізь однаковий був і релігійний настрій народа в розумінню його задоволення з існуючої форми релігії або шукання нових форм. Завважимо, що в деяких випадках почин до реформи йшов просто

від державної влади без особливого в тій хвилі нахилу підданих до зміни, як се було в Данії, в Швеції, в Англії, тоді як у інших випадках реформація починала ся знову проти бажання правительств, — се ми бачили в Шотляндії, у Франції, в Польщі, в Нідерляндах, у Чехії, в Угорщині. Що до Німеччини, то тут реформація одночасно відбула ся і з гори, і з низу (як згодом і в Англії): все залежало від того, в яких відносинах королі і народи стояли до куриї і до клира, і наприклад той самий англійський король Генрих VIII був на початку свого королювання папістом, а при кінці ворогом папства. З реформації правителі просто спожиткували, ставлячи себе в незалежні відносини зовні, підклоняючи собі церкву в середині і секуляризаючи духовні маєтності, якими впрочім найчастійше мусіли ділити ся з дворянством. Часом соціяльна опозиція, — що й було в Німеччині, в Швайцарії, в Шотляндії, в Голляндії та інш., — набирала загально станового, прямо національного характеру, і тоді реформаційний рух виникав іще з одної причини, на якій ми опинимо ся тут більше, бо в загальї сеї речі ми досі ще не дотикали ся, а вона має зовсім немале значіння.

До духових основ, об'єднуючих суспільство, поділене на стани або соціяльні і культурні класи, і яку-б широку територію се суспільство ні обнімало, належить, як відомо, і почуття національності. Кожна національність являє собою збірну моральну особу, що має також самосвідомість, яка є, певно, самосвідомістю поодиноких одиниць, що складають її, о скільки ці одиниці вважають себе приналежними до тої чи іншої народности. Національна самосвідомість має неоднакові степені розвитку і, так сказати, не однакову напруженість у неоднакові часи і не в одному місці, але се — основа тривка і універсальна, бо вона

має корінь у життю особи. Особа не може почувати себе у всіх життєвих відносинах як абстрактне я без тих означень, які на неї накладає приналежність до відомої народности, і перш за все через мову, якою вона висловлює свої думки. Чим більш розвинута особа, тим більш вона розуміє свої індивідуальні права, а до сих прав мусить бути, безперечно, зачислене і вільне користання з рідної мови, свободне образование її як для вищих, так і щоденних потреб життєвих, незалежність суспільного становища особи від того, на якій мові вона висловлює свої думки. Коли в народі прокидаєть ся свідомість особи що до своєї гідности, то се й є пробудження національної самосвідомости, яка таким чином має свій корінь в індивідуалізмі. Але як особиста самосвідомість нераз набирає егоїстичного напрямку, так і самопізнання національне може стати ся егоїстичним. Інша річ, коли напружене національне почуття висловлюєть ся в обставанню за права народности, се є за права поодиноких осіб відомої нації — проти утисків і посягання з боку інших народів, і зовсім інша річ, коли те саме почуття викликає замах на чужі права. Так само інша річ, коли збірна особа народня в імя інтересів національної основи стремить підняти себе через культурне стоваришування з іншими націями, і знов таки цілком інша річ — національна самосвідомість, яка висловлюєть ся в тісній виключности; в першому разі вона полягає на стремлінню поодиноких осіб до загальнолюдського і всесвітньо-історичного, в другому — на вузькому і тісному світогляді поодиноких членів того чи іншого народу.

В новій історії двічі національне питання набирало особливого історичного значіння. В перше се було підчас релігійної реформації, коли права національности почали домагати ся свого узнання

в церковному життю, в друге — в XIX в., коли теж саме стало ся і до життя державного. Анальоґія цілковита: космополітична римська церква не uznавала національних прав у проявах релігійного життя, абстрактна державність XVIII ст. пішла слідом за середньовіковою церковністю, і в обох разгах відограла замітну ролю погорда до людської особи в її національних правах.

В XIV і XV вв. західно-європейські народи склали ся в національні держави під зверхністю національних королів, і соціально-політична опозиція проти курії і клира набрала з культурного боку національного характеру. Се був час зародку ідеї національних церков. План соборної реформи католицької церкви, вироблений при кінці XIV ст. париським університетом полягав у тім, між іншим, щоби в лоні католицизму вернути поодиноким національностям право на самоуправу з місцевими соборами на чолі. На загальному констанцькому соборі голоси подавано не загалом, а по націям, і таки в XV століттю само папство uznало національні ріжниці, уложивши осібні конкордати з поодинокими народами. Наука про вольности галіканської церкви стала пануючою серед французького духовенства і урочисто проголошена була в чотири віки по своїй появі, власне підчас суперечок Людовика XIV із папством. Ідея „народового косьцолу“ була дуже популярна також серед польських католиків і навіть серед прелатів у XVI в. Реформація в Англії почала ся з національного відпаду від Риму, і сама англіканська церква основана була на тій теорії, що, складаючи церкву національну, вона не перестає бути вселенською. Протестантський дух, нарешті, в сути своїй був національним, бо перше, що роблено в загалі підчас церковної реформи, було — заміна латинського богослуження

відправою на рідній мові і переклад на рідну мову св. письма.

Такі були політичні, соціальні і національні причини реформації. Церкві потрібні були реформи, і коли вона показала себе неадатною до сього, то в сій справі узяли участь світські сили, се в уряди, окремі стани, цілі нації, і розв'язали питання на свою користь, заводячи державно-національні церкви, які, впрочім, не хотіли узнати індивідуальної свободи в справах віри і, розумієть ся, надали національному почуттю відтінок віри. Се навіть сильно відбило ся на міжнародніх відносинах XVI і XVII вв., поділивши Західну Европу на два ворожі конфесійно-політичні табори.

4. Реформація мала й інші причини, які для неї, як руху перш за все релігійного, були навіть основними. Католицька церква при кінці середніх віків була в стані розладу, який в мові того часу одержав характерну назву „зіпсуття церкви в голові і членах“. Великий розкол католицької церкви, що тяг ся цілі десятки літ і був великою спокусою для віруючого сумління, був властиво лишень симптомом сего зіпсуття, який більше звернув на себе увагу усього католицького світа. У зв'язку з розколом повстала думка про реформу церкви через повернення її з абсолютного папства, в якому добачали головну причину лиха, в монархію конституційно аристократичну, якою правив би найвищий клир на всесвітніх і національних соборах. Але така реформа могла бути лишень палятивом, бо лихо містило ся не в тому лишень, що папа став вище соборів і окусував права національних єпископатів. Головне лихо було світськість церкви, перевага в ній матеріальних стремлень над духовими інтересами. Інституція, покликана на службу вищим моральним цілям, погрузла сама в грубому матеріялізмі, бо політичні стремління папства до всесвітнього пановання

і соціальні інтереси духовенства, як найбогатшої і найбільш впливової верстви суспільства, висунули ся наперед, і церква вже не відповідала своєму призначенню, особливо перед більш розвинутою громадською свідомістю, яка сама була наслідком умового і морального зросту особи. Ідеалови церкви, який що далі більш підвищував ся в сій свідомості, дійсність тимчасом далеко не відповідала. Скандальна хроніка папства (авіньйонського і римського), яке обернуло ся в світську курію, моральне відсуттє духовенства і чернецтва, їх користолобність, ледарство, темнота, стали головною темою публіцистичного обвинувачення в літературі і суспільної сатири. Навіть люде, які через свій релігійний світогляд лишили ся добрими католиками, соромили ся сього „зіпсуття церкви в голові і членах“ і в імя вищих моральних основ повставали проти світської могутности папи, проти церковної земельної власности і т. і., як головного жерела зіпсуття, що відчувало ся і в матеріяльному життю народів.

З другого боку, зіпсуттє церкви виявило ся і в тому перекручуванні, якого зазнали в ній самі релігійні принципи. Темне духовенство поділяло забобонні гадки грубої юрби, або народню забобонність визискувало для наживи. Особливо багато перекручувань звязано було з почитуванням святих, усяких мощей і святих образів, у чому гуманісти і реформатори, противники сього зіпсуття хотіли бачити поворот до многобожжя та ідољства. Домаганне забобонного почитування папи, як якогось земного бога, так само повинно було обурювати розвинуте релігійне сумління. Обрядовість, крім того, затерла собою духову сторону релігії. На гріх дивили ся, як на формальний вчинок, який відпокутуєть ся також формальним чїном без внутрішнього каяття, і на сьому була заснована наука про індульгенції, що

особливо спокушувала віруюче сумління, яке не могло погодити ся з теорією розгрішення за гроші. От тому то індульгенції і стали одним із головних предметів нападу з боку реформаторів. Саме богословське знання сходило переважно до схоластичних пояснювань, і при тім жерела віри, се є святе письмо і твори отців церкви, що були його першими коментаторами, пішли на задній плян. Не диво, що обуреному сумлінню ще „попередників“ реформації Рим уявляв ся Вавилоном, папа — антихристом, само католицтво — забобонами і ідољством: для них усі сі перекручування були людською вигадкою, противною слову божому, що містило ся в св. письмі, і біблія почала служити основною підпорою в релігійному протесті.

На біблії почали опирати ся і нові релігійно-моральні стремління, як нові стремління у сфері умовій опирали ся на класичній літературі. Індивідуалізм, ся душа нової історії, проявив ся власне і в релігійній сфері. Право особи на безпосереднє ознайомлення з словом божим, на вільне його пояснювання, відповідне до загального духа св. письма, на обстоювання своїх переконань, коли сі переконання не будуть заперечені самим словом божим, — от що індивідуалізм протиставляв тій релігійній опіці, якій була піддана особа в католицизмі. Основа особи є основа духовна: для неї в релігії все внутрішнє має незмірно важнійше значіннє, як усе зовнішнє, і от індивідуалізм у сфері віри зазначив нові догми. В справі спасення душ католицьва церква занадто налягала на зовнішні засоби, на подвиги аскетизму, на побожні вчинки, навіть на грошові складки на користь церкви, а реформація виставила принцип діаметрально противний — оправдання виключно через особисту віру в визволяючу силу жертви, принесеної Сином Божим за увесь рід людський.

Крайнім проявом того-ж таки релігійного індивідуалізму стало містичне сектанство з його вірою в особисті виявлення, які відбуваються в духови поодиноких, з неба відзначених осіб.

Поставивши поруч, із одного боку занадто гостру незгідність церковної дійсності з її власним ідеалом, а з другого, нові індивідуалістичні стремління у сфері релігії, ми й знайдемо головну причину релігійного руху XVI в. В цьому рухови, обмеженому місцем і часом, проявило ся знову щось тривке і універсальне — домагання від дійсності згідности з ідеалом і творчість ідеалів особистим умом. Гостра незгідність соціально-політичної дійсності XVIII в. з принципами, якими сам себе виправдував давній лад, і особливо з новими ідеалами, що виробляли ся особистим розвитком епохи, була і основною причиною перевороту, що став ся у Франції при кінці XVIII ст.

5. Реформаційний рух пішов різними напрямками: наслідком того були нові церкви і секти. Одначе їх усі підводять під два типи — евангельського (чи біблійного) і містичного християнства, або іначе кажучи — протестантизму і сектанства. Перший репрезентуєть ся в релігійній історії Заходу, почавши з перших ознак незадоволення з католицизму, цілим рядом форм. Сюди належать вальденство на півдні Франції в XVII—XVIII ст., вікліфізм в Англії XIV в., утраквізм у Чехії XV в., а в XVI в. лютеранізм, цвінліянство, кальвінізм із їх відтінками, а також і англіканізм. Усі ці форми мають отсі спільні прикмети: в основу віри положево св. письмо, відповідно до него і відбуваєть ся реформа церкви, і задержуєть ся понятте церкви, як зовнішньої організації. Далі йдуть уже відміни в більш або меньш вільному пояснюванню св. письма, в відкиданню лишень того, що тільки прямо перечить св. письму, або й того ще, на що нема в ньому

достатних приписів, у більш містичному або більш раціональному загальному дусі реформи, в більш або менш значному упрощенню культа, в усяких поглядах на сьвященство (з кінечним повсюди скасуванням чернецтва), в монархічному або республіканському устрою церковної управи, в несхожості відносин між церквою, з одного боку, і державою та суспільством, із другого (з загальною секуляризацією церковних земель, крім Англії, де була секуляризована тільки монастирська власність). Вальденсам, Вікліфітам і утравістам не повело ся тільки утворити державних і національних церков, які утворив протестантизм XVI в., але при щасливих обставинах і вони могли б здійснити, властиво кажучи, лишень ті самі принципи.

Другою категорією є сектанство. Воно поруч із св. письмом, як виявленнем зовнішнім, і часом навіть вище його ставить вияснення внутрішнє і теряє поняття церкви, щоб організувати релігійне життя на основах самоуправи поодиноких громад і вільної приналежності до них поодиноких осіб. Такий характер мали усякі середньовікові секти, про які ми, на жаль, одначе часом мало знаємо; таке було між іншим крайнє гуситство в Чехії XV в., німецький анабаптизм XVI в., англійське індіпенденство XVII в., багато де в чому схожі між собою крайні прояви релігійного індивідуалізму. Окремо треба поставити ще релігійне вільнодумство, яке зродило ся в містичному сектанстві або було раціоналістичного походження. Серед анабаптистів Німеччини і Швайцарії в двацяті роки XVI в. були вже перші антитринітарії, що одержали свою назву з виводу перечення догми троїчності і богочоловіцтва, і з них особливо в половині століття визначив ся Сервет, систематизатор антитринітарської доктрини, спалений женецьким протестантським ре-

форматором. У другій половині XVI в. з'організував антитринітаризм у цілу церкву в Польщі Фавст Соцін, який відбивав у собі уже й італійське гуманістичне вільнодумство з отверто-раціоналістичним відношенням до християнства. Нарешті, в Англії при кінці XVII в. повстає наука „вільних мислителів“, або християнських деїстів, що була власне теж одною з форм антитринітаризму і виросла знов таки з містичних сект тої епохи.

Протестантська і сектантська реформація оживили церкву, яка вже упадала, і в половині XVI в. почала ся реформація католицька, її змістом одначе було лишень можливе погоджування дійсности з старим ідеалом, але вона виступала дуже виразно проти всяких домагань індивідуалізму, націоналізму і світського соціально-політичного принципу. Ся реформація, переведена головню на тридентському соборі, була між іншим одним із засобів загальної реакції проти нових основ життя з боку католицької церкви.

6. Протестантські церкви і секти відрізняли ся між собою що до догматики і служби Божої і по внутрішній своїй організації і дисципліні до того степеня, що у всьому сьому вони виступали нераз проти себе як найлютіші вороги. Се відразу повело до теологічних суперечок, до розладу що до віри, до релігійних війн, які з великою шкодою відбивали ся на культурному і політичному життю; се добре вже розуміли кращі люде того часу, які вміли підняти ся завдяки своїй освіті, завдяки справді християнській повазі до чужого сумління і політичному розумінню до великої ідеї віротерпимости. З погляду загальної культурно-соціальної історії віроісповідні відміни протестантських церков і сект стають на заді, щоб дати перше місце відмінам чисто культурним і політичним.

Загалом реформація і католицизм містили в собі протилежні принципи індивідуальної свободи і примусової влади, внутрішньої релігійності і зовнішньої побожності, поступового руху і історичного застою, хоча в подробицях, коли протестантизм зраджував, напр., своє власне походження з повстання проти церкви в ім'я духового принципу і ради відновлення релігійного життя, він сам не раз був тільки наступником середньовікових стремлінь католицизму. Відси, приміром, формалізм, в який попало лютеранство, відси підлеглість держави церкві, якою відзначається кальвінізм, відси й усі назадні течії, які в загалі бачимо в реформації. Се все було більше зрадою принципу, як те саме можна сказати про зазначені вже хиби італійського гуманізму. Не вважаючи на противність між реформацією і гуманізмом, яку ми вже висказали також, їх наближувала одно до одного загальна ідвідуалістична основа. Загальним було у них стремління особи до витвору власного світогляду релігійного, філософського і морального, прояв особистої думки і особистого почуття в раціоналізмі і в містицизмі, критичне відношення до недосконалих форм культурно-соціальних дійсних обставин, реабілітація людської природи, яка виявила ся в усуненню аскетичної етики, у знесенню чернецтва, безженства духовенства і т. і., секуляризація держави і суспільства, зроблена через скасування духовенства, як окремого стану, відобрання у нього власности і т. і., хоча загалом одначе реформація, як уже говорило ся, і сплила розвій світської культури.

Гуманістичний рух дав початок свободі думки в новій Європі, але гуманізм із його індиферентизмом у релігійних питаннях не міг на перших ступінях свого розвитку породити принципу свободи сумління. В перше його проголосив протестантизм,

хоч реформація і не здійснила сеї свободи, висунувши одночасно і принцип релігійного одновірства, церковної одноманітності під вищим авторитетом держави, а самі протестанти із упривілежованих клас неріз свободі сумління, якої вони домогалися із зброєю в руках, надавали характеру не особистого, а станового права. Треба, впрочім, зауважити, що й реформатори не зміли зрозуміти того, що свобода сумління без свободи досліду — річ неможлива, і вони врешті задержали католицьке розумінне єретичства, під яким можна було розуміти усе, що хочеться, і навіть признавали державі право карати єретиків. Більшу толерантність проявляло сектанство, в основі якого був індивідуалістичний принцип, і в сїм напрямі особливо варта уваги історична роля англійського індепенденства. В загалі реформація виступала ворожо проти свободи мисли, о скільки побоювалася, що діяльність розуму буде загрожувати чистоті віри, але виставивши принцип особистого пояснювання св. письма, вона про те дала дорогу вільному дослідюванню, хоча і вважала за потрібне карати за наслідки сих дослідів, коли вони перечили офіційальній вірі. Саме студювання теології у протестантів відкидало схоластичних авторитетів: справдішнім родоначальником протестантського богословія був Еразм Роттердамський, який хоч і не прилучився до реформації, але мав в її історії велике значіння, уживши до студювання св. письма наукових засобів, вироблених гуманізмом. Соцініанізм і християнський деїзм уже просто uznawali свободу думки, як її безперечне право.

З сього усього можна бачити, що в протестантизмі була якась подвійність, але таку саму подвійність ми бачимо і в гуманізмі з показаними в ньому хибами. Непослідовність і суперечність в нових культурних основах пояснюють ся в загалі.

новітністю справи, впливом на неї умов місцевих і часових і нарешті тим, що нове ніколи не зриває відразу звязків із минулим, яке його породило, сим і можна пояснити непослідовности і суперечности, напр. і в принципах французької революції.

VI. Соціальна і політична сторона реформації.

1. Суспільне значіння релігійних рухів. — 2. Свобода сумління і державна церква в XVI—XVII вв. — 3. Соціальні рухи під прапором релігійних ідей. — 4. Політичні боротьби між вищими станами і королівською властю за часів реформації. — 5. Політичні ідеї протестантства.

1. Релігійна реформація XVI в., крім важного значіння в культурній історії Західної Європи, мав теж велике значіння і в історії соціально-політичній, бо поруч із усіма тими причинами, котрі, як ми бачили, викликали її як рух цілком релігійний або рух, що мав такі чи інші відносини до церкви, папства, духовенства, чернецтва, церковної земельної посеїлости, — до повстання цього історичного руху причинилися ще й обставини соціально-політичного характеру. Останні можуть бути троєсті: або суспільство домагається більшої свободи від державної всевлади, боронячи властиво особисті права поодиноких своїх членів, або окремі соціальні класи стремлять до зміни існуючого суспільного ладу, або їх стремління вимірене на те, щоб брати участь у державному життю як самостійним чинникам. Усі відміни соціально-політичних рухів ми бачимо на Заході і в часи реформації, але вони лишень у виїмкових випадках відбувалися незалежно від руху, викликаного релігійними та церковними причинами.

Перше, чимало соціяльних та політичних питань так тісно було сполучено з церковними, що рух, почавши ся в одній сфері, природно і конечно мусів перейти і в другу. Друге, більше значінне мала одночасність ділання причин, що утворили нові теологічні науки і всі нові церкви та секти, з причинами, які незалежно від жадного бажання зреформувати віру або змінити відносин держави і суспільства до церкви та духовенства повинні були довести до соціяльних і політичних боротьб. Одночасність релігійно-церковного руху з соціяльно-політичним розширило зміст кожного з сих останніх, чи краще, утворило рухи, в яких треба розрізняти дві сторони — чисто церковну і чисто світську. Третє, виникаючи просто з фактичних відносин, соціяльно-політичні рухи відбувають ся одначе не менше в імя відомих абстрактних принципів, які дають їм моральну санкцію, а такими принципами в відомих верствах суспільства, при відомому стані культури при відомих обставинах нераз бувають ідеї релігійні. Народні маси в загалі найбільш мають нахил до прийняття абстрактних ідей переважно в релігійній оболоні, та й вік був у загалі ще цілком релігійний, бо гуманізм тільки що починав секуляризацію культури, а та обставина, що одночасно з соціяльними і політичними боротьбами, які потребували принципіального скріплення нових домагань, бодай з одного боку, як найбільше сприяла тому, щоб ідеї протестантства і сектанства відиграли досить значну ролю і в соціяльно-політичному рухові, який виникав із своїх самостійних причин. В XV—XVII вв. відбувають ся на заході Європи революції, які мають багато спільного між собою, — то виключно політичні, то з соціяльним характером, — і всі в більш або менш тісному звязку з релігійним рухом. Се були революції чеська, полі-

тична, соціальна і церковна в XV ст., революція німецька, теж політична, соціальна і церковна, в XVI ст., і незабаром за нею революції в Шотландії і в Нідерландах, так само як релігійні війни в Швейцарії і Франції, що з боку політичного мали також революційний характер, а в XVII ст. нова чеська революція, за якої почала ся трицятилітня війна, перша революція в Англії, що була і другою релігійною реформацією для цього краю, нарешті може й угорське повстання при кінці XVII ст. Висемками з цього загального правила звязку політичних рухів із релігійними можна вважати лишень революційне повстання в Іспанії на початку царювання Карла V, бунт, що був за нього в Генті, відпадення Португалії від Іспанії в половині XVII ст. і майже рівночасне з ним повстання Мазанелля в Неаполі, та розрух фронди у Франції. В загальні Іспанії, Португалії і Італії майже зовсім не діткнула ся релігійна реформація; підчас гентського заколоту Нідерланди теж іще не були під її впливом, а Франція в часи фронди вийшла вже з періоду релігійних війн.

Зв'язок реформації з політичними рухами був о стільки значний, що став ся одною з причин реакції проти реформації і був приводом до того, що церковна і державна репресія пішла разом. В соціальному значінню реформація чимало могла в справі суспільної і політичної свободи, хоч і не скрізь мала успіх, і у всякім разі подіяла в сій сфері далеко більш, ніж гуманізм, який у своїй вітчизні, в Італії, навіть просто служив князівській тиранії. Між іншими, релігійний рух, розвинувши в особі сильне переконання, що межувало з фанатизмом, дав політичним боротьбам того часу непохитних борців, які, боронячи тих або інших соціальних і політичних інтересів, щиро були переконані в тому, що викону-

ють діло боже, будучи до того покликані з неба. Такі характери подибуємо напр. підчас гуситських війн і німецької селянської війни в Німеччині, так само як в історії мюнстерської комуни. З половини XVI в. Женева навіть зробила ся до якоїсь міри головною школою, з якої виходили переконані, пристрасні, непохитні борці за справу протестантизму і політичної свободи в різних землях в Європі. Першу англійську революцію також перевели републиканці і радикали, які вважали себе вибраним народом божим, подібно до крайніх гуситів, анабаптистів і кальвіністів. Ї одною з причин свідомого запалу в сій політичній боротьбі було те, що політичним борцям найбільше доводило ся обставати за свободу свого сумління, а се безпосередно покликало їх і їх послідовців та сторонників до героїзму мучеництва та героїзму подвигів.

2. Боронячи свободу своєї віри, протестанти про те сами найчастійше були гнобителями чужовірства, як тільки сами користали з власти. Принцип свободи сумління не легко прокладав собі шлях у суспільне пізнання, в право і державне законодавство, хоч проголосив його вже на початку руху ще сам Лютер, і хоч політичний інтерес, котрий як слід розуміли такі діячі, — хоча-б в одній лишень Франції, — як Л'єопіталь, Генрих IV, Рішеле, приводив багатьох до ідеї віротерпимости. Самі реформатори відступали від принципу, голосно оповіщеного на початку реформації, коли почала ся проповідь науки, яка адавала ся їм богохульством і єретицтвом, і Лютер таки перший завів у заснованій ним церкві підлеглість індивідуального сумління букві офіційально прийнятої догми, а сю останню піддав опіці держави.

Державна власть сама взяла діяльну участь у реформації. Ми бачили вже, що королі і князі

стреміли увільнити ся від курії і підклонити собі духовенство а також і секуляризувати церковні маєтки, до чого релігійна реформа подавала зручний привід. А коли церква сама виявила цілковиту нездатність до переведення реформи в своїйому життю, до справи зреформовання взяли ся позацерковні сили і між ними держава. Право останньої втручати ся у релігійні справи в виняткових випадках не було відкинута і в середні віки, і вже в епоху, що попереджувала початок реформації XVI ст., трапляли ся випадки, коли уряд брав на себе почин у релігійному питанню, яке тоді зацікавлювало усіх. В часи самої реформації католицький імператор Карло V, що був увесь вік ворогом протестантизму, вважав за своє право узяти на себе особисто установу дочасної релігійної формули (авісбурське інтерім), якій повинні були підлягати його піддані. В державах, що відпали від католицизму в XVI ст., урядова власть почала просто визначати, у що і як повинні були вірувати піддані, і історія Англії за Генриха VIII, який зміняв свої власні церковні закони, свідчить, до чого в сїм напрямі могло доходити втручання світської влади в питання релігійні. В Німеччині авісбурський релігійний мир 1555 р. видав постанову, на основі якої піддані повинні були визнавати віру свого правителя (*cuius regio, ejus religio*), а се давало можливість німецьким князям вільно мінючи одну ісповідь на іншу і вимагати від своїх підданих, щоб переходили в іншу віру. Протестантським правителям се право могли заперечити хіба одні лишень державні сойми. В деяких німецьких князівствах, у Давії і Швеції реформацію заведено за згодою станових репрезентацій. В Англії церковні реформи відбували ся через парламентське законодавство, і на основі релігійного питання між королівською властю і палатами повставали суперечки про обопільні

права в сій сфері, а коли в XVII ст. парламент узяв гору над королівською властю в особі Карла I, то наміряв ся також увести свій акт одноманітності в релігійне життя Англії. Шотляндську реформацію просто завів місцевий парламент, і на такий таме шлях польський сойм пхав Жигмонта Августа. Не інакше справа стояла і в республіканських державах, якими були швайцарські кантони, німецькі державні міста і окремі нідерляндські держави: тут релігійне питання порішало ся або виборними властями, або на народніх зборах, і при тому меншість мусіла підлягати присудови більшости. Німецькі князі на соймі 1529 р. дуже добре говорили, що питання про віру не належать до таких, які можна порішити більшістю голосів, але право особи на релігійне самоозначення, яке виходило відси, вони полишали тільки собі, коли заводили постанову: „чий край, того й віра“. У всіх таких випадках виступав той самий принцип церковної одноманітності з правом держави на установлення його. Реформаційне питання порішало ся тут на користь держави, яка в протестантських землях просто заступила стару церкву з її необмеженими правами над особою. Релігійні переслідування, які чинили протестантські правительства, виправдувано або з того погляду, що єретицтво треба карати, або з того, що люде, які не узнають установленної церкви, виявляють непослух державній власті і є не хто інші як бунтівники, або ж нарешті з того, що зміст науки релігійних відступників небезпечний з боку політичного. Ще перший реформатор, сам Лютер, який на вормському з'їзді дав приклад сміливої оборони індивідуальної свободи в справах віри, разом дав і приклад цілковитої підлеглости церкви державі, за що його обвинувачувано з боку проводірів сектанства ще на самому початку його діяльності.

Тим часом, та сама реформація, ті самі Лютер і Кальвін навчали в душі свободи сумління, наказуючи, що християнин не повинен слухати законів, противних заповітам божим, і нечестивих домагань властей, і при тім Кальвін у таких випадках припускав із боку станово-репрезентаційних інституцій навіть активний опір. Чи йшла реформація з низу або з верху, чи розв'язував релігійне питання оден князь або й сойм, чи одержувала церква сама монархічну або республіканську організацію, — коли вже особа повинна була підлягати державній церкві або меншість прийняти віру більшости, особливо в католицьких краях, де уряд тяжко переслідував нові віри, одиниця або частина народу завсідн могли вбачати в домаганнях властей, незгідних із їх сумлінням, нечестиві накази, проти яких треба було противити ся з обов'язку перед Богом. Відси й повставала боротьба підданих проти урядів за свободу сумління, коли протестанти із зброєю в руках брали ся обставати за права свого ісповідання. Се й була перша боротьба особи проти всепожираючої новочасної державности, і в с'їм між іншим містила ся дуже важна політична сторона реформації. Між особистою свободою і державним примусом починало ся таким чином довге історичне правованнє, і особа вперше боронила тут свої права під прапором релігійної ідеї, тої самої ідеї релігійного сумління, яку обороняли і християнські мученики, коли не хотіли підлягати приказам поганських імператорів у їхній ролі зверхніх жерців. Правда, у протестантів сей принцип був із початку перекручуваний, бо вони оборону свою прикладали тільки до відомого ісповідання, позбавляючи такого самого права іншої науки, хоча й цілком християнської, але пізнійш серед протестантів почав виступати ще й інший ч. З другого боку, в деяких випадках на

свободу церковної відправи дивили ся, як на чисто становий привілей, власне переважно дворянський, як се було у Франції, в австрійських наслідних землях і в Польщі; в останній свободу сумління виводили просто з „шляхетської вольности“.

В сій боротьбі особистого і державного принципу у сфері віри уряди мусіли часом поступати ся де в чому; на се одначе дивили ся не як на узнавання деяких прав, а як на ласкавий привілей, даний відомій частині підданих. Справжня конфесійна держава і на се ніколи не згоджувала ся: пригадаймо лишень Филипа II еспанського або Людовика XIV, — і в останніх разах держава все ще була простим знарядем відомої церковности. В порівнянню з сим — великим поступом була віротерпимість, яка вказувала на те, що держава починала увільнювати ся від виключности: ідея терпимости стала одною з культурних і політичних ідей XVIII в. Але найповійш виявила ся ідея свободи сумління в стремліннях і починах англійського передового протестантизму XVII ст., якого репрезентантом був і Кромвель.

3. Соціяльні рухи, на які багата реформаційна епоха, відбували ся також під прапором ідей релігійних. Протестантські реформатори були, або як Лютер, виключно церковними, або як Цвінглі і Кальвін, крім того і політичними реформаторами, які не торкали ся одначе жадних соціяльних питань. Тому протестантська реформація тільки в одному питанню відгравала соціяльну роль, власне в питанню про знищення церковної земельної власности, котре порішала в напрямі прихильному виключно для дворянського стану, як се вже ми бачили ранійше. Інша річ — сектанство: воно мало просто соціяльний характер, і з сього боку на нього особливо цікаво буде нам тепер поглянути.

Основні причини рухів із соціальним характером, які відбуваються в народних масах, бувають завсе економічного, матеріального змісту. Тяжкі умови народнього життя або такі, що ведуть до гіршого, викликають вибухи незадоволення, які набірають вигляду справдешніх стихійних захитань суспільства. Люди, перед тим мирні і роз'єднані, озьвірюють ся і сполучають ся для спільної акції, підчас якої зростає психічне зворушення, бере гору пристрасть, заморожуєть ся розум, і народня маса стаєть ся якоюсь об'єднаною стихійною силою, яка потягає за собою нові і нові юрби і ділає неначе в повні автоматично. Дуже часто діяльність товпи-автомата об'єднуєть ся якоюсь легендою, якій особливо надають віри в хвилини такого зворушення, напр. легендою про грамоту, принесену з неба ангелом, або про наказ, присланий із столиці, в якому вимагають або обіцяють те і те. Часто такий рух стає справжньою психічною пошестією, як се бувало з деякими середньовіковими народніми рухами, напр. із сектою батожників (флягеляитів). Такий ґрунт особливо придатний буває до розповсюдження містичного сектанства з його відінянями, пророкуваннями і т. і. Так воно й було і в часи реформації: під впливом загального релігійного захвату повстали в сій сфері нові науки, які визначали ся індивідуалізмом, доведеним до анархічних меж у відносинах до держави і суспільства, і стремліннями до рівности у відносинах соціальних, яскраво висловленими в домаганнях комуністичного характеру. Поодинокі особи, між іншим, із людей освічених і вчених, яким був, напр. оден із сектантських проводирів селянської війни, Тома Мюнцер, зрозуміли реформу релігії як цілковите відновлення не тільки віри, але й усього життя через соціальний переворот, і їх проповідь мала великий успіх у на-

родніх масах, яким вона обіцяла вихід із їх сумного стану. Суспільний ідеал сектантів набірав релігійного характеру: одна секта в середні віки вірила в настанне часів вічного євангелія, що ніби-то прийшло в заміну старого і нового завіту; інші заводили у себе комуністичний лад, покликаючи ся на спільність маєтку перших християн після діяній апостольських; треті сподівали ся другого приходу Христа (хил'ясти, міленарії, люде пятої монархії), після якого почнеть ся царство св'ятих на землі; четверті думали відновити царство Сіона, як се зроблено було за часів мюнстерської комуни в тридцятих рр. XVI ст. і т. і. Сектанти в загалі охоче вирізняли себе, як нового Ізраїля, вибраний народ божий, як св'ятих, і прикладали до себе старозавітні пророцтва і веління. До сих останніх треба залучити заповіт немилосерного нищення поган, нечестивців і т. і., під якими розуміли усіх, хто не прилучив ся до руху і виступав проти нього.

З початку сектанти виступають із невгомним, агресивним, революційним характером. Переслідування, яких вони зазнають із мотивів релігійних та політичних, іще більш їх озьвірюють, але вони малу помалу розвивають у своїй свідомості і здійснюють у своїому життї протилежний принцип несупротивлення лиху, принципіально повстають проти війни і т. і. і стають мирними громадами, в яких панує сувора мораль і поважне трудяче життє. В загалі сектанство реформаційних часів було рухом цілком демократичним, який відбував ся серед селян і нищих клас міської людности. З боку умового сей рух нерас набірав реакційного характеру і ставав ворожо проти науки, світської літератури і т. і. Більшою культурністю визначав ся тільки польський антикритицизм (соцініянство), який сприяв розвиткови осьвіти в краю, але за те

був аристократичного характеру і замовчував дразливе для польської шляхти питання про право християн мати рабів.

Першим великим народнім рухом соціально-сектантського характеру був той, який у часи гуситських війн виник серед чеського селянства. Ще більших розмірів досяг подібний рух серед німецьких селян. Серед них почався розрив іще з кінцем XV в., коли їх стан погіршав, і всі перші роки XVI ст. минули серед змов і бунтів, яких усі учасники покликалися при тім на св. письмо як на доказ своєї правоти. Коли почалася реформація, сільський люд покладав на неї великі надії, і частина селян, що повстала в рр. 1524—1525 проти своїх панів і властей, що до релігії не поступила далше загальних релігійних принципів протестантства, а з боку соціального вимагала лишень полекші для себе. Се й був зміст відомих „12 артикулів“. Навпаки, друга частина повстанців пристала до руху під прапором комуністичного анабаптизму Томи Мюнцера, а третю частину задумали використати освічені люде з вищих клас суспільства для здійснення через народню революцію відомих політичних реформ. Се останнє явище нагадує нам французьку революцію, коли селянський рух настав одночасно з політичним і відбувався в тісному звязку із ним. Відомий нам сумний кінець німецької селянської війни XVI ст.: з р. 1525 все більш гіршає і гіршає до самого XVIII ст. і економічний, і правний стан німецької сільської людности, через іще більше розширення дворянських прав після поразення селян. Анабаптизм, розбитий під Франкенгаузеном, де поборено Мюнцера, ще раз зібрався з силою, щоб в дальшому десятилітті організувати в мюнстерське „царство нового Сіона“, яке вславило себе бузувірством, але й його доля була така сама.

Демократичні соціальні рухи, хоч і не в такому обсязі, відбувалися і в інших місцевостях, викликаючи побоювання дворянства. При тому бували випадки, що селяне заступалися за стару віру, повстаючи проти секуляризації церковної власності, що звичайно товаришила некорисним для них змінам в аграрному устрою, як се було в Англії в XVI ст. Не такій сильній, як у Німеччині, соціальний рух ішов поруч із політичною революцією XVII ст. в Англії, де одначе все-ж проявився і анархістичний, і комуністичний напрям; він виявився одначе більш у публіцистиці, як на ділі, бо славнозвісні левелери (вирівнювачі), яких довго вважали за комуністів, були властиво, подібно як яacobинці в часи французької революції, тільки політичними радикалами і демократами, а не мали на увазі соціального перевороту.

Станова основа західно-європейського суспільства була приложена в релігійній реформації а того огляду, що напр. у Німеччині до лютеранства приставало найрадше дворянство і міщанство, а до анабаптизму — селянство і міські робітники, в Нідерляндах до лютеранства — дворянство, до кальвінізму — простий люд, а в деяких краях, як у Польщі, Франції, Чехії і Угорщині, до протестантства так само горнуло переважно дворянство, почасти заможні міщани, і протестантство визначалося становою організацією своїх сил. Причини такого явища були нерозвинутість або просто забитість народних мас, (напр. у Польщі; тут селяне не ставали в обороні старої віри, коли пани повертали католицькі парохіяльні церкви на протестантство, заставляли людей ходити до них і забирали церковну десятину на свою користь) особні рахунки вищих станів із духовенством (як напр. таки в тій же Польщі, де спори шляхти з клиром ізза десятини і цер-

ковних судів тягли ся цілі віки) причиною були нарешті політичні рухи, що відбували ся серед вищих станів.

4. Релігійна реформація відбувала ся в часи майже повсюдного зміцнення королівської власти і загостреної боротьби з нею станово-репрезентаційних інституцій. Се були часи, коли державні основи брали гору над феодалними і муніципальними формами попереднього політичного устрою, і коли з другого боку, в самому державному життю королівський абсолютизм випихав станово-репрезентаційні інституції. Проти зміцнення королівської власти повставали в загалі ті стани, яких політичні права при тому зазнавали найбільшої шкоди, а особливо дворянство. Справді, духовенство або було соціально підтяте реформацією і економічно ограблене через спілку королівської власти з дворянством, де була така спілка, або примушене було шукати помочи у королів, коли вони лишали ся католиками; що-ж до міського стану, то він усе-таки не міг ще міряти ся з дворянством. От чому політичні рухи XVI ст. мають вноді характер просто феодалної реакції. Те саме можна сказати і про багато країв, а особливо про Францію; тут підчас релігійних війн серед протестантського і католицького дворянства виявилось сильне стремління відновити феодалне життя, так що губернатори провінцій мріяли уже, що стануть наслідними васальними правителями своїх округів, а дрібні сенєри відновили часи феодалної анархії. Перуч із феодалною реакцією в тій самій Франції відбувала ся і реакція муніципальна. Одночасно з тим, розумієть ся, повинні були обставати за свої права і державні сойми, на яких дворянство також відгравало першу ролю, і в обороні їх прав виставлено було протестантську (кальвіністичну) теорію народовладства. Цікаво, що на нові політичні принципи почали

покликати ся навіть реакційні соціяльні елменти, хоча в загальному політичному рухови станово-репрезентаційні інституції відгравали не реакційну роль, що особливо, очевидно, треба сказати про англійський парламент.

Першим таким політичним рухом із часів реформації було повстання німецького державного лицарства в рр. 1522—23, виміряне проти духовенства і князів. Згаданий стан був сильно придушений князями і бажав вернути собі назад колишню свободу, незгідну із справедливим державним ладом, — незгідну тому, що се була не свобода, а надужитте сильнішого проти слабшого, а крім того лицарство мало охоту покористати ся ще й із церковних маєтностей. Проводирі руху мріяли перетворити Німеччину в єдину державу з імператором на чолі, оточеним лицарством; але князі розбили лицарів, і сі мусіли залишити свої політичні мрії. Додамо ще, що яко привід до свого повстання вони виставили релігійну реформацію, якій ніби-то стояли на заваді духовні князі. З лицарським рухом, як і з селянським, сполучені були деякі ширші надії на відновленне німецького політичного життя, але вони потребували солідарної акції станів, якої не могло бути в тогочасній феодальній Німеччині. Повстання лицарів було повстанням „офіцерів без жовнірів“; жовнірів розбито незабаром потому в селянській війні, в якій у жовнірів, навпаки, не було офіцерів. Се роз'єднання станів в інших краях і було причиною того, що, як ми бачили, репрезентаційні інституції не вийшли переможцями в боротьбі з королівською властю.

Ся боротьба в XVI і XVII вв. складала ся з кількох релігійно-політичних революцій. Приклад подала Шотляндія, де в р. 1559 одночасно скинуто було регентку королівства і заведено реформацію, бо регентка намагала ся зміцнити

королівську власть і права церкви над світським суспільством. Незабаром потому в Шотляндії відбулася і друга революція, яка скинула з престолу католичку Марію Стюарт. В обох сих разях виступало активно головне дворянство. Аналогічні були причини майже одночасного повстання Нідерландів проти фанатичного і деспотичного Філіпа II еспанського, повстання, що завело в краю протестантство, і при тім нідерландська революція закінчила ся відпадом від монархії частини сполучених провінцій для утворення самостійної республіки. Тоді-ж відбувався й у Франції реформаційний і політичний рух проти католицької церкви і королівської власти; з політичного огляду він не довів до нічого, хоч і викликав проби генеральних станів обмежити королівську власть. У всіх сих випадках державні сойми (шотландський парламент і генеральні стани в Нідерландах і у Франції) ставали під прапор кальвіністичного принципу народовладства, який виробив ся під впливом республіканського ладу Женеви. Разом із тим оборона політичної свободи йшла поруч із обороною свободи релігійної, як бачимо ще і в історії боротьби соймів із монархічною властю в австрійських наслідних землях. Тут особливо важна дворянська організація чеського протестантизму і чеська революція в обороні політичної і релігійної свободи; вона стала ся початковою притокою до трицятилітньої війни, а ся із свого боку завдала удар станово-репрезентаційним інституціям і в самій Чехії, і в більшості німецьких князівств.

Найбільше помітним історичним фактом розглянутої категорії була, безперечно, боротьба королівської власти з парламентом в Англії, яка довела край до двох революцій. І тут політична боротьба (до якої прилучила ся і нова боротьба в Шотляндії) була zarazом боротьбою релігійною :

боротьбу вела з одного боку королівська власть, яка опирала ся на державній аристократичній церкві і науці про божеське право свого абсолютизму, а нарешті просто схилила ся до католицької реакції, а з другого парламент, який обстоював за права народа і стремів до більш демократичної реформи церкви. Часово в Англії навіть заводила ся республіка індепендентів, в яких релігійно-політичній науці перше місце давало ся принципам свободи сумління і народовладства. Друга англійська революція девела до краю сю боротьбу на користь парламенту і протестантизму, на користь політичної і релігійної свободи, і в XVIII столітте Англія вступила з забезпеченими основами свого державного життя, щоб рішучо потонути вплинути і на інші землі Західної Європи.

5. Політичний світогляд реформації не був однаковий у всіх краях. Лютеранство, яке повстало в монархічній Німеччині і було підтримане тут князівською властю, яке завели в Прусії, в Данії і в Швеції правителі, і англіканство, що своє походження мусить завдячувати королівському почину, визначали ся характером монархічним, навчаючи про божеське походження королівської власти і про незаконність активного опору, коли цвиніліянство і кальвінізм виникли в республіканських громадах Швейцарії, і останній з них прийняли піддані католицьких королів, які стояли в опозиції до своїх правительств, а відси — свободнійші відносини реформатства до політики і розвій в ньому ідеї народовладства, що в загалі, можна сказати, означає ролю кальвінізму в політичній історії нових часів.

Легісти, які боронили в середній віки світську власть від папських домагань, перші почали навчати про її походження через перенесення на

правителів зверхнього права, належного до народу, і такого погляду був в XIV ст. Марселій Падуанський. Сю науку перейняли кальвіністи, які й пересадили в політичну сферу ті принципи громадської самоуправи, які були в основі їх церковної організації і особливо яскраво виявились в устрою шотландської пресвітеріанської церкви. Коли Лютер припускав лишень пасивний опір влади, яка вимагав чогось противного закону божому, то Кальвін дозволяв і активний опір, аби лишень він виходив від урядових осіб. Зрозуміло, як се було на руку станово-репрезентаційним інституціям, що були в опозиції до королівської влади, і от за часів політичної боротьби у Франції, в Нідерландах, у Шотландії розвивається у кальвіністів ціла політична література, яка походить із ідеї, що народ передав владу королям на деяких умовах, і як бій їх правителі не додержали, то наражують ся на усунення з престолу. Ся наука про умову між правителем і народом і про можливість зірвання умови заступниками народними (се є вищих станів), будучи в суті своїй наукою новою, відповідала одначе і договірним основам середньовікових конституцій, в яких ми стрічаємо право опору в разі порушення хартії. Ся-ж ідеї перейняли англійські пуритани (пресвітеріани-кальвіністи і індепенденти) підчас боротьби парламенту з королівською владою в XVII ст.: і в Англії ся боротьба викликала цілу політичну літературу, в якій боронено ідеї народовладства і ідею індивідуальної свободи у сферах віри і думки, поставленої навіть вище зверхніх прав народа. Весь дух політичного протестантизму, що розвинув ся на англійському ґрунті, виявив ся в надмірно індивідуалістичній політичній розвідці Льюка; він написав її щоб оправдати передачу народом влади Вільгельмови III, замість Якова II, який нарушив права нації (як увесь

дух абсолютної державности, що заперечувала особисту основу, втілив ся коло того часу в науці Гобза), ідея же політичної і релігійної свободи стала, як ми скоро побачимо, одною з головних ідей просьвітної філософії XVIII століття.

УІІ. Культурна і політична реакція.

1. Історичні рухи і реакції. — 2. Походження католицької реакції. — 3. Її характер. — 4. Її культурні і політичні наслідки. — 5. Її зв'язок із реакцією політичною.

1. Історичний розвій ніколи не відбувається з правильністю, можливою лише при рівномірних і постійних взаєминах нечисленних сил і завсе при тих самих умовах: історичні умови в різних місцях і в різних часах — не однакові; сил, що є чинні в історії, — розкладаючи при тім культурно-соціальні сили на індивідуальні, а індивідуальні на поєдинчі гадки і поєдинчі мотиви вчинків, — є без ліку, і між ними можлива безмірна кількість комбінацій; акція цих сил не рівномірна, а їх комбінації дуже змінливі, — і от через се історичний рух ніколи не може відбуватися з правильністю, яку ми бачимо напр. у рухови планет і їх супутників. З тої самої причини не можна формулювати закони ходу історії загальні для усіх країв і народів, хоча поява одного факту з другого, як наслідка з своєї причини, і переміна одної форми в другу, як зв'язок двох різних стадій у розвоєви тої самої речі, відбувають ся по певним правилам (при тім активні тут закони, які можна зформулювати, будуть законами психології і соціології). Психологічно і соціологічно ми можемо собі пояснити,

чому в історичному життю за епохами поступу починають ся так звані реакції, але колиб ми навіть сформулювали сї пояснення в формі ясних і точних законів, останні були-б законами психологічними і соціологічними, а не історичними, були-б у своїм роді способами пояснити усї факти даної категорії, а не мали-б значіння висновків із відомих фактів, що мали місце в відомому краю і в відомому часі. Психологічно і соціологічно ми маємо право пояснити можливість і конечність поступових рухів і реакцій, коли матимуть ся такі й такі умови, але звести відомий рух чи відому реакцію, які були лишень один раз, у відомому місці і в відомому часі, з даних уже умов, які теж раз тільки існували в відомій комбінації, можна тільки історично і в додачу до того ще так, що формула, яка вийде, буде зовсім не загальним законом, що має раціональні підстави, як причини в логіці, в математиці, в механіці і т. і., законом, який скрізь і всюди можна прикласти, але поєдинчим емпіричним узагальненням, яке стосуєть ся тільки до відомої групи фактів. Але й для таких емпіричних узагальнень потрібні загальні теорії. На жаль, наукової теорії історичних рухів і реакцій ще не має в історико-філософській літературі.

Тимчасом вихідні точки погляду можливої теорії прості. Точка погляду психологічна: реакція може виникнути в духовому життю одної особи, коли дане індивідуум, що підлягало якому-будь напрямови, або заводить ся в надіях, які покладало на нього і через те відвертаєть ся від сього наряду і навіть зраджує його, або помічає, що з сього наряду впливають непередвиджені наслідки для нього самого як чоловіка неприємні і небажані, і тому вступає прямо ворожо проти того, що равійш само боронило. Для пояснення реакцій перший випадок має своє значінне,

будучи підставою до того, щоб рух позбув ся попередньої сили, а другий — є лише частний випадок загальнішого правила, а власне того, що в життю в загалі, се є чи в індивідуальному, чи в суспільному, є протилежні стремління і інтереси, між якими приходять до конфлікту. В індивідуальному життю один мотив може примусити чоловіка іти відомим шляхом наперед, але коли чоловік бачить, що новий шлях веде його туди, куди він зовсім не бажав би потрапити з другого мотиву, і коли сей другий мотив виходить сильніший, — чоловік повертає назад. Соціологічна точка погляду: коли цілі суспільні групи ступають на відомий історичний шлях, вони мають на увазі ясну ціль, і всяка невдача на шляху до її досягнення підкопує рух, роблячи його учасників менш певними і енергічними, примушуючи багатьох із них лишити ся на заді і т. і., а з другого боку, і цілі групи можуть відійти назад, коли помітять, що рух, який здавався їм цілком безпечним, веде їх на шкоду власним інтересам. Особливо-ж із соціологічного погляду важне те, що окремі групи осіб у суспільстві і самі поодинокі особи мають різні традиції і інтереси, а тимчасом усякий новий рух зачіпає чії небудь традиції і інтереси, викликаючи тим із їх боку консервативну опозицію. Консервативні елементи суспільства новий рух може заскочити нечаяно, а тому їм дуже часто лучається дожидати, поки рух не ослабне через частні невдачі або загальну зневіру, поки від нього не відпадуть і не пристануть до консервативних елементів люде, що самі поступились назад, поки самі вони, сї консервативні елементи, не прийдуть до себе після поразення, не зберуть своїх сил і не з'організують ся до боротьби за відновлення старовини. Такі, більш або менш для них щасливі хвилини ранійш чь пізнійш приходять, тим більш, що у всякій

боротьбі перемога і поразення залежать нерідко і від причин другорядних. Ще оден психологічний і соціологічний закон: цілковитого розриву з минувшиною ніколи не буває ні в індивідуальному, ні в суспільному житті; риси і прикмети старого усе будуть внесені в те нове, яке утворюють люде, і ці риси і прикмети, без волі і думки сих людей, не раз приводять їх самих як-раз до того, проти чого вони протестували. Особливо се лучать ся з людьми, що переходять від гноблення і утиску, яким раніш підлягали, до влади, як се лучало ся не раз і з релігійними реформаторами, і з політичними революціонерами.

З об'єктивного погляду усі рухи наперед — поступові, усі реакції — назадницькі, і в загалі се можна вважати за справедливе що до всього історичного поступу, бо історичні рухи стремлять до здійсненя кращих культурно-соціальных форм, а ідеалом реакцій є зворот до форм менш досконалих, але з'осібна розвій цілком нових явищ, нещасливих для особистого і суспільного добробуту, може мати назадницький характер, і тоді реакція кращого старого набірає хосенного значіння, такі випадки, розуміеть ся, бувають рідко, вони частні і другорядні. На світі нема нічого досконалого, і до поступу завсе прилучають ся, як його супутники, явища, що бувають у тій чи іншій мірі шкідливими для самого поступу. З другого боку, дуже часто такі місцеві і часові явища закривають від людських очей ту добру і додброго ведучу, універсальну і тривку основу життя, якої не знає реакція, коли остання не тільки виходить із відомих умов місцевих і часових або може бути виправдана конечністю даної хвилини і даної ситуації (як се було напр. в діяльності Кромвеля), але ще підіймає себе на степень принципу думки і життя. Така власне реакція і почала

ся в половині XVI ст., щоб поставити на карту усе, що було здобуто попереднім культурним розвитком, а з ним разом і всю історичну будучину Західної Європи.

2. Двома силами, які почали акцію в цьому напрямі, були католицька церква (від якої нероз'яснено не відпадали і реакційні елементи протестантизму) і королівський абсолютизм. Останній, як то було за Филипа II іспанського, за цесарів Фердинанда II і Фердинанда III або за Людовика XIV, перекинував саму ідею держави, поки в половині XVIII ст. абсолютизм не підлягає новій культурній і поступовій основі „просвіти“, рвучи тим самим зв'язки з реакцією XVI і XVII вв. В цьому розділі ми спинилися головне на культурній стороні реакції і на її значінню для реакції політичної, щоб розглянути останню в іншому зв'язку.

Реформаційний рух у Німеччині спинила чимало не тільки зневіра одних, коли реформація не здійснила усіх тих надій, що покладано на неї, але й побоювання других, коли рух почав виходити поза ті межі, які для нього хотіли зазначити, як сам реформатор, так і світські власті і вищі класи суспільства, що з початку безумовно спочували справі Лютера. Можна доглянути на історії двадцятих років XVI ст., як народні рухи в Віттенберзі, поява анабаптистів, антитринітаризму, лицарське повстання і селянська війна викликали в самому Лютерові реакційні стремління що до своєї власної справи і заставили чимало князів недовіряти тій самій реформації, на яку вони спершу дивились прихильно. Політична небезпека, побоювання заколоту в державі, було для деяких правителів першої половини XVI ст. головним аргументом проти протестантизму, і тому вони уже на самих початках реформації почали переслідувати „єретиків“. У сім

разі не було різниці між відношенням німецьких та швайцарських протестантських правительств до анабаптистів, і католицьких князів та кантонів до самих протестантів. Річ у тому, що реакційні стремління виявили ся і в самому протестантському таборі, серед богословів, які побоювали ся, що свобода досліду приведе до бреси, і серед правителів та маючих клас, які побоювали ся політичних розрухів та демократичних рухів. Через богословські суперечки, початкове невироблення своїх теорій, появу сектанства і т. і. реформація відопхнула від себе багато умів і задержала їх при католицтві, де усе було ясне і означане, і з сього боку тридентський собор, який рішучо дав католицьким догмам сталу систему, особливо багато сприяв тому, щоб утримати в лоні старої церкви усіх, хто шував чогось твердого і непохитного в справах віри. Зі свого боку, конфесійні суперечки протестантів (лютеран, цвінгліян, кальвіністів, а в Польщі і антитринітаріїв) не лиш дискредитували нову релігійну науку, але ще ослабили її перед спільним ворогом, яким для них усіх був католицизм. Се все підготовлювало ґрунт для реакції Упадок політичних і соціальних рухів у Німеччині і в німецькій Швайцарії, — рухів, сполучених із лютеранством, цвінгліянством і анабаптизмом, — сильно ослабляв протестантизм, який тільки що організував ся, і він просто не міг би набрати особливо великого загально-європейського значіння, як би саме в той час, як організувала ся католицька реакція, справи нової релігійної науки не був уратував кальвінізм із своїм характером більш космополітичним, як у німецького лютеранства або цвінгліянства, зі своїм зворим і войовничим фанатизмом, зі своїми політичними стремліннями.

Католицизм, так захитаний на початку XVI ст., що коли його несподівано захоплено, зразу був

не в силі погасити пожежу релігійного руху в самих його почині, мав ще чимало сили до боротьби. У нього була відвічна організація, яку можна було направити до одної цілі, і ся організація вимагала лишень того, щоб папство зрозуміло свої справжні інтереси, щоб у духовенства і чернецтва вернула моральність і карність, щоб для нових завдань утворені були нові засоби, як се вже нераз робила католицька церква. Та все лихо було як-раз у тому, що вищі духовні особи мало піклували ся про традиційні інтереси церкви, добиваючи ся власти, зиску і утіх, а старі органи, якими церква перше удержувала сьвітське суспільство в умовій і моральній залежності, не відповідали своєму призначенню і з огляду на дух часу, і на нові обставини. Католицькій церкві лишали ся ще цілі нації, які з тих чи інших причин не були дітнуті рухом, лишали ся народні маси в краях, де рух доторкнув ся тільки вершків суспільства, лишали ся, нарешті, уряди сих націй і країв, які бачили в спілці з католицизмом найкращу запоруку тривкості і непохитності заведеного ладу. Поки власні сили церкви вели акцію пияво, нерішучо, без у повні сьвідомої цілі, для католицизму, як загально-європейської організації, не було жадної користи ні з вірності для нього народніх мас у цілій половині Західної Європи, які згодом виявили в боротьбі за стару церкву безмежний фанатизм, ні реакційниїх настрій урядів, які одначе потім сполучили ся в одну більшу міжнародню спілку для боротьби з ворогами церкви.

3. Щоб зачати успішно перешкоджати протестантизмови, католицька церква сама мусіла зреформувати себе, і се було зроблено тридентським собором, через що за реформаціями протестантською і сектантською відбула ся, можна сказати, третя церковна реформація в XVI ст. —

католицька. Лишаючи ся цілком вірною традиційним догматам, законна реформа церкви, зроблена собором, могла здійснити ідею ліберального католицизму епохи великих соборів XV в. і разом із тим, там де можна було, поступити ся де в чому перед духом часу, що наблизило-б обидві віри, і могла, навпаки, протиставити як ідеї соборної реформи попереднього століття, так і сучасним стремлінням, висловленим у протестантизмі, щось цілком протилежне. З сих двох шляхів собор вибрав останній, се є простий шлях надмірно реакційний, і в сїм напрямі на його постанови великий вплив мав тільки що заснований орден єзуїтів. Підновлений католицизм уже не був ні католицизмом середньовіковим, ні католицизмом часів „звісовання“ церкви: від останнього він вирізняв ся життєвістю, а від першого — новими політичними заходами. Старі церковні гromи, якими середньовікове папство заставляло тремтіти народи, почали виходити з ужитку, і замість того, щоб панувати, наказуючи з уряду, нова католицька церква вибрала інший шлях — панувати за посередництвом педагогії і дипломатії. Вона муштрувала зі світської молоді людей, які їй були потрібні; потуряла навіть їх слабій волі, коли із поблажливости до сеї слабій волі можна було мати користь для церкви, ішла на компроміси з вельможними світа, хоча-б при тім де-чим треба було поступати ся; згоджувала ся з місцевими та становими традиціями, стремліннями, смаком і пересудами. При тім — розуміється, де треба було, — не забувала і чисто назадницьких способів, як напр. винищення шкідливих книжок та людей ценаурою та інквізицією, які були прототипами для анальоґічних світських інституцій в багатьох державах, в котрих репресивні засоби в загалі існували (не виключаючи Англії XVII ст., де зоряна палата і зверхня

комісія служили тиранським стремлінням Стюартів).

Новий дух, яким визначався реакційний католицизм, відроджений тридентським собором, цілковито виявився в єзуїтетстві. Єзуїтетство — се синонім реакції, яка, не нехтуючи репресії, впливала головню на розум, на серце, на волю людей, уміло виховуючи їх і направляючи туди, куди треба було в інтересах церкви, як організації, безперечно покликаної панувати над особою, над суспільством і над державою. Славнозвісний орден був величезною міжнародньою організацією, яка поставила собі за ціль зміцнити католицьку церкву в середні, підклонити світську владу духовній, а суспільство — клирові, об'єднати усі католицькі нації і держави на боротьбу із спільним ворогом, ослабити протестантизм, вносячи розлад між його репрезентантами, повернути як мога більш апостатів на лонно римської церкви і набути для неї нових adeptів поза межами старого католицького світа. В умовій сфері єзуїт підпомагали відродженню середньовікової схоластики, запозичивши у гуманістичного класицизму тільки чисто формальні його сторони і обернувши логічну і свідому діяльність ума в софістику і казуїстику, які не в силі дати мислі можливості самостійного мислення; а в сфері політичній вони були оборонцями теократичних основ, тому то, коли треба було, придержувались погляду народо-владства, виправдуючи ним навіть царевбивство, коли того вимагав по своєму понятій інтерес віри, — і разом із тим переносили в політику принцип макіявелізму, коли вже усі засоби були однаково придатні, аби досягнуто головну ціль — величність католицької церкви. Оснуйтелями і організаторами ордену були Іспанці та Португальці. В Іспанії, де тільки в кінці XV ст. устала національно-релігійна боротьба з мусуль-

манами Маврами, католицтво не втратило ще давньої своєї сили над умами і всеї могутності воєвничої церкви, не заразивши ся ще хибами, які в інших краях довели стару церкву до упаду. Але Еспанія могла поставити тільки ціль для реакції, яка почала ся і яка вимагала для свого успіху нових засобів, і за останні церква мусить дякувати головно Італії з її умовою перевагою, але моральним і політичним підупадом, бо власне звідси, з Італії, єзуїтство зановичило засоби педагогічного муштровання, софістики байдужної до правди, неморальної казуїстики, опортуністичної політики і безсоромної в вибиранню засобів дипломатії. Дякуючи діяльності єзуїтів, культурна і політична реакція злучила ся з суспільною деморалізацією. Як виховувателі, учителі, проповідники, публіцисти і особливо духовники єзуїти досягли великого впливу над сумлінням і усім моральним світоглядом поодиноких осіб (особливо правителів і державних діячів), усяких суспільних класів (переважно вищих станів) і навіть цілих націй. В моралі вони зреклись аскетичних вимог, визнавши, що йти проти людської природи — тяжко, але разом із тим визнавши, що і слабости людські — від найбезневинніших стремлень і до крайніх хиб — можуть бути корисні для церкви. Мораль єзуїтського духовника була дуже легка, дуже зручна і притягала до себе людей, які боялись кари за гріхи, але не мали сили позбавити ся гріхів, бо тут усе приходив до помочи лагідний духовник із своєю софістикою і казуїстикою. Потураючи егоїзмови і пристосовуючи ся до індивідуальних особностей кожної людини, єзуїтство про те і в думці не мало розвивати в людській особі, хоча-б самолюбну і зле пристосовану до вимог товариства: навпаки, їх мораль, як і їх педагогіка, і їх дипломатія, ставила собі за ціль убити в людині вищі прояви особистої основи,

а до того найкращим засобом було, розуміється, — приголомшити в особі голос власного сумління, підклонивши її кермованню ордену, обплутавши її хитрою сіткою казуїстики, знесливши її постійним потуранням поганим нахилам, дрібним хибам і слабій волі. Уся моральна „зісутність“ католицької церкви, проти якої чувся протест кращих людей з XIV—XVI ст., можна сказати, була казуїстством систематизована і неначе поставлена на ступень принципу. Коли одною із сторін гуманізму було віднайдення нової моралі, яка не мусіла-б конче бути аскетичною, як того вимагали середві віки, а напр. відповідала-б давньому стоїцизмови, і коли вихідною точкою релігійного руху з XVI ст. був просто моральний протест, і в самому цьому рухови відчувається елемент етичного риторизму, близького власне до стоїцизму, то се все лишень свідчить нам про те, що в суспільстві відоме було стремління до морального відродження, але казуїстство вело акцію як-раз у напрямі цілком протилежному, бо моральне відродження суспільства можливе лишень тоді, коли особиста думка і особисте сумління, — хоча-б часово помиляючи ся і зразу не находячи того, чого шукається, — виходять на самостійний шлях, а се, з погляду католицької реакції, було небезпечно і для інтересів церкви, і для самих людей.

Наслідками католицької реакції не треба вважати лишень ті, які вона мала відносно до реформації. Час уже цілком залишити той погляд, який перш за все подали протестантські історики реформації, що дивили ся на всю історію з свого конфесійного погляду. Власне кажучи, увесь дух нових часів, о скільки він втілювався в стремліннях особи, суспільства і держави до самоозначення, о скільки ті самі основи мали вплив і в протестантстві, і в гуманізмі, о скільки на-

решті довершений особистий розвиток ставив індивідуалізовани нові завдання в сфері наукового, морального і суспільного світогляду, — весь дух нових часів мав на заваді і перешкоді католицьку реакцію і єзуїтство, що поставило сю реакцію на ступень принципу. Вона мала при тим не одне лишень культурне, але й соціально-політичне значіння, бо стала до помочи усім реакційним стремлінням у суспільстві і в державі, вийшла у спілку з усіма реакційними елементами у них і заставила їх служити своїм цілям, придушуючи гелітійну, умову, громадську і політичну свободу. Перемога нових культурних і політичних принципів у XVIII ст. ранійш усього виявило ся в скасованню ордену єзуїтів, але як тільки в другому десятилітті XIX ст. почала ся реакція проти „узурпаторської“ імперії Наполеона I, проти французької революції, проти просвітнього абсолютизму, проти філософії XVIII ст. і в загалі проти усього духа нових часів у напрямі привернення середньовікових форм мисли і життя, орден єзуїтів знову був відновлений, покликаний до життя. Хоча реакційні явища бували і в самому протестантизмі, в якому теж відроджувала ся схоластика, формалізм, нетерпимість, клерикалізм і т. і. явища перейняті в спадщину від католицизму, — культурна реакція в протестантських землях не заходила так далеко, як у католицьких, що впадає в очи навіть при побіжному погляді на історію католицьких і протестантських народів в XVI—XVIII ст. Особливо в сїм напрямі поучаючи ті факти, які подає історія таких земель, як католицькі землі Німеччини, Італії, Іспанії з Португалією і Польща. З другого боку, там, де в повні розвинули ся протестантські культурні і політичні основи, — а се було в XVII ст. в Голандії і в Англії, — бачимо й особливий успіх на шляху поступу і воли в XVII ст. Голандія і Англія уже

являла з себе протилежність землям, де запанували принципи католицької реакції, то в XVIII ст. решта Європи завдячувала багато сям двом державам, як таким, що заховали від загибелі постунові течії нової історії і роавинули їх іще більше. В часи, коли умовá діяльність наукового характеру була ще так незначна, в сьому містив ся ратунок європейської цивілізації.

Нарешті, говорячи про католицьку реакцію, не можна не пригадати цілого століття внутрішніх і міжнародніх війн, викликаних стремліннями придушити новий релігійний рух і знищити його наслідки; се в весь протестантизм і окремі церкви, на які він поділив ся. Сї війни сильно пошкодили духовій і матеріяльній культурі тою руїною, якої зазнали окремі країни і землі. Служачи католицькій реакції, знеслили себе політично і цілі великі держави. Політична вікчемність, на яку війшла колись могутня Еспанія і Польша, поясняеть ся тим, що в обох землях під впливом Гауїтів і в загалі через реакцію заглушало ся було культурне життє, і як в одній королівський деспотизм, так у другій шляхетська анархія були підтримувані з боку духовенства, о скільки з сям деспотизмом і з сею анархією були ополучені інтереси католицизму. Які-б же були хиби протестантства, він не вимагав від народів і держав жертвоування національних і політичних інтересів інтересам церкви, яка-б протиставила себе, як самодовольна цілість, живим силам народів і поодиноких осіб.

5. Загальним наслідком реакції була часова перевага в життю Західної Європи якоїсь абстрактної основи, яка мусила абсолютно панувати над особою і суспільством в їх релігійних, умових, моральних, соціяльних і національних стремліннях і інтересах; і якій через те все повинно було корити ся, служити, жертвувати себе, віддаючи себе

в повні власті тих людей, які репрезентували собою сю основу, се в арікаючись усіх своїх прав і віддаючи усі права над собою репрезентантам еданої цілоти, що усе підгортає під себе. Цілюкатолицької реакції було втілити сю абстрактну ідею в римській церкві, зробивши з папства, як зверхнього заступника католицизму, вищу силу на землі, перед якою усі безправні, але яка сама не повинна знати про жадні границі і обмеження своєї власті. В сїм от і містила ся найбільша реакція з боку всього того, що було в старому життю вороже особистому, соціальному, політичному і національному самоозначенню, і реакція власне проти всього того, що творив індивідуалізм нових часів. Але не в одному реакційному католицькім мисленні мала своє втілення ся основа. Право на те, щоб бути такою цілістю, заперечувала церкві держава, яка в особі тодішніх монархів, міністрів, бюрократії, що тоді народжувала ся, і деяких публіцистів, так мовити, зажадала стати на землі усім і для окремих осіб, і для всіх клас суспільства, і для цілих націй, поглинувши собою або підбивши під себе навіть саму церкву. Політична реакція проти усього, що в особистому, суспільному і національному життю здавало ся порушенням прав і інтересів держави, йшла поруч із реакцією релігійною. В протестантських краях, де церква була чисто державною інституцією, обидві реакції звичайно зливали ся до купи, що особливо характеризує політику Стюартів в Англії, яка через те мабуть і мала кінець кінців нахил до католицизму; а в землях католицьких заходила відома солідарність вівтаря і трону, через що суперечки між духовною і світською властею стали явищами рідкими і випадковими, аж до розбрату держави з католицькою реакцією за часів просвітнього абсолютизму. Як коли і здійснювала ся середньовікова теорія про те, що церкву по-

кликано панувати над душами, а державу — орудувати тілами людей, то се було як-раз у часи найбільшої переваги католицької реакції, се є з половини XVI до половини XVIII ст.: загальна реакційна ідея лучила церковну і державну політику в одну цілість із добровільним подїлом круга ділання між духовною і свїгською властю.

Держава нових часів, коли годить ся так висловити, копіювала заравом і середньовікову католицьку церкву, яка з свого боку багато прийняла в спадщину від давньої римської імперії, і античну державу, яка відроджувала ся в теоріях лєгістів і гуманїстів, особливо Макіявеллі, якого учениками були більш-меньш усі державні діячі XVI ст., а супротивниками — оборонці політичної свободи. Між пильними читачами Макіявеллі був і Карло V, перший більший володар нових часів, який усе життя своє присвятив на службу абстрактній державній ідеї і який подавав приклад іншим монархам і передав свою політику Філіпови II. Останній став головним репрезентантом католицизму і абсолютизму з другої половини XVI ст. В більшості з забарвленням конфесійним, хоч подекуди позбуваючись його, але тільки на час (напр. за Рішеле у Франції), нова політика XVII ст. здобула чимало репрезентантів. Такий був напр. оден із героїв трицятилітньої війни, Максиміліян баварський, який у своєму князівстві разом із єзуїтською реакцією завів лад полїційної держави з дрібязковим втручуванням у приватне життя, і такий був кардинал Рішеле, якого „Політичний Заповіт“ і уся політика дають право іменувати його найбільшим державником своєї епохи; такий самий був і меньший його сучасник Гоббс, який розвинув ідею необмеженого державства в цілу політичну теорію. Ідея і практика абсолютної держави не були ні виключно монархічні, ні виключно католицькі

(пригадаймо женеvський лад за Кальвіна — щось нїби поліційна держава), але сполучали ся вони звичайно — до початку епохи просвітнього абсолютизму — з католицькою наукою про божий характер королївської власти. Уся друга половина XVII і початок XVIII ст. мають в історії назву „віка Людовика XIV“ від імени найзамітнішого репрезентанта сеї сполуки релігійної реакції з політичною: останню він довів до того, що зробив Францію з європейської держави чимсь подібним до азійської деспотії, якої цілковита теорія немов була сформулована у власних заявах сього французького короля. Міжнародня політика Людовика XIV, як і політика Філіпа II в XVI ст., виходила зі стремління дати перевагу абсолютизмови і реакційному католицтву у всій Західній Європі, але за обома разами реакція дістала відсіч у вільних протестантських державах, в Англії, Голандії, що надає особливо важного значіння другій англійській революції, яка завдала тяжкий удар усій міжнародній політиці Людовика XIV.

Культурна і політична реакція дійшла на Заході Європи при кінці XVII віку до свого вершка. Людовика XIV наслідували майже всі сучасні західні володарі, не виключаючи і нїмецьких князїв. Скрізь запроваджувано в житте ту систему, що було немов останнім висловом культурної і політичної реакції проти усіх рухів нових часів, де тільки особа так чи інак боронила своїх прав: ся система власне і полягала в придрушуванню усяких індивідуальних прав і в підтримуванню усього того, що не могло своїми власними силами тримати ся перед історичним рухом, якого жерелом була особиста і громадська свідомість, що тоді розвивала ся. Тільки зглядною слабкістю сеї свідомости і роз'єднаннем громадських сил ми й можемо пояснити собі перемогу реакційних основ над першим великим

духом нових часів. Наслідки реакції скристалізувалися в тому державному і суспільному ладі, якому Французька політична історіографія дала назву „ancien régime“, але не загинули даремно і наслідки нового руху: в Голляндії і в Англії вільна думка і вільне життя найшли певний захист, і тут (особливо в Англії) вперше сформулювалися на основах гуманізму і реформації філософські ідеї XVIII в., які виступили з гострою опозицією проти реакції і проти ладу, який вона утворила і підтримувала.

УІІІ. Старий державний і суспільний лад.

1. Наслідки історичного руху XIV—XVII вв. в сфері ідей і інституцій. — 2. Суть старого ладу. — 3. Політичний устрій і внутрішня політика. — 4. Суспільний устрій. — 5. Особиста і суспільна свобода.

1. Для кожного краю окремо наслідки історичного руху, який почався з кінцем хрестових походів, були неоднакові, але яке-б ні було завдання цього руху в історії того чи іншого народу, то, що набував оден, не загибало для будучности й інших. Гуманізм, що відіграє таку важну роль в розвиток усеї нової цивілізації, не дав безпосередньої користи тій самій Італії, в якій так блискучо розвинувся, — не уратував її від князівського деспотизму, чужоземного ярма та католицької реакції, — та й в інших краях, де він почав відігравати роль культурного чинника, не втримав своєї позиції і мусів уступити перше місце релігійним рухам протестантизму, сектанства і католицької реакції, які завдали сильний удар гуманістичній секуляризації думки і знання, особистого і громадського життя і політики. Сама реформація, що поперед усього виникла в Німеччині, не дала сій землі усього того, чого від неї сподівалася і на що надіялася німецька нація, що до національної єдності і незалежності від курії, що до політичної свободи і кращого су-

спільного ладу, що до умового розвитку і матеріального добробиту; а в сьому були винуваті по части односторонній характер німецького протестантизму, а ще більш католицька реакція та викликана нею велика релігійна війна з другої половини XVII ст. Німеччина з двцятих років XVI в. дуже багато втратила, не набувши нічого в заміну. Італія і Німеччина при кінці XVII ст. цілком програли, хоча в них раніш як де із особливою силою виявили ся обидва великі історичні рухи нових часів. Італія і католицька частина Німеччини, так само як Еспанія, Португалія і Польща, терпіли від католицької реакції, яка вбивала в них вільне духове життя, а протестантська половина Німеччини терпіла від реакційних основ, що взяли гору в самому її протестантизмі, від чого зрештою не були позбавлені ні Шотландія, ні Швеція. З протестантських країв найбільш уйшли культурних небезпек, яких можливість містила ся в самій такій реформації, Голандія і Англія, хоч їм довело ся для сього зазнати тяжкої внутрішньої і зовнішньої боротьби. В часи повсюдного пановання культурної і політичної реакції, поруч із якою йшла матеріальна руїна, обидві сї країни довели свою осьвіченість до дуже високого рівеня, розвинули у себе замітну політичну і умову свободу і досягли великого матеріального добробиту, ставали в додачу пристановищем для усіх гонених в інших краях і захистом вільної політичної літератури. Тому можна сказати, що зовнішні наслідки нового історичного руху в його гуманістичному і протестантському прояві на переломі XVII—XVIII ст. були переважно в Голандії і в Англії. З останнього краю і вийшов той культурний рух, із яким злучені назви „просьвіти“ і „фільософії XVIII століття“. Коли-ж, про те, в XVIII століттю на чолі нового культурного руху стала Франція, якої література

набрала універсального значіння, то се лишень свідчить про те, що не вважаючи на довершену й тут католицьку і абсолютистичну реакцію, ся нація зберегла здатність до дальшого поступу в перших щасливих обставинах. З сього боку Франція була щасливіша від інших католицьких націй і абсолютних монархій Західної Європи. Беручи на увагу, що ніде в XVIII ст. не був так економічно розвитий середній стан, як у Голляндії, в Англії і в Франції, і що новий культурний рух у Франції був особливо популярний власне в сьому ставі, ми не можемо не припустити звязку між сими двома фактами і не доглядіти як-раз у розвиткови матеріального добробуту промислової і торгової буржуазії у згаданих краях тої матеріальної основи, яка забезпечувала можливість процвітання в сих країнах не одної лишень надвірної-аристократичної літератури в дусі французького княсицизму Людовика XIV. Збогаченню середніх кляс суспільства чимало сприяла між іншим політика меркантилізму, якої головними організаторами майже одночасно були в Англії Кромвель, а у Франції Кольбер. Тимчасом французька буржуазія не відгравала тої ролі в суспільстві, яка відповідала її заможности і освіті, і яку вже відгравала та сама суспільна кляса в Голляндії і в Англії, і відси виходить поступовий розвій опозиційного духа серед французького „третього стану“, який почав проймаєти ся новими ідеями.

Між Францією, з одного боку, і Англією з Голляндією, з другого, — в XVII і XVIII віках повстала велика різниця: одна була зразковою для інших континентальних народів країною культурної і політичної невлі, і „вік Людовика XIV“, який був вірцем для інших королів і князів, був вершею католицької реакції і абсолютизму, тоді як, навпаки, в Голляндії і особливо в Англії,

завдяки головно її другій революції, в якій парламент і протестантизм узяли гору над пробою абсолютизму і реакції, розвинулись основи свободи, як в області думки і сумління, так і в області суспільних і політичних відносин. Отсі основи і були головними наслідками поступового історичного руху попередніх століть, який, правда, по часті, як ми бачили, в самому собі містив деякі переіначення і відскоки, але головно спинений був католицькою реакцією і „віком Людовика XIV“. Поставлені на степені принципу, сі основи зачали боротьбу з реакційним ладом, які згодом руйновано і з гори (просвітний абсолютизм) і з низу (революція) — певно з неоднакових поводів і з неоднаковими цілями, а також і не з однаковим вислідом у різних землях. Ми і стежити мемо далі за історією другого культурного і соціально-політичного руху на Заході Європи, який зародив ся в XVIII віці і перейшов у XIX ст. Але по переду нам треба ознайомити ся з тими відносинами духового і суспільного життя, проти яких виступила найновіша історична течія, що мала величезний вплив на всю історію XIX віку.

2. Ми вже нераз бачили, що пригнічуючи феодальну аристократію і католицьке духовенство, як політичні сили, королівська власть лишала обом їм соціальні привілеї. За нових часів феодальна аристократія, задержуючи усї одержані в спадщину від середніх віків привілеї, перетворила ся помалу в надвірне вельможне панство, невольничє і разом із тим користолубне, яке визнакувало свою близькість до королівської влади, щоб підтримувати свої станові вигоди. Королі, одначе, які приваблювали феодальну аристократію до своїх дворів, маючи на увазі ослаблення політичного її значіння в краю, самі не могли не підлягати впливови надвірної аристократії і через

те почали дивити ся на неї очима стану, до якого навіть зачислявали себе самих, перекручуючи такою своєю політикою основну ідею монархії. Получення соціальних привілеїв феодального походження з королівським абсолютизмом нових часів і в основну рису „старого ладу“ (ancien régime). Анальоґічне явище бачимо і що до духовенства, бо підбиваючи його політично, королі, які самі підлягали культурній реакції, — все одно чи католицького, чи протестантського змісту, — підтримували з усієї сили як виключне панованне духовенства над світським суспільством в умовому життю останнього, так і соціальні привілеї клира, де їх не зачепила реліґійна реформація XVI в. Державна власть до того степеня зросла ся з відомими конфесійними традиціями, що не припускала іншої віри серед своїх підданих. Ще в XVI і початку XVII століття французькі і австрійські володарі давали грамоти, в яких забезпечували своїм протестантським підданим відомі реліґійні права, того самого часу, коли в Іспанії і в Італії винищено усіх протестантів, але після загального зміцнення реакції, особливо підчас трицятилітньої війни і скасування у Франції нантського едикту, і ті землі, де по переду була свобода протестантського культу, пішли слідом Іспанії і Італії: Австрія і Франція мусіли дождати аж кінця XVIII ст., щоб повернути ся до політики віротерпимости. Ті самі явища ми бачимо в конституційній Англії, де тільки друга революція затвердила віротерпимість, не вважаючи на то, що test-act все ще обмежував права дисидентів що до державної і громадської служби. Польща в XVIII ст. стала навіть просто клясичним краєм реліґійної нетерпимости. Суто конфесійний характер католицьких держав особливо підтримували Єзуїти, які почали ставати виховувателями князів - наступників престолов.

і духовниками самих королів, а се, розуміється, не могло не відбитися на внутрішній політиці таких володарів. Надвірний і єзуїтський вплив — от та атмосфера, якою було оточених багато представників державної влади. Через се їх світогляд вужчав, і вони були нездатні на таку внутрішню політику, якої вимагали не тільки духові і матеріальні інтереси народу, але й інтереси державного скарбу, коли-б їх розуміти більш односторонньо. В другій половині XVIII ст., коли майже повсюди держава почала еманципувати ся від надвірно-клерикальних впливів, французька монархія лишається ся типічним краєм „старого ладу“ в тім стані, в якому він був закріплений сто літ перед тим Людовиком XIV. В загалі се був час застою в законодавчій діяльності реформаторського характеру, а коли реформи починали ся з почину самої влади або в ім'я кращого розуміння як завдань держави і обов'язків монарха, так і прав народа, то такі проби реформ наражали ся на опозицію з боку консервативних елементів суспільства, які були при тім навіть не від того, щоб заперечити самий принцип абсолютизму в ім'я старих станово-репрезентаційних інституцій. Останнє як-раз ми бачимо напр. не тільки в Бельгії та Угорщині, де є інституції ще задержали ся, але й в самій Франції перед революцією, коли духовенство і дворянство, які давно вже жалкували за втратою політичних прав, особливо симпатизували ліберально аристократичному характерови політичної теорії Монтескє.

У всіх землях, до яких прикладають термін *ancien régime*, задержав ся ще кріпацький стан сільської людности або феодалні права дворянства над ним. Аристократичні стани, се є дворянство та духовні власники землі особливо цінили свою власть над селянством, і там, де королівський абсолютизм не здержував потягів

земельної властительки-аристократії до безмежного розширення сеї своєї влади над селянами (якийсь час у Данії, а в Польщі до самого кінця), народ не мав навіть відки сподівати ся помочи, хоча-б навіть в якійсь ближшій чи дальшій будучині.

3. Переважно політичним принципом сього ладу, який ми розглядаємо, був королівський абсолютизм. Він вкоренив ся в Іспанії, в Португалії, в державах Італії, у Франції, в Австрії, в Пруссії-Бранденбургії, в Данії і в німецьких князівствах, а при кінці XVIII ст. і в Швеції, де йому довело ся довго бороти з аристократично-республіканським устроєм на взір того, який був у польській Речі Посполитій. (Зауважимо, що і в загалі старі республіки, які були виключною формою правління, були аристократичні, хоча-б навіть ролю пануючого стану в них відгравала не феодална та земельна аристократія, а купецька буржуазія). У всіх сих монархіях законодавство було в особистому орудуванні самих королів або часових правителів, бо для сеї важної діяльності не було жадних спеціальних інституцій, хоча-б і цілком залежних від монархічної влади. Законодатне значіння станово-репрезентаційних інституцій підупало, бо або в загалі перестали їх скликати, або, хоч коли їх і скликали, то вони перестали відгравати ролю, за виємком лишень небагатьох держав, як Швеція, Польща та Англія, при чім знову таки в одній лишень Англії репрезентація функціонувала як слід. В управі панувала бюрократична централізація, яка усувала від якоїбудь участі в ній місцеві сили, бо громадської або окружної самоуправи або зовсім не було, або вона ледви животіла. Права адміністрації були безмежні, і вона втручувала ся у всі справи приватного і громадського життя, здійснюючи ідеал так званої „поліційної держави“, в якій надмірне обмеженне свободи впливало не з закона,

хоча-б і дуже тяжкого, а часом просто з волі вищого і навіть нижчого начальства. Судова власть підлягала адміністрації, що позбавляла суддів незалежності в видаванні присудів, не кажучи вже про лихе законодавство і лихий склад судового персоналу; а там, де судівництво було самостійне, воно набірало характеру станового привілею і відбувалося в чисто середньовікових формах, як се можна сказати про французьку спадщанну магістратуру. Державна господарка в більшості провадила ся зле (окрім, напр., Пруссії): правильні бюджети були незнані; стягання податків часто віддавано на відкуп приватним підприємцям; самі податки були розкладені дуже нерівно (з усякими аристократичними виїмками), великим тягарем лягали на людність, не відповідно до його спромоги плачення, і стягано їх, на решті, дуже гостро.

У зовнішній політиці після релігійних війн велику роль відгравали чисто династичні інтереси, а інтереси національні заведено переважно до набування від інших країв торговельних користей, що цілком відповідало системі меркантилізму, яка тоді панувала. Економічна політика старого ладу, згідно з загальним його духом, кермувала ся майже виключно міркуванням про фіскальну користь, які-б там ні були наслідки, що випливали з урядових заходів для народньої маси, на яку й гляділи переважно як на платячу силу. Ся політика, корисна для торгово-промислових класів, — які в Голляндії й Англії навіть кермували діяльністю держави в такому напрямі з власного почину, — вельми тяжко відбивала ся на добробуті мас, які самі з себе не були головною ціллю урядового старання. Останнє сходило переважно на зміцнення армії і фльоти, потрібних для підтримування національної незалежності, і до підпирання промислу і торгівлі, які

збогачували скарб, але се підпиранне сполучене було з найдрібязковішою регламентацією фабрик і заводів, яка при тому мала на увазі не інтереси робітничої верстви, а знов таки те, що вважало ся за інтереси національної продукції, найголовніше-ж — самого скарбу. Навпаки, про сільську господарку не дбано, як слід, і тому вона була в упаді.

При такому ладові абсолютизм дійшов до краю, бо після гаяв Людовика XIV і сучасників, які потакували йому, йти далі було нікуди. Особа короля ставала осередком національного життя, а все се життя — тільки підніжком королівської слави. Король вславляв себе переможними війнами та розширенням державної території, блиском та пихою двора, які вимагали величезних коштів, і підпиранням штуки, літератури і науки, які самі мусли служити лишень окрасою для престола. Там де, як напр. у Пруссії, краще розуміли обовязки монарха, як слуги держави, і лад в управі був кращий, а через се Пруссія стала навіть аразком для наслідування багатьом реформаторам XVIII в., хоча й тут властиво лишили ся непорушеними основні риси старого ладу.

При всім розиткови — і навіть багато де в чому односторонньому розиткови — державної основи, в політичному життю Західної Європи XVIII ст. було ще чимало феодальних рис, і особливо се можна сказати про Німеччину, яка була федерацією півчетверти сотень більших, середніх і дрібних феодалів (з вільними містами), не числячи ще півтора тисячі майже суверенних державних лицарів.

4. В старому ладі майже цілком ненарушений зостав ся аристократичний устрій суспільства так, як він склав ся при кінці середніх віків. Феодальне дворянство, а з ним і вище духовенство в католицьких землях були головні,

навіть майже єдині стани земельних власників, бо інші стани або просто на підставі закону були позбавлені (як у Польщі) права мати землю, або фактично не могли нею володіти, або, нарешті, користали (як напр. у Франції) лишень із форм умовної феодалної власності в залежності від духовенства і дворянства, платячи їм за се чинші і ціло і підлягаючи усяким обмеженням у своєму праві вільного орудування (тоді як в Англії напр. уже цілком зникли такі аграрні відносини ще в половині XVII в.). Велика земельна власність була сполучена ще з існуванням кріпацького стану, в якому пробувала селянська маса цілих більших держав (Німеччини з Австрією і Прусією, Данії і Польщі та інш.) або деяка частина селянства (як у Франції); при тім цікаво, що в останньому разі кріпацтво найкраще задержувалося в церковних маєностях. Дворянство і духовенство, яке користало ще з десятини, мали з своїх земель, феодалних прав і кріпацтва великі доходи, які навіть ще довільно побільшували самі, примушуючи, приміром, селян робити панщину шість днів на тиждень. Там, де вже зароджувалася більша господарка, — користаючи з своїх прав або просто безкарності, стан земельних власників позбавляв селян землі, через що почав розвивати ся сільський пролетаріят. У Франції сільська людність гостро поділяла ся на *laboueurs* (самостійних хазяїв, се є власників і дрібних арендаторів, найбільш половинників) і *manoeuvres* (наймитів), а в Англії при кінці XVIII в. і все селянство було вже майже без землі. Останнього явища ми майже не бачимо в землях із кріпацьким правом, де задержав ся, хоч і не свобідний, зв'язок хлібороба з тою землею, яку він обробляв. Весь тягар державних податків лежав, крім того, на сільській масі, і нарешті, держава полишала в руках панів маєткову поліцію і судівництво навіть

що до особисто вільних селян. Панованне дворянства над сільською людністю і кріпацька залежність останньої від першого лишень доповнювала загальну систему пановання, покладену в основу державного і громадського життя з цілковитим запереченням прав особи величезній більшості людности.

Між аристократією і сільською масою була уміщена міська людність. Не маючи привілеїв духовенства і дворянства, вона не була разом із тим і така безправна, як селянство. Разом із аристократичними класами вона брала участь у станово-репрезентаційних (державних і краєвих) сеймах, де вони, розуміють ся, задержали ся. Вищу верству міської людности складали промисловоторговельна буржуазія і люде ліберальних вільних професій, включаючи і урядників (бо державна служба сама собою на Заході не давала прав дворянства). Буржуазія всіла зробитися значною економічною силою, завдяки розвоєви промислу і торгівлі, відкупів і скарбових доставок, і почала вже скуповувати, де се дозволяв закон, дворянські землі, брати на відкуп феодальні права, арендувати великі маєтності, займатися великою господаркою. В Голляндії і в Англії, де буржуазія відгравала вже ролю в генеральних станах і в парламенті, вона користалася з свого становища в державі, щоб направляти його політику шляхом спеціальних інтересів промислу і торгівлі, що стало навіть програмою політичної партії вігів у Англії. І у Франції, де стремління буржуазії були суперечні з становими привілеями духовенства і дворянства, меркантилістичний напрям економічної політики, яка жертвувала на користь промислових і купецьких інтересів інтереси сільської господарки і на користь вигоди підприємців права робітничої верстви, значно сприяв збагаченню буржуазії. Із сеї-ж таки верстви суспільства

переважно виходили люде ліберальних станів, учені, письменники, професори, учителі, лікарі, аптекарі, судді, адвокати, нотарі, урядники і т. і., які складають головно інтелігенцію краю. — Що до цехового життя, то воно, як ми по переду бачили, руйнувало ся зовні і розкладало ся з середини, і при тім новочасна держава і до того причинила ся, заохочуючи більшу продукцію, утворюючи в середині цехів привілеї і продаючи за гроші титул майстра.

5. Про особисту і громадську свободу за старого ладу нам не доведеть ся довго розводити. Кріпацтво заперечувало найзвичайніші права особи, а становище усього соціального ладу ставила права особи в залежність від походження. Усі свої права людина набувала від станової організації і від держави. Міщанин міг стати дворянином, але не по праву (напр. не через заслугу), а виключно з ласки короля. Останній міг дати ремісникови титул майстра без іспиту і навіть такому, що не знав зовсім даного ремесла. Авторського права у Франції не було: письменник міг користати з обовязкового права власности на свій твір лишень силою королівського привілею. Особа не була нічим забезпечена від адміністративної самоволі, і тільки в Англії habeas-corpus act кінця XVII в. в повні здійснив принцип особистої нетикальности, проголошеної ще великою хартією XIII в. Форми судівництва так само не давали особі безпеки, і обвинуваченого трактовано як і злочинця, не признаючи останньому жадних прав: довільні арешти, нелюдські муки, усякі кари на смерть були найзвичайнішими способами карного права. В справах релігії бачимо таке саме: чужовірне богослуження заборонено, а в католицьких землях не дозволено і самого чужовірства; в самій Франції після скасування нантського едикту закон не визнавав офіційного

існування протестантів; їх позбавляли горожанських і політичних прав, а чужовірне духовенство підпадало переслідуванням. Сьвітські і духовні влади (у Франції парламенти і Сорбонна) пильно стежили за тим, щоб думка не переходила за офіційно положені межі і преса (яка почала уже увільняти ся в Англії) була сильно утискувана найріжнороднішими формами цензури, яка господарила цілком довільно, бо і в сій сфері не було сталих законів і ясно означених правил.

ІХ. Характеристика просвіти ХVІІІ в.

1. Походження просвіти ХVІІІ в. — 2. Її культурні ідеї. —
3. Відносини філософії ХVІІІ в. до народа. — 4. Суть політичних, соціальних і економічних наук ХVІІІ в.

1. В попередньому історичному руху ХІV—ХVІ вв., затриманому, але рішучо не зупиненому реакцією ХVІІ в., сильні були принципи індивідуальної свободи і суспільної рівності. Гуманісти були оборонцями умової свободи і противниками спадщинних привілеїв, а стремління до свободи і рівності в часи реформації повело навіть до крайніх домагань, що виявило ся в деяких формах сектантства. Державний і суспільний лад ХVІІІ в. був цілковитим переченнем сих принципів, а через те неминучо мусїли підпасти під критику з їх погляду підчас нового пробудження особистого самопізнання. Останнє проявилось найдужче в середньому стані, в тому самому середньому стані, з якого ранїше вийшла і більшість гуманістів. Се впрочім і зрозуміло. Середній стан не тільки сам не користав із найважнїйших соціальних привілеїв, але відчував тягар тих, які належали духовенству і дворянству, а через те, певно, мав інтерес вести акцію як проти самих привілеїв, так і проти державної системи, яка їх підтримувала. Складаючи ся, далїй, із заможнїх людей з буржуазії і ліберальних заводів, середній

стан мав капітали, фахове і наукове знання, загальні ідеї, духові стремління і не міг задовольнитися ні з свого пригнобленого становища в суспільстві, ні з тої надвірної-аристократичної культури, якої найвищим витвором був французький класицизм „віка Людовика XIV“. Саме тоді, коли в народніх масах усі вищі інстинкти чоловіка були пригноблені безкрайною бідністю і безпросвітною темнотою, інтелігентні і буржуазні „полупанки“, до яких прилучалося також дрібне дворянство, низче духовенство і другорядні урядники, маючи деякий добробут або, не зазнаючи бодай нужди і маючи більшу чи меншу освіту, складали в себе класу, яка не відділяла гостро своїх інтересів від інтересів народу, о скільки сей останній терпів від пануючого тоді ладу. Раніш усього відбула ся еманципація інтелігентної буржуазії в Англії, і які-б ні були її соціальні стремління на економічному полі, в культурній і політичній сфері вона виявляв лібєральні стремління. Тут на переломі XVII—XVIII вв. розвилось умове життя, яке сильно вплинуло в XVIII в. на Францію, де вже при кінці XVII ст. починалась опозиція проти системи Людовика XIV, а ся опозиція відбила ся на розвоєві заграничної французької літератури протестуючого характеру. Нові ідеї прийнято у Франції з великим співчуттєм суспільством, в якому дворянство починало все більш і більш давати місце „полупанкам“, і ці ідеї скоро опанували інтелігенцію, яка виставила ціле військо літературних борців за права чоловіка. Французька література тоді набула значінне великої міжнародньої культурної сили, звернувши на себе увагу освічених людей усіх європейських націй без ріжниць стану, починаючи з наймогутнійших монархів і кінчаючи освіченими людьми найскромнійшого стану. Тимчасом як французька філософія, борячи ся за права чоло-

віка, не забувала, що кожний чоловік є разом і горожанином, поруч із нею розвивала ся і німецька просвітна література XVIII в., яка не маючи соціально-політичного характеру французької, так само була проповідю людськості і прав особи на свободу. Впрочім, і на німецьку літературу французька мала великий вплив, але який би він великий ні був із свого боку, вплив англійської на ті обидві (особливо на французьку), духові стремління, що виявляли ся в сих трьох літературах і в космополітичному розповсюдженню французьких ідей, були наслідком розвитку особистого і громадського самопізнання, не вважаючи на всі здержування та перепони, які стрічало воно із самого початку католицької реакції. Літературний вплив одної нації на другу лишень підпомогає цьому духовому процесови, в якому знову з'явили ся перервані реакцією гуманістичні та реформаційні рухи.

Просвіта XVIII ст. справді по своєму просвітному характеру була ніби продовженням гуманізму, що ослаб і навіть майже зник у часи релігійної реформації і реакції, але продовженням уже відмінним і скомплікованим. Від епохи відродження все ще лишали ся традиції скептичного раціоналізму і вивчення класичної літератури, як головного просвітного засобу, але лишень XVIII вік був епохою, коли Західна Європа здобула вже свою самостійну філософію, яка обнімала між іншим і питання права, і дуже вже розвинуті науки природні, які приносили з собою можливість нового світогляду. Світський умовий розвиток наукового характеру не переривав ся на Заході Європи від самого зародку гуманізму: в часи богословських суперечок, розладу за питань про віру і релігійних війн він тільки зачинив ся в кабінетах учених, щоби згодом вийти на ширше історичне поле і знову опанувати суспільну

увагу і настрої, знову і в сім разі боронячи права особи, але вже з новими засобами аргументації, які стали можливі завдяки новому філософічному і науковому розвоєви, з більшою моральною силою і переконанням, і нарешті з більшим суспільним змістом, ніж у добу відродження. Останні свої дві прикмети „просвіта“ XVIII в. завдячувала успіхам моральної і соціальної свідомості особи, між іншим під впливом реформації XVI в., яка сама була викликана моральним протестом сумління і сприяла розвоєви принципів релігійної і політичної свободи. В історії англійської релігійно-філософічної літератури з другої половини XVII в. і початку XVIII ст. навіть просто можна бачити, як із культурного і політичного руху з релігійним (протестантським та сектантським) забарвленням виростала просвітна філософія XVIII в., що давала природно-раціоналістичну основу моральним і політичним питанням реформаційної епохи. Зв'язок просвіти XVIII в. з реформацією видно з того, що просвіта перейняла ся і боронила принципи релігійної і політичної свободи, і що англійський деїзм — якого репрезентанти бачили в собі довершителів релігійної реформації, і який справді повстав на основі індивідуалістичного сектантства, — став головним релігійним світоглядом філософів XVIII ст., коли не числити пізнішого, менш розповсюдженого і не так впливового матеріалізму.

Отож се все і дає нам право бачити в „просвіті“ XVIII в. *sui generis* синтезу культурних основ гуманізму і реформації на ґрунті віджившого зросту особи.

2. Назва „просвіта“ (*Aufklärung, siècle des lumières*) добре характеризує загальний дух цілого цього культурного руху. Він побачив у темноті, в забобонах і в пересудах головну причину

людських злиднів і суспільного лиха, а в освіті, в філософській і науковій діяльності, у свободі думки — головний засіб культурного і соціального поступу. Сама ідея поступу вперше поставлена була на історично-філософський ґрунт у XVIII ст., надавши разом із тим вищу ціль усім державним реформам, соціальним змінам і умовим здобуткам, ціль загально-людську і всесвітню історичну. А як головними ворогами умового розвитку і духової свободи було реакційне католицьке духовенство, то на католицизм і зроблений був головний напад із боку філософів XVIII ст.; при тім виходили вони вже з інших принципів, як реформатори XVI ст., що свого часу теж кидали громи на римську церкву, і протиставляли їй „природну віру“ — деїзм. З погляду нового напрямку держава мусіла була зірвати свій союз із клером, який постійно ворогував із світською властю і навпаки, навязати союз із філософами, щоби спільно працювати над загальним благом, се є: і сама держава повинна була стати просвітною. Такого погляду був Вольтер, сторонник абсолютизму, злагодженого освітою і терпимістю. Віротерпимість справді була одним із основних домагань, поставлених просвітою XVIII в. перед державою, але окрім того держава і в загалі повинна була дати духову свободу своїм підданам, свободу думки, свободу слова, свободу печати. Всі сї домагання особистої еманципації містять ся в тому індивідуалістичному принципі, який лежав у основі гуманізму, але тільки філософія XVIII в. поробила з нього усі висновки, запозичивши принципіальну оборону поодиноких прав особи і з чільного протестантизму. Всі сї права (із свободою печати, яку боронено в „Ареопагітиці“ Мільтона) були проголошені вже англійською реформацією XVII віку. Релігійна свобода була власне першим родом індивідуальної свободи,

на який політична філософія чільного протестантизму раніш усього узнала за собою натуральне, природжене право, якого їй ніхто не може відібрати.

Ідея природного права особи, права, уділеного їй самим Богом або наданого Їй природою, — права, належного Їй із походження — незалежного від суспільного Її становища, віри або національності, — права, якого їй не можна відібрати, і яке має бути, для кого-б ні було, нетикальне, ідея такого права і стала одною з великих культурних ідей XVIII в. В ній, але вже на основі натуральної філософії, виявився той ідеал евангельської свободи, на який покликалися в середні віки і в часи реформації. Коли індепенденти доводили право особи на релігійну свободу тим, що Христос, визволивши рід людський, став єдиним паном над сумлінням людей, то філософія XVIII ст. підклоняла і в загалі усе життя особи під єдиний натуральний закон, сотворений самим Богом і вкладений у нашу свідомість. Перший письменник, що сформулював ідею абсолютної особистої волі на основі природного права, був Льюк, батько усеї просвітної філософії XVIII в., який сам виріс під впливом релігійного і політичного руху у своїй вітчизні, Англії другої половини XVII століття.

Ідея природного, яке існує з природи річей, а не через людські установи, була дуже популярна в XVIII в.: тоді вірили в „природну релігію“, брали за основу „природне право“, шукали „природного ладу“ громадського життя, тоді Руссо протиставив горожанському становищу свій „стан природи“, тоді виникла ціла школа економістів, яка дала своїй науці назву природовладства або фізіократії. Гадали при тім, що природне і розумне — та сама річ, що одна абстрактна діяльність розуму може все розв'язати теоретично

і практично, і в сьому раціоналізмі, який здавалося, відкидав усе, що треба приймати на віру, містилася про те віра в силу самого розуму, в його творчі здібности, коли тільки він буде пристосовувати ся до „природного закону“ (не в розумінню термінології сучасного природознавства) в безконечний поступ, довершуваний розумом. В сьому захваті була сильна сторона — віра, переконання, моральна міць, але була сторона і слабка. Раціоналісти XVIII ст. нехтували науковими методами, що опирались на досвід і спостереженню, коли підходили до розв'язання громадських питань, та й науково обробленого матеріялу було мало до їх розпорядимости, а через те усякі соціальні та політичні питання почали розв'язувати метафізично, що потягло за собою багато помилок. Впрочім хибні висновки і неправдиві способи думання не слід брати за вислід самих принципів, в яких виявляли ся найвищі стремління людського духа до особистого і громадського удосконалення. Нарешті, в тій таки філософії XVIII ст. був напрям, в якому громадські стремління сполучили ся з науковим духом, — власне, напрям Дідро, — і був письменник (Монтескє), який уже прикладав історичний метод до студіювання політичних проблемів. Сам із себе раціоналізм був антиісторичний, і се сильно відбило ся як на його загальнім розумінню суспільства і держави, так і на його прибільшеному розумінню ролі особи в історії.

Наука повинна мати велике значіння в життю, а в науці — досвід і спостереження: тому то для громадського розвитку особливо важне існування наукового історичного знання. Майже усі свої успіхи сучасна історіографія і історичний метод у науках політичних, правничих і економічних завдячують XIX вікови, а в XVIII ст. положено було тільки початок сьому науковому розвоєви, тим більш, що тодішні уряди часто це-

решкаджали заняттям найважнішими з суспільного погляду історичними питаннями. Раціоналістичний метод у політиці був антиісторичний, і ту державу, яку абстрактно будувала політична філософія XVIII ст., часто було неможливо здійснити, але ніщо так не руйнувало поглядів, на яких полягав старий лад, як власне раціоналістичне розуміння держави. Однак це була зброя обособна, бо на філософії природного права засновували не тільки індивідуалістичну свободу, але і всевладність держави, як се ми бачимо вже в політичній філософії Гоббса, що відмавляв особі всяких прав і визнавав державі навіть право розв'язувати питання про те, що добре і що зле в моральному розумінню, або про віру, у якій повинні бути її піддані.

Політична теорія, що панувала ще з половини XVII ст., поясняла походження держави через свідому умову, яку ніби то укладають між собою люде, заводячи над собою зверхню власть. Уся річ була в тім, якими правами поступають ся при тому люде і кому поручають вони власть над собою. Коли Лок до неможливости обмежував власть держави і удержував її за народом, то Гобз, який виходив із тої-ж теорії договірного походження держави, навпаки, до краю обмежував права підданих і навчав про перенесення усеї верховної власти на державу. Таким чином абсолютні права держави виведжено з того-ж таки „природного права“, яке було основою і для особистої свободи. Але на чію-б користь сього права не пояснювано, воно, як право, основане на розумній натурі річей, протиставляло ся праву традиційному і в сьому розумінню було наукою, яка руйнувала заведені історично привілеї станів тим більш, що по природному праву держава повинна була служити на добро усім, а не декому тільки. Коли перед природним правом

держави на абсолютну власть по науці Гоббса, відновленій у сто літ опісля Жан-Жаком Руссо, повинна була цілком схилити ся поодинок а особа, то перед тим самим правом і перед загальним добром мусіли зникнути і всі місцеві осібности. З абстрактної ідеї держави виводжено домагання найкрайнійшої централізації, і коли у Франції в часи революції замість старих провінцій із їх історичними споминами, запроваджувано новий адміністративний поділ держави, то в основу його були покладені абстрактно-математичні принципи геометричної рівности територіяльних поділів і арифметичної рівности їх людности. О скільки історичне право було противне інтересови особистого розвою, така ідея держави не була ворожою індивідуальним правам, але в інших випадках було і навпаки, бо централізація часом стреміла (в Австрії за Йосифа II) знищити і життєві сили національностей не тільки з їх історичними правами, але й з їх сталим стремлінням до духового самоозначення.

Філософія природного права руйнувала в принципі усе, що склало ся історично. У всякім разі перед чоловіком вона ставила ідеал, до якого він повинен був стремити, і той загальний для XVIII ст. погляд, що культурні і соціалні форми в ніби то лишень витвором свідомої творчости людської особи, додавав прихильникам нової філософії певности, що розумна діяльність чоловіка (напр. могутнього правителя) може відразу перетворити усе життя на основах розуму. XIX вік із своєю наукою про органічний розвій культурних і соціалних форм відмінив таке побільшене поняття про особисті сили в історії, але останнє зробило своє діло, надавши деякої сміливости людям XVIII ст. і зродивши в них розжеві надії на кращу будучність, яка повинна була здійснити ідеї правди і справедливости. Се

була немов би релігія — з огляду на свій вплив на уми. У сполучі з раціоналізмом і зі стремлінням до „природности“ самі релігійні погляди набірали в XVIII ст. особного характеру, який найкраще виявився в деїзмі з його усякими відтінками, розумовим у Вольтера і сентиментальним у Руссо.

3. Філософія особистого права з тим моральним і соціальним відтінком, який надавали їй популярні у XVIII ст. ідеї людськості і народнього добра, відрізняла ся від гуманістичного індивідуалізму тим, що прийнята була альтруїзмом і мала громадський характер. Ніколи до того часу література вищих клас суспільства не була така демократична через свої симпатії до народу, як власне література XVIII ст. Правда, розглядаючи її подрібно, ми доглянемо в ній чимало дисонансів, віднайдемо у поодиноких авторів дуже лихе знання народнього життя і народніх потреб, але в загалі се не може заваджати „філософії“ XVIII ст. іменувати ся гуманною, філантропією, альтруїстичною в відносинах до народа і разом із тим бути узаною за таку, що ставить досить правдиво питання про те, як повинен відносити ся до народу уряд і інтелігенція. Вважаючи на перевагу сільської людности над міською, на існування ще кріпацтва і феодального здирства з землі, на страшенну бідність селянської маси, на дорожнечу хліба і лихий стан хліборобства, з одного боку, а з другого — на не вповні довершений або виявлений процес народження міського пролетаріату, головне соціальне питання, що вимагало практичного розв'язання у XVIII ст., було селянське. Як би недовкладним із сучасного погляду ні ставили се питання в публіцистиці тої епохи, коли ми маємо позад себе віковий досвід, і наші суспільні ідеї пішли значно наперед у порівнянню з ідеями

XVIII ст., не слід забувати, що се питання поставлене було власне тільки тоді вперше, і ще більш ми зрозуміємо значінне ідей XVIII в. в сьому питанню, коли порівнаємо їх із тим, що доводили ранійше.

Невільнича залежність кріпаків-селян не тільки існувала, як факт, який узнавалз державні закони, але його виправдувано і теоретично. До XVIII ст. протести проти кріпацтва були явищем виїмковим, і в сїм напрямі ні гуманїзм, ні протестантизм, ні раціоналістичне сектантство не звертали більшої уваги на становище народньої маси. Тома Мор у своїй „Утопії“ просто навіть припускає існування невольництва, а польські анти-тринітарії покликали ся на Старий Завіт, щоб виправдати свої стремління до володіння над рабами. Тільки демократичне сектантство і анальоґічні йому рухи (селянська війна в Німеччині) гостро вказували на негідність невольництва із євангельською свободою. Правнича і полїтична наука нових часів почала розвивати ся під сильним впливом ідей римського права, і коли французькі легісти XIII ст. толкували на користь особистої волї селян усї непевні випадки кріпацтва, покликаючи ся при тому на природне право, ідею римського походження, то пізнійш у Німеччині було навпаки. Правники XV ст. просто пояснювали усї непевні випадки і просто лишень залежні відносини у справжньому розумінню римського невольництва і сим чимало сприяли поверненню у кріпацтво сільської маси. Польська шляхта, що йменувала себе народом, а свою державу — республікою, порівнювала себе з Римлянами і на їх прикладі доводила законність кріпацької залежності селян. Навіть наукове правознавство боронило кріпацтво, виводячи його з природного права, як се в XVII ст. зробив Пуффендорф, який говорив, що невольництво за-

сноване на договорі слабшого з сильнішим із умовою, щоб перший працював на другого, а сей останній годував першого. Але се не був єдиний і виемковий випадок. З сього боку і знавці феодального права (февдисти) намагали ся історично довести законність чи споконвічність дворянських прав над селянами. Між іншим, правничі такі толкування аграрних відносин між дідичами і селянами сприяли тому, що селянська маса позбувала ся землі, де лишень се бувало. В XVIII ст., навпаки, стали віддавати ся голоси на користь волі селянам і конечности скасувати феодальні права, се в увільнити земельну власність від чиншів, цда і всяких утисків. Тільки в питанню про способи увільнення з кріпацтва сільського люду думки письменників XVIII в. вагали ся, і вони не порішували сього питання в розумінню абсолютного права держави від разу увільнити усіх кріпаків без жадного грошевого викупу їх з неволі, хоч і така ідея була теж висловлена в публіцистиці XVIII ст., і тільки скасування поземельних феодальних прав пропоновано було перевести через викуп.

В напрямі, прихильному до волі особи і землі, висловлювала ся в XVIII століттю і економічна школа фізіократів, яка висовувала на перший плян інтереси сільської господарки, але з боку економічного ся школа обстоювала за велику, фермерську управу землі (на зразок англійської) найнятими робітниками, вважаючи її з агрономічного боку кориснішою, ніж дрібна господарка селян-власників і половинщиків. Фізіократія в сїм напрямі не була наукою прихильною до економічної самостійности хліборобської класи, але вона за се й підлягала критиці, що вказувала на потребу числити ся з інтересами люду. Впрочім, коли згодом із економічних інтересів робітничої маси виводили домагання що до

зреформування господарського побуту суспільства на основі рівності, то в XVIII ст. усі такі пропозиції виходили найбільше з моральних, а не економічних поглядів, коли напр. усе суспільне лихо — вбачали в егоїзмови, а головне жерело останнього — в користоловності, і відси робили теоретичний висновок не на користь приватної власності (Маблі).

Треба, впрочім, додати, що злидений стан, до якого дійшов народ через лихі умови життя, в загалі сильно клопотав уми, і тому з усіх боків ставлено і розв'язувано питання про усунення лихого стану, а обов'язок зробити се покладувано теоретично на державу або суспільство. У всякім разі вперше суспільна філософія звернула більшу увагу на матеріяльний побут народу в XVIII ст.: в сій справі важний був уже хоч і початок.

4. На характер суспільної філософії в тії чи інші часи завсе має вплив пануючий погляд на чоловіка: чим вище поставлено в пізнанню вдачу людську, тим більша воля вважаєть ся за конечну в суспільстві. Середньовіковий католицизм виходив із самого тільки поняття про гріховність людської вдачі і тому вважав потрібним держати людську особу в опіці. Абсолютистичні політичні теорії Макіявеллі і Гоббза мали за вихідну точку надто песимістичний погляд на моральні прикмети чоловіка і рівно вважали за потрібне постійно здержувати його пристрасти і пороки. Сама держава, з сього погляду, повинна була лишень піддержувати внутрішній лад (певно, обороняючи ся і зо внї), і не могло бути й мови про те, щоб вона стала ще й орґаном людського удосконалення. Такого погляду, одначе, власне і був XVIII вік із своїм оптимістичним відношенням до людськості. І ранійш кожного разу, коли людську природу трактовано, як щось досконале або здатне до самоудосконалення, в імя

Її вищих змагань вимагало ся і більшої волі особи: так було і в XVIII століттю.

Духова свобода і матеріальний добробут чоловіка були найбільш розповсюдненим домаганням, котре, як уявляли собі, найзручніше і найбільш можливо здійснити за помічю абсолютної державної власти. Такий був погляд просьвітного абсолютизму, і його тримали ся деякі філософи з Вольтером на чолі і фізіократи (останні вчили про „легальний деспотизм“, про „економічну монархію“); з сього погляду, який теоретично розвивав і Фридрих II, абсолютизм уважано за позбавлений католицького і феодалного забарвлення, і чисто становий характер колишніх державних соймів був навіть причиною недовіря до обмеження абсолютної власти. З більших письменників один лишень Монтескє був прихильником старої станової монархії, але й у нього вона більш мала виглядати на англійську конституцію, якої теоретиком, як відомо, він був у своїому „дусі законів“. Найчастійше ідея монархії набірала демократичного характеру, чи то було в теорії просьвітного абсолютизму, чи в теорії д'Аржансона про королівську демократію, чи в републиканських науках Руссо і Маблі, що припускали королівську власть у розумінню вищої (виборчої чи спадщинної) магістратури в демократичній державі.

В філософії XVIII ст. в загалі було сильне стремління до суспільної рівности в напрямі зрівнання прав між усіма горожанами держави: виходячи з ідеї природного права, ся філософія не могла бути прихильною до спадщинних привілеїв, які мали за себе право історичне (за него, навпаки, стояв Монтескє). Не згоджуючи ся між собою в питаннях політичних, і репрезентанти просьвітного абсолютизму, і економісти-фізіократи, і прихильники ідеї народовладства були з соці-

яльного боку оборонцями не патріціату, а плебсу. В останнім разі дуже цікаве те, що теоретики народньої зверхности, які писали в XVI—XVII вв., під народом, якому вони віддавали в принципі державну власть, розуміли лишень вищі класи, виключаючи з народа „чернь“; справжніми-ж попередниками французьких політичних письменників того таки напряду були англійські левеллери, у яких ідея народовладства була вже чисто демократична. На гадку фізіократів, які не віддавали народови зверхньої влади, суспільство — на взір англійського — повинно бути поділене не на стани, а на економічні класи, як його і поділив у своїй „багатстві народів“ батько найновішої політичної економії, Адам Сміт. Серед енциклопедистів, нарешті, уже висловлювано думку, що законодавство повинно стремити до найбільшої користі найбільшій кількості осіб.

Того самого часу, як ідея просвітнього абсолютизму була покладена в основу державної діяльності багатьох урядів із другої половини століття, у Франції почав брати перевагу погляд на права, з яких користала династія Бурбонів, як на узурпацію історичних прав, що належали до станів і корпорацій (погляд Монтеве), або природного права, яке належить народови (погляд Руссо, Маблі, енциклопедистів), через що королівську власть почали навіть розуміти виключно як виконавчий орган, як би поодинокі письменники ні виставляли її відносно до законодавчого права станів чи народу і як би ні дивилися на спосіб прояву нацією своєї влади, се в чи через репрезентацію (Монтеве, Маблі, Дідро), чи безпосередно, як то було в античних демократіях, і як того бажав у XVIII ст. Руссо. У французькій політичній літературі XVIII ст. ми подибуємо теоретичне уґрунтування усяких урядових форм, протилежний державному тодішньому ладови, будь то стара

станови монархія (Монтеске), будь англійська конституція (теж Монтеске), будь конституція шведська (Маблі) і польська (Руссо), чи нарешті, античні республіки (знов Руссо), і загальною ідеєю, що об'єднувала усі ці теорії, була участь самого суспільства в державному життю. При тому конечно треба розрізняти політичні теорії, в яких заборони індивідуальної волі висунуті були на перший план і „воля народня не була змішана з властю народною“ (Монтеске), і такі, які були засновані власне на цьому змішанню і цілком дарували волю особи (Руссо), що згодом набрало важного політичного значіння.

Індивідуальну волю боронено, між іншим, і в сфері економічній, яка підлягала при меркантилістичній політиці найдрібнішій регламентації. Фізіократія була реакцією проти меркантилізму і проповідю волі промислу і торгівлі. Мало ся на гадці, що всяке втручання держави в економічне життя нарушає єдино вигідний „природний лад“ суспільства, що вільна конкуренція приватних інтересів сама запровадить гармонію громадських інтересів, що кожен краще подбає про своє власне добро, і що особиста ініціатива, особиста воля, особистий труд повинні бути увільнені від усяких непотрібних і шкідливих утисків. В фізіократичній проповіді було багато правдивого, о скільки ся наука зазначувала негативні сторони попередньої економічної політики, але досвід XIX століття не справдив позитивної сторони фізіократії і Адама Смита, який у сім питанню був одного погляду з нею, і XIX століттю довело ся сильно переробити політичну економію, зрекши ся теорії природної гармонії усіх інтересів у суспільстві. У всякім разі фізіократія із своїм індивідуалістичним принципом перевищала меркантилізм, який зрештою мав на увазі лишень самі фіскальні інтереси; тільки міра економічної

волі повинна регулювати ся громадським інтересом, щоб воля і інтерес одних не шкодили волі і інтересови інших. Оптимізови XVIII ст. випало на долю чимало помиляти ся, але він викликав у суспільстві віру в кращу будуччину і стремління до роботи ради здійснення сеї будуччини, що було дуже важно після цинічного песимізму культурної і соціальної реакції, а що до пересад оптимізму, то вони були поправлені дальшим досвідом, хоч як дорого діставав ся він новим поколінням.

Х. Просвітний абсолютизм і французька революція.

1. Вплив просвіти XVIII ст. на державу і суспільство. —
2. Просвітний абсолютизм. — 3. Вплив англійської конституції і американської революції на континент. — 4. Універсальне значіння французької революції 1789 р.

1. Умовий рух XVIII ст. не лишив ся у сфері самих ідей: він перейшов і в сферу фактів. На перегляді цього процесу з другої половини XVIII в. ми й закінчимо наш історико-філософський огляд західно-європейського культурного і соціального розвитку з кінця середніх віків до передодня XIX століття.

Фактичні відносини даної епохи є наслідком еволюції фактичних відносин епохи попередньої. Ця еволюція неможлива без людської діяльності, бо й самі фактичні відносини в суспільстві не що інше, як постійні форми, яких набірає поступованне поодиноких людей відносно до інших. З другого боку, саме це поступованне припускає хоч би мінімальну участь у поодиноких вчинках розуміння людьми своїх стремлень, прав і інтересів. Тому процес відміни фактичних відносин, який природно складаєть ся, не може бути цілком несвідомим. Чим вищий особистий розвиток, тим більше входить свідомість у життя, а на вищих своїх щаблях свідомість неможлива без загальних ідей. Останні через се відграють важну роль

в історії, що не виключає могутнього впливу і інтересів. Інтереси — самі собою, ідеї — самі собою, і між ними можливі найрізномордніші взаємини, бо чужі одні другим вони не можуть бути; але як інтересів і ідей може бути велике множество, то й комбінації їх повинні бути найрізномордніші. Практичні ідеї (моральні, соціальні, політичні) усе виростають на основі яких-будь і чиїх-будь інтересів, і ідеї теоретичні дають санкцію відповідним стремлінням. Часом абстрактна теоретична думка (як се лучало ся з ідеєю природного права) пристосовуєть ся до того чи іншого інтересу, але буває й так, що ідея сама, навпаки, впливає на інтерес, або доводячи його до свідомості і збільшуючи його акцію в культурно-соціальної історії, або, навпаки, підклоняючи його якому вищому інтересови (матеріальний — духовому, егоїстичний — альтруїстичному, особистий, становий, класовий — суспільному, національний, віроісповідний, державний — загально-людському). Інтерес завсе потягає чоловіка більш до матеріального, егоїстичного в особистому, становому, національному і т. і. розумінню, а ідея завсе містить у собі хоч маленьку частину вищої правди, і чим більш ідея панує в життю поодинокі особи і цілого народу, тим більш вона проникає в історію людськості, і тим вищі культурно-соціальні форми творить ся історія. З сього погляду „філософічному“ XVIII століттю належить велике значінне у всесвітній історії, хоч би скільки ні було мильного в його ідеях: умовий розвиток поправляє власні свої помилки, виясняючи самі ідеї і перевіряючи їх життєвим досвідом.

В XVI ст. ідеї реформації підклонили під себе багатьох володарів і цілі народи, і під їх впливом і з гори, від власти, і з низу, від суспільства, почав ся історичний рух, який багато

де в чому змінив культурно-соціальні форми західно-європейського історичного життя. Те саме лучило ся і в XVIII столітті, коли нові ідеї проявили ся в діяльності урядів і в стремліннях народів: між епохою релігійної реформації, під прапором якої відбували ся також рухи політичні і соціальні, і епохою суспільних і державних реформ, що почали ся в половині XVIII ст., в анальоґія. В обох разях новими ідеями чимало кермують ся і володарі в своїх реформах, і всякі суспільні вляси у своїх домаганнях, і в обох таки разях рух із початку побідний, який правда зустрічає консервативну опозицію, викликає згодом реакцію, яка в другому десятилітті XIX ст. ставить собі за ціль повернення „давнього ладу“ зовсім так, як католицька реакція в сорокових роках XVI в. поклала собі завдання відродження колишньої могутности католицизму.

Просьвітна література XVIII в. мала справді чималий вплив на державу і на суспільство. Монархи чи правителі-міністри з другої половини сього століття проїняли ся ідеями просьвітного абсолютизму, о скільки се згоджувало ся з їх звичками, традиціями, стремліннями і інтересами, і почали політичну та соціальну перебудову з гори тоді саме, коли ідея політичної свободи, — як стара, історична, станова, аристократична, так і нова, що виводила з природного права зверхні права нації в чисто демократичному розумінню сього слова, — ставала все більш і більш популярною перш за все у французькому суспільстві XVIII ст. У всіх трьох напрямках: монархічному, аристократичному і демократичному ми зустрічаємо ся з деякими загальними основами, між якими принцип духової волі особи і принцип громадського добра мають найважніше значіння. Філософи XVIII в. мають серед володарів сеї епохи покровителів і прихильників,

наслідувателів і наступників, які читають їх твори, листують ся з ними, запитують у них поради, звіряють ся їм у своїх думках, здійснюють — до відомого степеня — їх домагання і вносять філософічний елемент у законодавство; але ті-ж таки філософи стають керманичами і громадської думки, і ними захоплюють ся не тільки середні класи суспільства, але й аристократія, завсе готова одначе стати на шлях консервативної опозиції чи реакції, як тільки доходило до здійснення нової плебейської філософії. Освічене суспільство усіх країн в Європі було хоч би й цілком поверхово, а часом і досить глибоко, зачеплене сим культурним рухом: філософія XVIII в. виходила з меж національного буття, і те, що в ній було загально-людського, було зрозуміле для всіх народів, і до якої-б суспільної класи ні належав чоловік, його — на відомому степені освіти — захоплювало в сій філософії те, що відповідало в загалі занитам кожної розвинутої особи, як такої. Коли почала ся французська революція, що від самого початку свого набрала характеру привернення чоловікови його натуральних, відвічних, природжених прав, які не знають передавнення, філянтропи, патріоти, філософи і поети усеї Європи повитали сю подію, як нову зірницю кращої будуччини для усеї людськості. Тільки панованне розгнузданої пристрасти, що йшло поруч із народніми повстаннями, тільки надсвля і злочини террора, тільки невдала проба від разу збудувати державу і суспільство на основах розуму, тільки революційні війни, які, нарешті, перейшли в війни першого цісарства, що позбавила народи їх незалежности, захитали віру в ідеї XVIII ст., вселили в освіченому суспільстві зневіру і виготовили в ньому реакцію проти попереднього захвату. Під впливом тих самих подій і королівська власть реставра-

ційної епохи зрікаєть ся політики просьвітнього абсолютизму, стаючи просто до оборони старого ладу.

2. Епоха просьвітнього абсолютизму обіймає собою час від вступу на престіл „короля філософа“ Фридриха II (1740) до початку французької революції (1789); се був час, коли королівська власть почала збувати ся виключно надвірноклерикальних впливів і рвати з дворянством і духовенством тісні звязки, запроваджені попередю на некористь іншим клясам суспільства, коли вона розпочинає реформи в загальному дусі ідей XVIII ст., узнаючи за свій обовязок здійснювати загальне добро (як би неповно і односторонно нї розуміли його в поодиноких випадках). За се півстоліття царствують такі володарі і правлять такі міністри, як Фридрих II у Пруссії, Йосиф II в Австрії, Катерина II в Росії, Густав III у Швеції, Помбаль в Португалії, Тануччі в Неаполі, Аранда, Кампоманес і Олявідес в Еспанії, Струензе в Данії. До сих абсолютних монархів чи всевладних міністрів, прихильників „просьвіти“, можна долучити ще цїсареву Марію Тересу, яка ставила ся ворожо проти духу часу, але заводила реформи в Австрії, далї — польського короля Станислава Понятовського, який думав через розвиток осьвіти і реформи уратувати Польщу від загибелі, і нарештї міністра-філософа у Франції, фізіократа Тюрго. Всї вони більш чи менш були правителями по мысли філософів XVIII ст., поки у Франції не почав ся більш радикальний рух Руссо і енциклопедистів, що відкидали всякий абсолютизм тоді, як репрезентанти просьвітнього абсолютизму в величезній більшості виявляли, навпаки, цілковиту недовіру до участі громадських сил в управі. Ся система панувала майже у всіх державах Европї, окрім перш за все, Голляндії і Англії, де попередній розвій здійснив

майже усе, до чого стремів новий рух в інших краях; далі, крім Польщі, в якій королівська власть була безсила, а панувала шляхта і клир, і крім Франції, нарешті, де через особні історичні обставини сю систему не можна було прикласти, і де ті обставини підготували рух, який пішов з низу і, між іншим, узяв напрям проти замого абсолютизму.

На історію просвітнього абсолютизму (та й на історію французької революції) треба до відомого степеня дивити ся, як на відновлення боротьби, яку держава ще в середні віки розпочала проти католицизму і феодалізму, але яка зупинилася в часи загальної реакції з половини XVI до половини XVIII ст. Тільки тепер держава вже не задовольняла ся одною політичною сферою, як попереду, а почала ламати і культурно-соціально значінне упривілейованих станів. З другого боку, на сій політиці дав ся знати і вплив нових ідей. Се була власне, перше, ідея абстрактної державности з усіма висновками з природного права держави в приложенню до всього, що засновувало ся на праві історичному, і до поодиноких осіб, о скільки здавало ся неможливим погодити їх змагання й інтереси із державною користю, а друге, ідея природних прав чоловіка в тих сферах життя, котрі держава вважала за можливе дати особистій волі, яку обмежувало напр. кріпацтво або релігійна нетерпимість, тепер узнані некорисними і для держави, і обидливими для природного права людини.

Повстання просвітнього абсолютизму із протилежних основ старої державности, — яка абсолютно панувала над особою і усувала сили суспільства від участі у власних його справах, — і із просвіти, яка вимагала особистої і суспільної еманципації, і стремління політики, які виходять з різних принципів і інтересів, були причиною

маса суперечностей і неконсеквенцій у самій сій системі і в її приложенню на ділі, але ті самі суперечности ми подибуємо і в історії французької революції, особливо в часи пановання якобінців, які також були великі державники і разом із тим виступали під прапором філософії XVIII в. При тім і репрезентанти просвітнього абсолютизму, і якобінці були так само спадковцями старої політичної системи через ту самоволю, на яку дозволяли собі в своїх учинках, через брак в їх діяльності строгої законности (яка все більше і більше виробляла ся в державному життю Англії, в свідомости, в правах і звичаях її людности), через їх неповагу до особистої свободи. Старі звичаї і традиції в тій чи іншій мірі усе проходять у нові напрями, які породжує історичне життя: так се було за часів реформації, так воно лучило ся і в XVIII ст. із просвітним абсолютизмом і з французькою революцією. Тим більш се було можливо, що діячі просвітнього абсолютизму не все були щарі що до нових ідей, не кажучи вже про те, що не все вони й досить уміло заводили в життя сі ідеї, не маючи ні потрібного знання, ні потрібної витривалости, а тим часом покладаючи великі надії на себе і нехтуючи дійсну, непідроблену публичну думку.

Осібности окремих країв і особистих характерів володарів і міністрів надавали великої різnorodности загальній політиці просвітнього абсолютизму: неоднакове було у нього завдання, приміром, в краях католицьких і протестантських. З другого боку, наприклад, Фридрих II, сам філософ і політичний письменник, з боку культурного більш скептик, з боку соціального — консерватор, з боку політичного реаліст і практик, і Йосиф II, філантроп, „революціонер на троні“, ідеаліст і невдачник, теж були несхожі оден на одного, хоча обидва були великі деспоти, обидва

були під впливом ідей просвіти і обидва є через те репрезентантами тої самої системи. Успіх і неуспіх їх починів залежав від їх цілей, завдань, способів і засобів, але скрізь їм випадало працювати в дуже відсталому товаристві, викликаючи проти себе більш або менш сильну і разом, більш чи менш успішну консервативну — аристократичну і клерикальну — опозицію, з якою їм приходило ся бороти звичайними способами, се є не правильною боротьбою між політичними сторонами, які не посягають на обопільні права і свободу (як се стало діяти ся в Англії), а самоволею, нарушеннем законних прав, неповагою до чужої свободи, — все такі явища, котрі бачимо і в французькій революції, як частину сумної спадщини старого ладу.

Розглядаючи реформи просвітнього абсолютизму, не можемо не зазначити того загального факту, що в них все таки на першому плані було зміцнення держави, як суспільства, що обстоює за себе в міжнародній боротьбі, а не загальне добро в розумінню більшого подвигнення і рівномірнішого розкладу народнього добробуту. В середині уся діяльність урядів направлена була на поліпшення адміністрації і фінансів. Але від адміністративних і фінансових реформ, так само як і від реформ у сфері судівництва, школи, печаті і т. і., які-б вони ні були недосконалі, маючи переважно значінне тільки добрих починів, все-таки виходили або добрі наслідки або їх сподівання і для самих підданих, яких матеріальний добробут і духовий розвиток почали уважати за найважливішу державну справу; разом із тим почали вносити і більш гуманности в карне право. В католицьких землях ся політика йшла руку об руку з увільненням держави і суспільства від тяжких наслідків релігійної реакції, яка панувала в них близько два віки, і вельми значучим є те,

що майже одночасно католицькі володарі Португалії, Франції, Іспанії, Неаполя і Парми виганяють із своїх країв єзуїтів і домагають ся від папи знищення самого ордену, і се все в протязі яких чотирнадцяти літ (1759—1773). Багато де в чому католицькі уряди сеї епохи стремлять, не змінючи ні догми, ні культу, ні церковної організації, досягти для себе і для світського суспільства того, що протестантським краям дала реформація. Епоха просвітного абсолютизму в католицьких землях є добою давно небувалих боротьб держави з церквою, і ми бачимо тут, як обмежує ся власть папи, меншає кількість духовенства і монастирів, касують ся привілеї клира, його інквізиційна власть і цензура книжок, секуляризують ся церковна власність, відбіраєть ся у духовенства виключне орудованне народньою освітою і т. і. Йосиф II в Австрії йшов ще далі, стремлячи повернути попів у державних урядників і навіть поробити зміни в самій католицькій церковній відправі, хоча се вже нарушало принцип релігійної свободи, який Йосиф II уважав за одну з найдорожших своїх ідей (ідея віротерпимости знайшла ще прихильника в особі Фридриха II, який дозволяв у Пруссії кожному спасати ся „по своему“). Але й французька революція своїми церковними заходами нарушала релігійну свободу, а за часів конвенту держава навіть декретувала нову віру.

В епоху просвітного абсолютизму держава вперше починає обмежувати соціяльні привілеї феодальної аристократії, хоча серед просвітних деспотів були з сього боку і великі консерватори (Фридрих II); одначе важнійш усього те, що й інтерес держави, яка одержувала головну масу податків із селян, і нові ідеї права і політики вперше примусили в XVIII ст. королівську власть діяльніше вмшати ся в ту сторону соціяльного

феодалізму, якою визначалося селянське життя. Тоді, як публіцистика ставила селянське питання теоретично, державна власть брала ся до його практичного розв'язання, і особливо сильний вплив у сім разі мала на неї фізіократія. Впрочім, наслідки сеї діяльності держави до кінця епохи були дуже малі, і значно посунула справу наперед лишень французька революція.

Порівнюючи просвітний абсолютизм XVIII ст. з абсолютизмом реакційним, який панував до самої половини філософічного віку, а у Франції до кінця останнього його десятиліття, ми мусимо узнати поступовий характер сього нового явища, скільки-б ні було в ньому самому рис, одержаних у спадщину від епохи реакції, які-б суперечности в нім не лучались, які-б малі ні були його почини в сфері поліпшення народнього життя і громадської освіти. Важне й те, що самоволі не ставив на степінь принципу навіть такий деспот по вдачі, традиціях і становищу, яким був Фридрих II, бо він виголошував і по часті здійснював у судовому принаймні ладови своєї держави основу законности. Ся основа була вже справді підвалиною внутрішніх відносин Англії і її заморських колоній, що зробили ся в сі часи великою республікою Сполучених Держав.

3. Королівська власть у Франції ціле століття тримала ся й далі в загальній старій реакційній політиці надвірно-клерикального абсолютизму. Тим часом жадна держава в такій мірі не зазнавала внутрішніх суперечностей, як Франція, і нігде не було такої глибокої безодні між громадською свідомістю і громадським ладом, як знову таки в сьому краю. Королівська власть, ступивши тут на шлях соціальних реформ у дусі культурних ідей, була-б безперечно підтримана з боку інтелігенції і буржуазії, але Бурбони сього не зробили, і в половині XVIII ст. громадський

рух почав набирати характеру вже ворожого королівському абсолютизму. І старі, упривілейовані стани, і ліберальна буржуазія однаково почали бачити в сій власті узурпацію прав нації, і чим більше минало часу і разом із тим все менш і менш було надії на можливість реформи з гори, тим дужче французьке суспільство приймало ся свідомістю конечности цілковитої політичної реформи. Перед очима Французів була англійська конституція; теорію її дав Монтескє в „дусї законів“, а потім як її зразок, який треба наслідувати, показав ся перед ними образ американської нації, що засновала у себе вільну державу.

В трьох краях західно-європейської культури узяв гору в три неоднакові періоди нової історії політичний протестантизм і вплив ся в відповідні державні форми політичної свободи: перш за все се відбуло ся в Нідерляндах, які відлучили ся від єспанської монархії для утворення самостійної республіки ще при кінці XVI століття; при кінці слідуєчого століття та сама основа узяла гору і в державному життю Англії, завдяки її другій революції; менш ніж сто літ згодом, і англійські колонії в Америці, куди емігранти прийняли вільні інституції батьківщини і розвинули їх далій на основах ідей чільного пуританізму XVII в., відпали від своєї метрополії, яка нарушила їх законні права, і утворили нову республіку Сполучених Держав. В XVIII ст. для Французів Англія й Америка стали краями свободи, до якої вони почали стремити й у себе дома. Ми вже бачили, як англійські філософічні і політичні ідеї впливали на французьку літературу XVIII ст., але треба ще додати, що Французи того часу любили подорожувати в Англію і вславили її внутрішню свободу, а після американської війни за незалежність, в якій самі вони

брали участь, вони перенесли частину своїх політичних симпатій і на нову вільну націю за Атлантийським Океаном.

З самого початку теоретичного відношення до англійської конституції, що має свій початок в XIII віці, ще в XV в. основу її добачали в принципі законности, а останню протиставляли принципови особистої самоволі, про яку вчили правники, зачерпнувши її з римського права. Ідею законности розвивали в XVI віці кальвіністичні письменники, ставлячи закон вище особистої волі правителя. Боротьба, яку англійський парламент в XVII ст. провадив проти стремління Стюартів до абсолютної влади, теж сходила до боротьби за законність проти самоволі. Друга англійська революція затвердила в державному життю краю сей принцип, і в XVIII в. Англія була вже зразковим краєм законности, в порівнянні з країнами континенту. Теоретичний розвій державної ідеї на суходолі провадив до тої ідеї, що користування з влади повинно завсе мати легальні форми, і між іншим, власне в сьому зміслі просвітний абсолютизм стремів, напр., дати судови незалежність від адміністрації, хоча нікому ще не приходило на думку піддати саму адміністрацію контролі незалежного суду, як се вже було в Англії. Адміністративні звичаї XVIII в. були цілковитим запереченням законности, та вона в загалі була у зневазі за старого ладу. У Франції були ще судові інституції (парламенти), які стояли на сторожі законности, але се були самі інституції напів-феодального походження, які обороняли лишень консервативні інтереси і особливо пильно переслідували нові філософічні ідеї. Про те на них дивили ся, як на єдину запоруку законности і єдине обмеження самоволі. Хоча на ділі парламенти являли з себе спадщинне урядництво, якого головні обовязки

були судівницькі, про те вони чинили опозицію урядови і здобули за се популярність. Власне кажучи, перший приклад опору проти королівської власти, який довів до революції, подали як-раз парламенти. В літературі ідея законности теж відгравала замітну роль, і напр., самі фізіократи, прихильники абсолютизму, уявляли собі його не інакше, як у формах законности, при чім оден із них прямо іменував його *le despotisme légal*. Але найбільш на політичні стремління Французів впливав приклад Англії.

На межі XVII і XVIII ст. закінчив ся розвій англійської конституції через політичні грамоти, з яких останніми були декларація прав з 1689 р. і акт про наслідство престолу з 1701 р.: ними затверджувало ся в Англії панування закону і відповідальність міністрів перед національною репрезентацією. Монтеске зобразив англійську конституцію, як ідеал державного устрою, що найліпше забезпечує законну свободу, і хоча його політична будова і не вповні відповідала дійсним відносинам, ествующим між англійськими державними властями, про те його теорія про се, що свобода горожанина найбільш забезпечується поділом властей законодавчої, виконавчої і судової між трьома самостійними органами, стала ся *sui generis* політичною догмою.

Ще більше вражінне зробила на Французів американська революція. Кольоністи, що повстали проти метрополїї, яка їх утискала, звернули ся до всього цивілізованого сьвіта з урочистою декларацією прав, основуючи свій відпад від Англії на популярних у той час ідеях філософії природного права. Хоча принципи демократичного народовладства ще ранійш були здійснені в життю сих кольоністів, французькому суспільству здавало ся, що Американці вперше виходять із невільничого стану, щоб стати вільним народом на

основі ідей Монтеסקє і Руссо, тим більш, що й справді на сі ідеї покликали ся конституції поодиноких американських держав.

4. Тим часом у Франції на початку королювання Людовика XVI з'явив ся міністер-реформатор із філософів XVIII ст., оден із замітних репрезентантів школи фізіократів, Тюрго, чоловік з ініціативою і ширшими плянами. Здавало ся, і Франція повинна була стати на шлях просвітнього абсолютизму з тою, одначе, відмінною від інших країв, що Тюрго гадав покликати до діяльності і громадські сили у громадській і окружній самоуправі, переконавши ся про нездалість старої бюрократичної централізації. В загалі-ж він замислив багато такого, що здійснила лишень революція. Надвірно-клерикальна опозиція скинула міністра-реформатора, і старий лад естнував далі майже в незміненому стані доти, поки самий уряд не був примушений звернути ся за помічю до усієї нації з цілю вивести державу з сумного становища, до якого довело її довгочасне панованнє реакції. Скликаннє Людовиком XVI генеральних станів в 1789 р. після майже двохвікової перерви було початком нової епохи в історії Франції, а з нею і усієї Західної Європи, бо французська революція, що почала ся в 1789 р., набрала не тільки місцевого, але й універсального значіння. Історія XIX ст. на Заході Європи, чи історія новітніх часів починаєть ся, як з основного свого факту, з французької революції і із впливу, який вона мала на континентальні землі. З того загального погляду, на якому ми стоїмо в сьому нарисі, нам немає чого розводити ся про значіннє революції для самої Франції. Зазначимо лишень, що руйнуючи старий лад, революція разом із тим докінчувала справу, розпочату старою монархією, але залишену нею в епоху культурної і політичної реакції, —

справу, за яку брав ся, хоч не так рішучо, як революція, і просьвітний абсолютизм у інших краях, власне справу цілковитої ліквідації середньо-вікового католицько-феодалного устрою, щоб утворити із попередніх станів одну безстанову націю. Правда, від революції з соціального боку виграла тільки одна кляса суспільства (буржуазія), але було-б неправдою запевняти, ніби вона нічого не зробила і для народу. Стара династія, що виявила свою нездатність виконати се завданне дефеодалізації суспільного устрою, сама передавала практичне її розвязанне на руки нації, в якій проявило ся стремління бути в рядї з іншими вільними землями і на взір Англії й Америки здійснити у своїм життю основи особистої і політичної свободи. Одначе узявши на себе виконанне завдання, що лишило ся невиконаним за старої монархії, революція набула в спадщину від попереднього ладу чимало його ідей і засобів після короткого періоду, коли зроблено було пробу здійснити конституційну монархію. На час у Франції заведено республіку, і в ній захопило власть у свої руки сторонництво яacobинців, що на правду лишень відновило самоволю і неповагу до особистої свободи, якими відзначав ся старий лад. Звичаї і обичаї, прищеплені суспільству попереднім ладом, узяли гору над стремлінням до свободи і до законности, тим більш, що внутрішня опозиція консервативних елементів і зовнішня небезпечність із боку антиреволюційної коаліції, втворили konieczність оборони нового горожанського устрою, основаного на демократичній рівности, а се вимагало диктатури. Її ото й захопило спочатку сторонництво яacobинців, яке складало ся з крайніх репрезентативів державного принципу, а потім узяв у свої руки щасливий отаман, який запровадив у краю військовий деспотизм, що нагадував, впрочім,

багатьома своїми рисами політику просвітнього абсолютизму. Коли Франція і не досягла здійснення особистої і політичної свободи, і перша її республіка і цїсарство Наполеона I найменш нагадують конституційну Англію і вільну Америку, то з боку соціального Франція перетворила ся в безстанову і демократичну націю, в якій рішучо зникли останні слїди соціального феодалїзму. З цього боку французька революція поступила наперед далїй просвітнього абсолютизму, але в тїм самим напрямку, скінчивши справу із становою основою феодалїзму, і зробила пробу випередити навіть Англію з її кермуючими клясами на шляху здійснення ідеалу демократичного суспільства, узявши за взірець нову заатлантичну республіку. Приклад, показаний Французами, став немов пошестю для сусїднїх країв, де демократичні елементи суспільства поробили ся прихильниками Франції і її нового ладу. В останні роки XVIII ст. Франції навіть пощастило організувати кілька демократичних республік із старих монархій чи аристократій і всюда завести свій лад: такі були республіки батавська (Голяндія), цїзальпінська (Льомбардія), лігурійська (Генуя), римська (папський округ), гельветська (Швайцарія), партенопейська (неаполїтанське королівство), не кажучи вже про збільшення Францією своєї власної території. Консульство і цїсарство Наполеона I, які були для самої Франції наслідком політичної реакції проти демократії, що розпочала ся у Франції, у заграничній політиці й далї відігравали роль революційної пропаганди, о скільки сприяли розповсюдженню і затвердженню в інших краях французького громадського ладу, основаного на горожанській рівності. Самий конституційний рух був тільки часово затриманий військовим деспотизмом Наполеона, що опирав ся одначе на народній вибір, і коли монархічна конституція

з 1791 р. не естувала після остаточного свого затвердження і одного цілого року, то в історії Франції вона не була разом із тим і останньою пробою організації влади і свободи на нових основах, які здійснені були в англійському і американському державному устрою і були проголошені політичними письменниками XVIII в. Нарешті, ця конституція була перша не тільки для Франції, але й для усього Західної Європи, де, як відомо, добою переходу до конституційного ладу була перша половина XIX ст. після упаду цесарства Наполеона.

З самого початку французька революція виголосила в особній „деклярації“ права чоловіка і горожанина, котру потім поклала була в основу конституції з 1791 р., як поклала в основу і згодом із змінами і додатками конституціям жірондистській (проектові), якобінській з 1793 р. і так званій „III року (1795)“. Ця знаменита деклярація, яка містила в собі основні принципи усього тодішнього законодавства і була проголошена повсюди, де тільки відбувалися демократичні перевороти при кінці XVIII ст., була формуванням домагань індивідуалізму нових часів і пробою вивести увесь громадський і державний устрій із прав особи. Після неї дві нові деклярації з 1793 р. (жірондистська і якобінська) із цих таких прав виводили і обовязки суспільства що до особи, вказавши на потребу пеклування про матеріальний добробут і духовний розвій горожан. Коли від революції найбільш виграв третій стан, то на ті самі права чоловіка і горожанина почав повликати ся в XIX в. і новий „четвертий стан“ у своїй боротьбі за кращі життєві умови. Розуміється, така велика подія повинна була сильно захитати усе французьке суспільство і відповідно до ествання в ньому різних економічних клас, зачепити соціальні

питання першорядної ваги. Не слід одначе думати, що всі ці питання вперше тільки були зняті в сю епоху або що вони тоді-ж вдоволяючо були розв'язані теоретично, а тим більш — практично: найтрудніші свої завдання XVIII в. в більшості передав наступаючим історичним епохам і передусім XIX століттю, яке вже мало й свою довгу історію.

Історія людськості се життя і рух: дочасні ті форми і напрями, в яких вони відбуваються, дочасні епохи реформ і реакцій, переворотів і застою, дочасні і ролі поодиноких народів у сьому процесі — тривка тільки духова і матеріальна природа людської особи, тривке її стремління до правди і справедливости, котре здійснює культурний і соціальний поступ серед зітсowań, яким на жаль, неминучо підлягають усі нові історичні явища, і серед противенств, які подибують вони з боку явищ відживаючих, хоча й таких, що стремлять увічнити себе в життю суспільства. Але культурний і соціальний поступ сам у собі містить і умови для поправи зроблених помилок і для недопущення помилок можливих на будуче — але не інакше, як із помічю того досьвіду, який дає історичне життя і виясняє історична наука. Для сучасної культурної людськості особливу цінну має досьвід чільної його частини — народів Західної Європи і особливо за останні століття їх історії, коли прокинула ся особиста самосьвідомість і під її впливом відбули ся духові і суспільні рухи, які виникали з несьвідомих і сьвідомих стремлень особи до досконаліїших культурних і соціальних форм.

ЗМІСТ ПОДИНОКИХ ТОМІВ

„Історії Західної Європи в нові часи“.

Подаємо тут загальний зміст „Історії Західної Європи“ в нові часи в указках на те, яким частинам головню перших трьох її томів відповідають окремі розділи „Філософії культурної і соціальної історії нових часів“. У згаданій в передмові „Підручній книзі нової історії“ радимо звертати ся за справами переважно до загальних характеристик епох із більш описовим (фактичним) характером, як у сій книжці. (Для феодалізму, станової монархії і середньовікового світогляду відсилаємо до „Підручної книжки історії середніх віків“).

Том I. На переломі середніх віків і нових часів.

1) Політичні і соціальні відносини при кінці середніх віків. Західно-європейська історія. — Католицизм і феодалізм. — Культурно-соціальна історія.¹⁾ — Феодальний устрій. — Муніципальне життя. — Станово-репрезентаційні інституції. — Велика хартія. — Повстання парламенту. — Права парламенту. — Королівська власть у Франції. — Політичне роздроблення Німеччини. — Політичні питання за нових часів.²⁾ — Кріпацтво у Франції. — Епоха увільнення французьких селян. — Стан німецьких селян при кінці середніх віків. — Соціальний устрій Англії. — Церковна земельна власність. — Цеховий устрій промислу. — Початок грошової господарки. — Суспільний характер літератури. — Становище особи в суспільстві.³⁾

1) Відповідає „вступови“.

2) Сі розділи відповідають розділові II.

3) Подано коротко в розділі I.

2) Культурне становище суспільства при кінці середніх віків. Католицька церква і світська суспільність. — Відносини католицизму до особи. — Політична опозиція проти церкви. — Зародок літературної опозиції проти католицизму.¹⁾ — Середні віки і класична старовина. — Петрарка, як перший гуманіст. — Гуманістичне значіння Бокачіо. — Головні італійські гуманісти. — Ренесанс поза Італією. — Гуманістична політика. — Гуманістична наука²⁾ — Упадок папства і чернецтва. — Забобони і надуживання релігії. — Нарікання на духовенство в літературі. — Невдача соборної реформи. — Попередники реформації. — Позацерковні сили у справі релігійної реформи. — Суспільне значіння релігійних рухів. — Головні загальні висновки.³⁾

Том II. Історія XVI і XVII віків.

1) Реформаційний рух і католицька реакція. — Студіювання реформаційного періоду. — Політичний стан Німеччини на початку XVI в. — Культурна боротьба і Ульрих фон Гуттен. — Кароль V і його загальноєвропейська політика. — Лютер до відпаду від церкви. — Елоха вормського союму. — Початок релігійної реформації в Німеччині. — Личарське повстання. — Причини селянської війни. — Селянська війна і її програми. — Сектантство і соціальні рухи. — Німецькі князі і лютеранська реформація. — Причини кальвінізму. — Характер і історичне значіння кальвінізму. — Монархічні реформації з першої половини XVI в. — Народні реформації з другої половини XVI в. — Стріча двох реформацій у Англії. — Принцип протестантизму.⁴⁾ — Загальний погляд на католицьку реакцію. — Орден Єзуїтів. — Культурні наслідки католицької реакції. — Католицька політика, Филип II і Блісавета англійська. — Нідерляндська революція. — Релігійні війни у Франції і нантський едикт.⁵⁾ — Погляд на економічну історію Західної Європи в XVI ст.

2) Трицятилітня війна, французький абсолютизм і англійська революція. — Політичні протилежності XVI і XVII віків. — Реакція в Німеччині і причини трицятилітньої війни. — Трицятилітня війна. — Заведення абсолютизму у Франції. — Організаційна робота французької монархії. — Тюдори і парламент. — Політика Стюартів і боротьба Якова I з парламентом. — Кароль I, Стреффорд

1) В загалі подано в III розділі.

2) Покладено в основу IV розділу.

3) і 4) кінець I тому і початок II подані коротко в двох розділах — V і VI.

5) На другій половині II тому переважно оснований увесь VII розділ.

і Льюд. — Довгий парламент, кавалери і круглоголові. — Виступ індепендентів. — Запровадження республіки в Англії. — Історична роль Олівера Кромвеля. — Політична і соціальна історія англійської республіки. — „Вік Людовика XIV“. — Характер, ідеї і політичне поступовання Людовика XIV. — Урядова система Людовика XIV. — Зовнішня політика Людовика XIV.¹⁾ — Реставрація Стюартів — Вільгельм оранський і друга англійська революція. — Англійські релігійні і політичні ідеї.

Том III. Історія XVIII століття.

1) Старий лад і нові ідеї. — Студіювання історії XVIII в. — Суть „старого ладу“. — Період королівського абсолютизму. — Останні феодальних інституцій. — Англійський парламент в XVIII в. — Особиста і громадська свобода в XVIII в. — Аристократія і буржуазія в XVIII в. — Селянські відносини у XVIII в. — Розпад цехової організації. — Зв'язок „старого ладу“ із зовнішньою політикою²⁾ — Жерело і загальний характер „просвіти“ XVIII в. — Життя і ідеї Вольтера. — Монтеסקі і його політична теорія. — Руссо, його характер і ідеї. — Дідро і енциклопедисти. — Політичні науки і суспільні ідеї XVIII в. — Відносини публіцистики XVIII в. до народу — „Просвіта“ XVIII в. поза Францією.³⁾

2) Освічений абсолютизм і французька революція. — Загальний характер освіченого абсолютизму. — Краї освіченого абсолютизму і його репрезентанти. — Фридрих II і пруська політика. — Виховання і характер Фридриха II. — Політичні ідеї і урядова діяльність Фридриха II. — Марія Тереса і Йосиф II. — Йосифінізм і консервативна опозиція. — Реформи у сфері адміністрації, фінансів, суду і культурного життя. — Державна власть і католицька церква в другій половині XVIII в. — Реформи у сфері станових відносин і селянського життя. — Місцеве і європейське значіння революції. — Коронування Людовика XV. — Тюрго і невдача з його реформами. — Франція на передодні революції. — Сликавання генеральних станів і накази 1789 р. — Перші місяці революції. — Монархія і нація в рр. 1789—91. — Принципи індивідуальної свободи і народовладства в законодавстві конституанти. — Зреформоване громадського устрою Франції в епоху революції. — Перехід Франції до республіки. — Жирондисти і Якобінці. — Боротьба

1) На другій половині II тому переважно оснований увесь VII розділ.

2) Відповідає розділові VIII.

3) Разом із „англійськими релігійними і політичними ідеями“ (при кінці II тому) є основою IX розділу.

сторонництв у конвенті і террор. — Законодавство конвенту. — Зовнішні перемоги і внутрішня безсила Франції в епоху директорії.¹⁾

Том IV. Перша третина XIX століття.

1) Вступ. — Історія XIX століття і її студіювання. — Вплив французької революції на Європу. — Наслідки революції що до внутрішнього життя Франції.

2) Епоха консульства і цісарства. — Наполеонівська епоха і її історіографія. — Наполеон до р. 1799—18 брюмера і наполеонівська конституція. — Внутрішня політика консульства і цісарства. — Панування Франції в Європі за Наполеона I. — Внутрішні зміни в західно-європейських державах за часів Наполеона I. — Розпад старого ладу і проба реформ у Пруссії. — Зовнішня і внутрішня опозиція проти цісарства Наполеона I. — Упадок цісарства „сто днів“ і віденський конгрес.

3) Епоха реставрації. — Жерело і характер реакційних стремлень епохи. — Зігальна характеристика лібералізму в епоху реставрації. — Святий союз, південно-романські революції і конгреси. — Перемога партикуляризму і реакції в Німеччині. — Реставрація і запровадження конституційної монархії у Франції. — Реакційна політика у Франції в епоху реставрації. — Боротьба французького лібералізму проти реакції. — Жерело англійської реакції з кінця XVIII і початку XIX століття. — Реакція і боротьба за свободу в Англії до 1830 р.

4) Соціальна історія першої третини XIX століття. — Головний зміст соціальної історії XIX в. і її студіювання. — Селянське питання з першої третини XIX в. — Зміни в промисловому житті Західної Європи при кінці XVIII і на початку XIX ст. — Капіталізм, пролетаріат, навіперням і початок робітничього питання. — Економічні теорії епохи у звязку з моральними і політичними науками. — Соціальні науки з першої третини XIX століття.

Том V. Середина XIX століття.

1) Липнева революція. — Загальний погляд на стан Західної Європи перед липневою революцією. — Липнева революція. — Вплив липневої революції на Європу. — Парламентська реформа в Англії. — Панування буржуазії після 1830 р.

---

¹⁾ Друга половина III тому містить у собі фактичний матеріал розділу X.

2) Трицяті і сорокові роки. — Боротьба з революцією у Франції в трицяті роки. — Зовнішня політика липневої монархії — Реакція трицятих років у Німеччині. — Загальний нарис політичних, соціальних і національних рухів у трицяті і сорокових роки. — Англійське законодавство трицятих і сорокових років. — Чартистський рух в Англії. — Французький лібералізм із часів липневої монархії. — Французький соціалізм і комунізм із часів липневої монархії. — Ідеї і настрої французької демократії в часів липневої монархії. — Німецький літературний і філософський радикалізм трицятих і сорокових років. — Німецькі економічні і соціальні науки трицятих і сорокових років. — Славянське відродження, панславізм і месіянїзм

3) Революція 1848 року. — Стан Західної Європи напередодні 1848 р. — Міністерство Ліво і лютова революція. — Початок другої республіки і червнені дні. — Німецька революція в 1848 р. і французький парламент. — Упадок німецької революції і кінець французького парламенту. — Славянська, угорська й італійська революції. — Французька конституція в 1848 р. і грудневий переворот.

4) П'ядесяті і шістдесяті роки. — Загальна реакція в п'ядесяті роки. — Панування Наполеона III в Європі і у Франції. — Об'єднання Італії. — Об'єднання Німеччини. — Англія до другої парламентської реформи. — Селянські реформи в половині XIX в. — Соціальний рух у п'ядесяті і шістдесяті роки. — Умовий переворот в половині XIX століття.

Загальна література.

До орієнтовання в загальному ході зах. европ. історії можуть служити: Гізо: „Історія цивілізації в Європі“. Фріман: „Загальний нарис історії Європи“. Лявісс: „Загальний погляд на політичну історію Європи“.

Подрібніший виклад подій і явищ нової історії можна знайти в відповідних томах великих німецьких всесвітніх історій Шльоссера, Беккера і Вебера — остання найповніша і найновіша; новій історії в ній посвячені т. X—XV. — Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen Онкена є збірником поодиноких творів цілої низки німецьких істориків. Є ще подібне німецьке видання, в якому нова історія (в трьох томах) написана Філіпзоном („G. der neueren Zeit“). Flathe: „G. der neuesten Zeit“ 3 томи в „Allg. Weltgeschichte“ Berlin. Grote. У французькій мові виходить збірка „Історія Європи з IV ст.“ під ред. Лявісса і Рамбо. Філософічний і з'єдинений оглядом загальних явищ історичний твір Льорана (Laurent): Etudes sur l'histoire de l'humanité містить в своїх останніх томах (почавши від VIII-ого) нову історію. Окремо кладемо „Історичну географію Європи“ Фрімана.

Є ще так звані історії культури: Kolb: *Geschichte der menschlichen Kultur*, Hellwald: *Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung*, Henne am Rhyn: *Die Culturgeschichte der Neuzeit*, Carriere: *Die Kunst im Zusammenhang der Cultur-entwicklung*. Окремим типом є нові французькі підручники історії цивілізації.

Французька історія подана в отсех творах: Duruy: *Histoire de France*. A. Rambaud: *Histoire de la civilisation française*. Англійська історія в творі: Green: *Hist. du peuple anglais* з англ. Париж 1889. Німецька історія в творах: Nitzsch: *G. des deutschen Volkes* (до 1555 р.); Bruno Gebhardt (у спілці з кількома вченими): *Handb. d. deutschen Gesch.*; Lamprecht: *Deutsche Geschichte*. В англійській мові є ціла низка історій поодиноких народів під загальним заголовком: *History of nations*.

Література до поодиноких розділів.

Вступний розділ (ст. 7—37): Історія Європи перехідної епохи від середніх віків до нових містить ся в творі: Fr. Kortum — K. A. von Reichlin-Meldegg, *Geschichte Europa's im Uebergange vom Mittelalter zur Neuzeit*. Та праця (два томи) може служити доповненням до нашого огляду, бо містить в собі заграничну політичну історію від середини XV до XVI ст. (менше-більше до реформації), історію відкриття і завойовань поза границями Європи від відкриття Америки до завойовання Мексика і Перу, а також історію просвітних штук й окремих наук тої епохи (крім короткого нарису „відродження наук при помочи класичних занять“ і досить великого нарису реформаційної епохи), т. є таких предметів, які виходять в плану нашого огляду і за якими, між иншии, див. Peschel, *Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen*; Falkenstein, *Geschichte der Buchdruckerkunst*; Poppe, *Geschichte der Erfindungen*. Крім того звертаю увагу на 9 т. *Weltgeschichte* Ранке.

I. Нарис соціальних відносин у нові часи (ст. 38—52): Загальна праця по історії знесення кріпацтва: Sugenheim, *Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa*. Історія соціальних відносин у Франції: літературу див. Карп'євъ, *Очеркъ історіи французскихъ крестьянъ съ древнѣйшихъ временъ до 1789 г.* Історія соціальних відносин в Німеччині: Maurer, *Geschichte der Fronhöhe, der Bauerhufe und der Hofverfassung in Deut-*

schland; його Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland; його Einleitung zur Geschichte der Markthof- Dorf- und Stadtverfassung und der öffentl. Gewalt; Lamprecht, Deutsches Wirthschaftsleben im Mittelalter. Історія соціальних відносин в Англії: Ashley (Ешли), Introduction to english economic history and theory; Nasse, Ueber die mittelalterliche Feldgemeinschaft und die Einhegungen d. XVI J. in England; М. Ковалевскій, Общественный строй Англія въ концѣ среднихъ вѣковъ; Th. Rogers, A. history of agriculture and prices in England, його Six centuries of work and wages: the history of english labour; Ochenkowski, Englands wirthschaftliche Entwicklung im Ausgange des Mittelalters. Церковна земельна власність: Laurent, L' église et la féodalité (VII т. його Etudes sur l' histoire de l' humanité); Guérard, Polyptique de l' abbé Irminon (упо-лгомена); E. Hatch, Growth of Church institutions; Ratzinger, Geschichte der kirchlichen Armenpflege. Цеховий устрій промислу: Levasseur, Histoire des classes ouvrières en France: Faigniez, Historie de l' industrie à Paris aux XII—XIII s.; Wilda, Das Gildenwesen im Mittelalter; Neuberg, Zunftgerichtsbarkeit und Zunftverfassung in der Zeit von XIII bis XVI Jahrh.; Gierke, Das deutsche Genossenschaftsrecht; Schanz, Gesellschaftverbände; Schmol-ler, Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe; Strass- burger Tucher- und Weber-Zunft; Ch. Gross. The gild merchant; I. Malet Lambert, Two thousand years of gild life. Початок промислового господарства: Behr, Geschichte des Welthandels; Falke, Die Geschichte des deutschen Handels; Pigeaunneau, Histoire du commerce de la France; Gross, Gilda Mercatoria; Schauz, Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters.

II. Політичний устрій в нові часи (ст. 53—65):
Муниципальне життя: A. Thierry, Essai sur la formation et les progrès du tiers état; Luchaire, Les

communes françaises à l' époque des Capétiens directs; Désmolins, Mouvement communal et municipal au moyen âge; Maurer, Einleitung zur Geschichte der Markt- Hof- Dorf und Stadtverfassung im Mittelalter und der öffentlichen Gewalt; Хоро Geschichte der Städteverfassung im Mittelalter; Hüllmann, Städtewesen des Mittelalters; R. Sohm, Die Entstehung des deutschen Städtewesens; Hegel, Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter; Hegel, Geschichte der Städteverfassung in Italien. Станово-репрезентаційні інституції: Guizot, Histoire des origines du gouvernement représentatif; A. Thierry, Essai sur l' histoire du tiers état; Picot, Histoire des états généraux; Unger, Geschichte der deutschen Landstände. Історія англійського парламенту: Stubbs, The constitutional history of England; Gneist, Englische Verfassungsgeschichte; E. Freeman (Фріман), The growth of the English constitution; Stubbs, History of the English constitution. Королівська власть у Франції: Luchaire, Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens; Giraud-Teulon, Royauté et bourgeoisie; Chéruel, Hist. de l' administration monarchique en France. Політичне роздроблення Німеччини: Höfler, Kaiserthum und Papsthum; Ficker, Das deutsche Kaiserreich in seinen universalen und nationalen Beziehungen; Janssen, Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgange des Mittelalters.

III. Середньовіковий світогляд (ст. 66—78).
Католицька церква і світська суспільність: Laurent, L' empire et la papauté (VI том Études sur l' histoire de l' humanité); L' église et la féodalité (VII том); La réforme (VIII том); Eicken, Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung; Friedberg, Die mittelalterlichen Lehren über das Verhältniss von Staat und Kirche; Janet, Histoire de la science politique dans rapports avec la mo-

rare; Reuter, Geschichte der religiösen Aufklärung im Mittelalter; Hauréau, Histoire de la philosophie scolastique. Крім того історія церкви Неандера, Гізелера, Гагенбаха, Бавра (Christliche Kirche des Mittelalters) і дуже гарне компендіум Шмідта Précis de l'histoire de l'église d'Occident pendant le moyen âge. Політична опозиція против церкви: крім творів, що були наведені при інших розділах див.; Riezler, Die literarischen Widersacher der Päpste zur Zeit Ludwig der Baiern.

IV. Суть гуманістичного руху (ст. 79—90).

Середні віки і класична старовина: I. Burckhardt, Die Kultur der Renaissance in Italien; Symonds, Renaissance in Italy; Geiger, Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland (в колекції Овенка); Zeller, Italie et Renaissance; Körting, Die Anfänge der Renaissance-Literatur in Italien. Ренесанс поза Італією: Geiger, Renais. u. Human. in Italien u. Deutschland; Hagen, Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter; Bursian, Geschichte der classischen Philologie in Deutschland; Michelet, La Renaissance; Müntz, La renaissance en Italie et en France à l'époque de Charles VIII; Egger, L'héllenisme en France; I. Szujski, Odrodzenie i reformacja w Polsce. Гуманістична політика: Див. загальні праці по історії політичних наук. В праці Роберта Моля Geschichte und Litteratur der Staatswissenschaften подана „die Machiavelli-Litteratur“. Крім того див. Villari ed i suoi tempi; Tommasini, La vita e gli scritti di N. Machiavelli. Про Тома Мора праці Mackintosh'a, Thommes'a, Каутського й ин. Розбір „Утопії“ Тома Мора в численних працях по історії соціяльних наук; див. пр. в виданню „Die Geschichte des Socialismus in Einzeldarstellungen (т. I: Die Vorläufer des neueren Socialismus, де про „Утопію“ див. статю Каутського). Гуманістична наука: Історія духового розвитку — до

того головнію на науковому ґрунті — буда темою декількох вісних праць, пр. I. W. Draper, *History of the intellectual development of Europe*; його *History of the conflicts between religion and science* (в українській переклад М. Павлика); Lecky, *History of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe*; Cournot, *Considérations sur la marche des idées et des événements dans les temps modernes*.

V—VI. Культурне значінне релігійної реформації (ст. 91—107); соціяльна і політична сторона реформації (ст. 108—125). Упадок папства і чернецтва: Haas, *Geschichte der Päpste*; Lanfrey, *Histoire politique des papes*; Rocquain, *La papauté au moyen âge*; Wattenbach, *Geschichte des röm. Papstthums*; Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*; L. Ranke, *Die römischen Päpste*; Creighton, *A history of the papacy during the period of the reformation*. До історії великого розлому нова праця Gayet, *Le grand schisme d'Occident*. Забобони і надуживання релігії: *La réforme*; Raoul Rosières, *Recherches critiques sur l'histoire religieuse de la France*; Baissac, *Histoire du diable*; A. Maury, *Les legendes pieuses au moyen âge*. Нарікання на духовенство в літературі: Диви передо всім ріжні історії літератури. Крім того: Lenient, *La satire en France au moyen âge*. Невлача соборної реформи: Hefele, *Conciliengeschichte*; Zimmermann, *Die kirchlichen Verfassungskämpfe im XV Jahrhundert*; Hübler, *Die Constanzer Reformation und die Concordate von 1418*; Petrucelli della Gatina, *Histoire diplomatique des conclaves*; Bess, *I. Gerson und die kirchenpolitischen Parteien Frankreichs vor dem Consil zu Pisa*; Koetzschke, *Ruprecht von der Pfalz und das Consil zu Pisa*; Stuhr, *Die Organisation und Geschäftsordnung des Pisaner und Constanzer Concils*. Крім того, праця про Жерсона (Schwab'a), Лі (Tschalckert'a), Клеманжа

(Müntz) й ин. Попередники реформації: K. Müller, Die Waldenser; Ullmann, Reformatoren vor der Reformation; Keller, Die Reformation und die älteren Reformparteien; Lechler, Johann von Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation; Budensieg, Wiclif und seine Zeit; R. L. Poole, Wycliffe and movements for reform; Jordan, Die Vorläufer des Hussitenthums; Krummel, Geschichte der böhmischen Reformation; Bezold, Geschichte des Hussitenthums; Denis, Huss et la guerre des hussites; Loserth, Huss und Wiclif; Noack, Die christliche Mystik; Böhringer, Die deutschen Mystiker; W. Preger, Ueber die Verfassung der französischen Waldenser; Palacky, Ueber die Beziehungen und das Verhältniß der Waldenser zu den Secten in Böhmen; Jundt, Histoire du panthéisme populaire au moyen âge et au XVI siècle; Les amis de Dieu au XIV siècle; Hecker-Hirsch, Die grossen Volkskrankheiten des Mittelalter; Delprat, Die Bruderschaft des gemeinsamen Lebens; Bonnet-Maury, Gerard de Groot, un précurseur de la réforme au XIV siècle; Laurent, La Réforme. Позацерковні сили в справі релігійної реформи: За головними фактами, що належать сюди, див. в різних творах, що відносять ся до церковних справ, а спеціально праці, де розбирають ся інтерес світської суспільности до реформи, нпр. Dietz, Die politische Stellung der deutschen Städte (1421 - 1431) mit besonderer Berücksichtigung ihrer Bethheiligung an der Reformbestrebungen dieser Zeit. Суспільне значіння релігійних рухів: див. до історії Чехії Палацкого, Томка, Гайслера й ин. Праці до історії гуситства подані висше при розд. Попередники реформації. Реформаційний період. Загальна література: Häusser, Geschichte des Zeitalters der Reformation; Fisher, The Reformation; Gieseler, Lehrbuch der Kirchengeschichte т. III з виписками з жерел; Baur, Kirchengeschichte, т. IV; Hagenbach, Reformationsge-

schichte; Henke, Neuere Kirchengeschichte; Merle d' Aubigne, Histoire de la réformation au temps de Calvin; Herzog, Real-Encyclopedie für protestantische Theologie; M. Carriere, Die philosophische Weltanschauung der Reformationszeit; Rossmann, La réforme в VII томі; Laurent, Etudes sur l' histoire de l' humanité, а також дальший IX т. про релігійні війни (Les guerres de religion). В збірнику історичних монографій Онкена історія реформації виложена по краях. В Allgemeine Weltgeschichte von Th. Flathe, G. Herzberg, F. Justi, J. Pflung Hartlung und M. Philippson історії реформаційного періоду посвячені VII і перша половина VIII тома, написані Філіпсоном. Див. також збірник статей п. з. Maurenbrecher, Studien und Skizzen zur Geschichte der Reformationszeit. Німеччина і нїм. Швайцарія: Ranke, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation; Hagen, Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter; Bezold, Geschichte der deutschen Reformation (в колекції Онкена); Egelhaaf, Deutsche Geschichte im XVI Jahrhundert bis zum Ausburger Religionsfrieden. Скандинавські краї: Dalhmann, Geschichte von Dänemark; Geijer, Schwedische Geschichte; Weidling, Schwedische Geschichte im Zeitalter der Reformation; Knös, Darstellung der schwedischen Kirchenverfassung. Англія: Macaulay (Маколей), History of England from the accession of James II; Ranke, Englische Geschichte vornehmlich im XVI und XVII Jahrhundert; Weber, Geschichte der Reformation von Grossbritannien; Watson, History of England from the fall of Wolsey to the death of Elisabeth; йоро History of the Church of England from the abolition of the roman jurisdiction; Hunt (Гент), History of the religions thought in England from the reformation і популярні виклади Мауренбрехера п. з. England im Reformationszeitalter; дальше: V. Dorean, Ori-

gines du schisme d' Angleterre; F. A. Gasquet and E. Bishop, Edward VI and the book of Common Prayer. Франція: крім поодиноких відділів в загальних працях Сімонді, Мішле, Анрі Мартена, Дареста, а також енциклопедії Нааг, La France protestante також De-Felice, Histoire des protestants en France; Anquez, Histoire des assemblées politiques des réformés de France; Puaux, Histoire de la réforme française; Perrens, L' église et l' état en France sous le règne de Henri IV et la régence de Marie de Medicis; Coignet, La réforme française avant les guerres civiles; Aguesseau, Histoire de l' établissement du protestantisme en France. Крім того: Ranke, Französische Geschichte vornehmlich im XVI und XVII Jahrhundert; Soldan, Geschichte des Protestantismus in Frankreich i von Pollenz, Geschichte des französischen Calvinismus. Шотландія: Burton, The history of Scotland; Rudolff, Geschichte der Reformation in Schotland. Нідерланди: Hoop Scheffer, Geschichte der niederl. Reformation. Польща: Н. Карѣвѣ, Очеркъ исторіи реформаціоннаго движенія и католической реакціи въ Польшѣ; Н. Любовичъ, Исторія реформаціи въ Польшѣ; його Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи въ Польшѣ; докладнѣйша література подана в Карѣва, Вопросъ о религіозной реформаціи XVI в. въ Рѣчи Посполитой. Чехія й Угорщина: Крім праць про гуситський рух в XV ст., вичислених више при розд. Попередники реформаціи див.: Gindely, Geschichte der böhmischen Brüder; Czerwenka, Geschichte der evangelischen Kirche in Böhmen; Dénis, Fin de l' indépendance bohême; Linberderger, Geschichte des Evangeliums in Ungarn; Balogh, Geschichte der ungar.-protestantischen Kirche. Південно-романські краї: M' Crie, History of the progress and oppression of the reformation in Italy; його History of the reformation in Spain; Comba, Storia della riforma in Italia; Cantu, Gli

eretici d'Italia; Erdmann, Die Reformation und ihre Märtyrer in Italien; Wilkens, Geschichte des spanischen Protestantismus. **Політичний стан Німеччини на поч. XVI ст.:** пор. розділи: Політичне роздроблення Німеччини, Стан німецьких селян при кінці середніх віків, Церковна земельна власність, Суспільний характер літератури, Головні італійські гуманісти і Повацерковні сили в справі релігійної реформи. Література по історії реформації в Німеччині подана висше. Тут покажемо праці про стан Німеччини перед реформацією: Höfler, Politische Reforbewegung in Deutschland im XV Jahrhundert; Gotheim, Politische und religiöse Volksbewegungen vor der Reformation; Ullmann, Kaiser Maximilian I; R. Ehrenberg, Das Zeitalter der Fugger, Geldcapital und Creditverkehr im XVI Jahrhundert. Культурна боротьба й Ульріх фон Гуттен: пор. розд. Ренесанс поза Італією, Нарікання на духовенство в літературі і Повацерковні сили в справі релігійної реформи. Праці по історії німецького гуманізму: Geiger, Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland; Kampschulte, Geschichte der Universität Erfurt; Geiger, Reuchlin; Durand de Laur, Erasme, précurseur et initiateur d'esprit moderne; Strauss, Ulrich von Hutten. Кароль V і його загально-європейська політика: Крім праць по історії реформації в Німеччині, див. дві праці Migné, Charles Quint i Rivalité de Charles V et François I; Pichot, Charles V; Baumgarten, Geschichte Karls V (новіша праця); K. Fischer, Geschichte der auswärtigen Politik und Diplomatie im Reformations-Zeitalter (1485—1556). Лютер до відпаду від церкви: Jürgens, Luthers Leben; Köstlin, M. Luther, sein Leben und seine Schriften; Kolde, M. Luther Kuhn, Luther, sa vie et son oeuvre; Seidemann, Die Leipziger Disputation; Th. Wiedemann, Dr. Johannes Eck; Lemme, Die drei grossen Reformationsschriften Luthers von Jahre 1520. Епоха воржського сойму: Для історії суспільного пробудження

в Німеччині коло 1521 року див. August Baur, Deutschland in den Jahren 1517—1525 betrachtet im Lichte gleichzeitiger anonymer und pseudonymer deutscher Volks- und Flugschriften; Jörg, Deutschland in der Revolutionsperiode (1521—26). Сторонники Лютра: Jäger, Andreas Bodenstein von Karlstadt; Schmidt, Melanchton; Hartfelder, Melanchton. В 1897 р. в нагоди тристалитнього ювілею Меланхтона вийшли про нього праці Wilson'a, Deane (оба англ.), Kauffman'a, Haupt'a й ин. Початок релігійної реформації в Німеччині: Th. Kolde, Friedrich der Weise und die Anfänge der Reformation. Праці по історії сектантства: Erbkan, Geschichte der protestantischen Sekten im Zeitalter der Reformation. Революційний анабаптизм: L. Keller, Geschichte der Wiedertäufer und ihres Reichs zu Münster i Ein Apostel der Wiedertäufer; Cornelius, Geschichte des münsterischen Aufruhrs; Trechsel, Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin; Seidemann, Thomas Münzer; O. Merx, Thomas Münzer und Heinrich Pfeifer. Лицарське повстання: Ulmann, Franz von Sickingen. Причини селянської війни: див. Стан німецьких селян при кінці середніх віків. Дальше: Wachsmuth, Der deutsche Bauernkrieg; Dietrich, Der Bauernkrieg; Weil, Der Bauernkrieg; Engels, Der deutsche Bauernkrieg; W. Falkenheiner, Philipp der Grossmüthige im Bauernkriege; A. Stern, Ueber die zwölf Artikel der Bauern und einige andere Aktenstücke aus der Bewegung von 1525. Зі загальних істориків особливо багато дає Egelhaaf, Deutsche Geschichte im XVI Jahrhundert bis zum Ausburger Religionsfrieden. Сектантство і соціяльні рухи: крім праць поданих в розд. Початок релігійної реформації в Німеччині і Причини селянської війни, див.: Stern, Die Socialisten der Reformationszeit; Karl Kautsky, Die Vorläufer des neueren Socialismus (I Bd., I Th., III Abschnitt: Der Kommunismus im Mittelalter und im Zeitalter der Reformation. Той

твір є частиною видання *Geschichte des Socialismus im Einzeldarstellungen*. Німецькі князі і лютеранська реформація: Lippert, *Die Reformation im Kirche, Sitte und Schule der Oberpfalz*; Erichson, *Das Marburger Religionsgespräch*; Heyd, *Herzog U. von Württemberg*; J. Wille, *Philipp von Hessen und die Restitution Ulrichs von Württemberg*; Moses, *Die Religionsverhandlungen zu Hagenau und Worms, 1540 - 41*; Vetter, *Die Religionsverhandlungen auf dem Reichstage zu Regensburg, 1541*; Varrentrapp, *Hermann von Wied und sein Reformationsversuch*; W. Maurenbrecher, *Karl V und die deutschen Protestanten, 1545—1555*; Béutel, *Ueber den Ursprung des Ausburger Interims*. Цвингліянська реформація: Швайцарська (німецька) реформація обговорюється часто в творах, що посвячені реформації в Німеччині, а то тому, що оба ті краї були зв'язані між собою спільною мовою і культурою. Крім того в загальних історіях поодиноких міст (напр. Bluntschli, *Geschichte der Republik Zürich*), а передовсім в біографіях Цвинглі. Крім того див. Escher, *Die Glaubensparteien in der Eidgenossenschaft*; A. Baur, *Zwinglis Theologie, ihr Werden und ihr System*; Usteri, *Zwingli und Erasmus*. Причини Кальвінізму: Georg Weber, *Geschichtliche Darstellung des Calvinismus im Verhältniss zum Staat in Genf und Frankreich*; Roger, *Histoire du peuple de Genève depuis la réforme*; Kampfschulte, *Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf* (одна з ліпших праць, однак не скінчена). Див. також: Schmidt, *Leben der Väter der reformirten Kirche*; Chenevière, Farel, Froment, Viret; Jacquemot, Viret, *réformateur de Lausanne*. Для історії реформації в Женеві до Кальвіна див. Pietschker, *Die lutherische Reformation in Genf*. Характер й історичне значіння Кальвінізму: Tollin, *Lehrsystem M. Servets i Characterbild M. Servets*; R. Willis, *Servetus and Calvin*. Про Кастеліона: Mähly, S. *Castellio, ein biografischer*

Versuch nach Quellen; И. В. Лучицкий, Проповѣдникъ религіозной терпимости въ XVII вѣкѣ. Монархічні реформації в першої половини XVI в.: Праці по історії скандинавської й англійської реформації подані при розд. Студіювання реформаційного періоду. Зазначимо тут ще новішу працю D. Hague, The church of England before the Reformation. Про секуляризацію Прусів див. новішу працю: Kolberg, Die Einführung der Reformation im Ordenslande Preussen. Із багатовомовного твору Fryxell-а (Berättelser ur svenska historien) та частина, що відносить ся до пановання Густава Вази, перекладена по німецьки Екендальом (Fryxell, Gustav Wasas Leben). Народні реформації в другої половини XVI в.: Для Шотляндії крім праць, поданих в розд. Студіювання реформаційного періоду, див. Lorimer, Precursors of Knox; Brandes, John. Knox. Стріча двох реформацій в Англії: Tytler, England under the reigns of Edward VI and Mary; Frere, The Marian reaction in its relations to english clergy. Для епохи Єлисавети Англійської див.: Marcks, Königin Elisabeth von England; Philippon, Westeuropa im Zeitalter von Philipp II, Elisabeth u. Heinrich IV; Wright, Elisabeth and her times; Beesly Edw. Spencer, Queen Elisabeth. Принципи протестантизму: пор. розд. Політична опозиція против церкви, де говорить ся про взаїшне відношення гуманізму і реформації. Багато культурних появ, що належать до того розділу, обговорені крім в загальних працях також в історіях релігії, філософії і політичних наук. Крім того: Jules Jolly, Histoire du mouvement intellectuel au XVI siècle et pendant la première partie du XVII; D. Nisard, Renaissance et Réforme; Чичеринъ, Исторія политическихъ ученій; D. Janet, Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale; Franck, Réformateurs et publicistes de l'Europe; Weill, Les théories sur le pouvoir royal en France pendant les guerres de religion; O. Gierke, J. Althusius und

die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien; Freumann, Die Monarchomachen; Lecky, History of the rise and influence of the Spirit of rationalism in Europe. Для соціалізму див.: Fock, Der Socianismus; Trechsel, Die protestantischen Antitrinitarier; Кар'єв'євъ, Очеркъ реформаціоннаго движенія въ Польшѣ.

VII. Культурна і політична реакція (с. 126—142).
Загальний погляд на католицьку реакцію: По історії католицької реакції загально див. Maurenbrecher, Geschichte der katholischen Reformation; Philippson, Les origines du catholicisme moderne. La contrerévolution religieuse. Важні також праці по історії папства: Ranke, Die römischen Päpste; Brosch, Geschichte des Kirchenstaats (в збірнику Георена, Уккерта і Гізебрехта). До історії тридентського збору: Sickel, Zur Geschichte des Concils von Trient; Maunier, Etude historique sur le Concile de Trente. До історії інквізиції: Liorente, Histoire critique de l'inquisition d'Espagne. Орден Єзуїтів: Baumgarten, Ignatius von Loyola; Cretineau-Joly, Histoire de la compagnie de Jesus; Huber, Der Jesuiten-Orden nach seiner Verfassung und Doctrin, Wirksamkeit und Geschichte charakterisirt; Sugenheim, Geschichte der Jesuiten in Deutschland; Moraczewski, Jezuiti w Polsce. Про єзуїтську педагогію і політичні науки взагалі див.: Ranke, Die Idee der Volkssouveränität in den Schriften der Jesuiten; Michael, Die Jesuiten und der Tyrannenmord; R. Krebs, Die politische Publicistik der Jesuiten und ihrer Gegner in den letzten Jahrzehnten vor d. Ausbruch des dreissigjährigen Krieges; Baumgarten, Das Schulwesen der Jesuiten; Muczkowski, Szkoły jezuitckie. Католицька політика, Филип II і Єлисавета англійська: Ranke, Die Osmanen und die spanische Monarchie im XVI und XVII Jahrhundert; Philippson, Westeuropa im Zeitalter von Philipp II; Forneron, Histoire de Philippe II; Ranke, Don Carlos.

Нідерландська революція: Wenzelburger, Geschichte der Niederlande (в Geschichte der europäischen Staaten Геерена, Уккерта і Гізебрехта); Freeman, History of the federal government; Holzwarth, Der Abfall der Niederlande; Rahlenbeck, L'inquisition et la réforme en Belgique. Релігійні війни у Франції і нантський едикт: Крім літератури по історії реформації у Франції див.: Lacretelle, Hist. de France pendant les guerres civiles; Bouillé, Hist. des ducs des Guises; E. Bersier, Coligny avant les guerres civiles; Schaeffer, Les huguenots du XVI siècle; Baumgarten, Vor der Bartholomaeusnacht; H. While, Massacre of St. Bartholomew preceded by a narrative of the religions wars; Labitte, De la démocratie chez les prédicateurs de la Ligne. Генеральні стани: A. Thierry, Essai sur l'histoire du tiers état; Picot, Histoire des états généraux. Погляд на економічну історію Західної Європи в XVI ст.: Ehrenberg. Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Kreditverkehr im XVI Jahrhundert. 1896. I B. Die Geldmächte des XVI Jahrhunderts. II B. Die Weltbörsen und Finanzkrisen des XVI Jahrhunderts (Книжка Еренберга — одна з капітальніших праць по економічній історії нових часів). Реакція в Німеччині і причини трицятлітньої війни: Ranke, Zur deutschen Geschichte vom Religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Krieg; Ritter, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des dreissigjährigen Krieges; Bucholtz, Geschichte der Regierung Ferdinands I; Maurenbrecher, Maximilian II und die deutsche Reformation; Gindety, Rudolf II und seine Zeit; Heppe, Geschichte des deutschen Protestantismus; йоро Die Restauration des Katholicismus in Fulda, auf dem Eichsfelde und in Würzburg; Callinich, Kampf und Untergang des Melanchtonismus in Sachsen; Göschel, Die Concordienformel nach Geschichte, Lehre und Bedeutung. До історії кінця XVI і початку XVII ст. див.: Muffat,

Die Verhandlungen der protestantischen Fürsten in den Jahren 1590 und 1591 zur Gründung einer Union; M. Ritter, Geschichte der deutschen Union von den Vorbereitungen des Bundes bis zum Tode Kaisers Rudolfs II; Hurter, Geschichte Kaisers Ferdinands II und seiner Eltern; Egloffstein, Der Reichstag zu Regensburg im Jahre 1608; Peschek, Geschichte der Gegenreformation in Böhmen. Трицятьлітня війна: Див. загальні історії Австрії Krones'a, Huber'a, Leger'a й ин. Спеціальна література по історії трицятьлітньої війни взагалі дуже багата нпр.: Barthold, Geschichte des grossen deutsch. Krieges; M. Ritter, Deutsch. Geschichte im Zeitalt. der Gegenreform. und des dreissigjähr. Kr.; Droysen, Das Zeitalt. des d. Krieges (в „Weltgeschichte“ Оукена); Charvériat, Histoire de la guerre de Trente ans. Крім того є багато праць біографічного і монографічного характеру; одно т. зв. „валенштайнське питання“ має цілу спеціальну літературу (нпр. Ranke, Förster, Aretin, Dudik, Hurter, Hunziker, Gindely, Hildebrandt й ин.). Питання про те, чи були у Валенштайна тільки одні честилюбні змагання, чи ширші цілі, а також чи він вкінці зрадив цісаря, чи протинвно, цісарь поступив із ним, як чоловік невдячний, до нині ділить учених на два табори; одні рішають те питання в першому змислі (Gindely), другі в другому (Ranke). Знавець епохи Гінделі порівнює заходи коло того питання з роботою мітичного Сізіфа. Заведення абсолютизму у Франції: для загальної характеристики абсолютної монархії див.: Laurent, La politique royale (XI том його Etudes sur l'histoire de l'humanité); Ferrari, Histoire de la raison d'état; Koser, Die Epochen der absoluten Monarchie (Hist. Zeitschrift Зібеля за 1889 р.). Для епохи Гайнриха IV крім літератури, поданої при розд. Студіювання реформ. періоду і Релігійні війни у Франції і павтський едикт див.: Michelet, Henri IV et Richelieu; Philippson, Heinrich IV und Philipp III.

Begründung der französischen Uebergewichts in Europa. Епоха Рішеле заступлена в літературі багатьома працями нпр.: D'Avenel, Richelieu et la monarchie absolue; Hanotaux, Le cardinal de Richelieu; Perkins, France under Richelieu and Mazarin. Крім того: Debidour, La Fronde angevine; Caffarel, La Fronde en Provence. Тюдори і парламент: Ashley, The history economic of England; Hallam, Constitutional history of England from the accession of Henri VII to the death of George II. По історії англійської революції: A. Stern, Geschichte der Revolution in England; Forster, Statesmen of the Commonwealth. Праці по історії англійської релігії в ту епоху: Fletcher, The history of the revival and progress of Independency in England; Weingarten, Die Revolutionskirchen Englands; Waddington, Congregational history. Політика Стюартів і боротьба Якова I в парламентом: Gardiner, History of England from the ascension of James I Довгий парламент, кавалери і круглоголови: Forster, The great remonstrance; його Arrest of the five membres by Charles I; Warburton, Memoirs of Prince Rupert and the Cavaliers. Виступ індепендентів: див. розд. Тюдори і парламент. Крім того: Forster, Oliver Cromwell; Brosch, Oliva Cromwell und die puritanische Revolution; A. Stern, John Milton und seine Zeit; Masson, The life of John Milton. Політична і соціальна історія англійської республіки: Guizot, Histoire de la république d'Angleterre et de Cromwell; A. Bisset, History of the Commonwealth in England from the death of Charles I to the expulsion of the long parliament by Cromwell. „Вік Людовика XIV“: A. Thierry, Essai sur l'histoire et la formation et des progrès du tiers état (розд. IX і X). Урядова система Людовика XIV: Chéruel, De l'administration de Louis XIV; Clément, La gouvernement de Louis XIV; його La police sous Louis XIV; Hecht, Colberts

politische und volkswirthschaftliche Grundanschauungen; Michaud, Louis XIV et Innocent XI; Tabarand, Histoire critique de l'assemblée général du chergé de France en 1682; Weiss, Histoire des réfugiés protestants de France. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА Людовика XIV: Laurent, La politique royale; Waldteufel, La politique étrangère de Louis XIV; Valfrey, La diplomatie française au XVII siècle; Scheichl, Leopold I und die österreichische Politik während des Revolutionskrieges; H. Peter, Der Krieg des grossen Kurfürsten gegen Frankreich; De Piérape, Hist. de la réunion de la Franche-Comté à la France; Courcy, La coalition de 1701 contre de France.

VIII. Старий державний і суспільний лад (ст. 143—155). Студіювання історії XVIII в.: Крім великих всесвітніх історій Шльоссера, Беккера і Вебера і колективної Allgemeine Weltgeschichte, де нова історія оброблена Філіпсоном див.: Hettner, Literaturgeschichte des XVIII Jahrhunderts; Hallam, Introduction to the literature of Europe in the XVI, XVII and XVIII centuries; Laurent, La philosophie du siècle et le christianisme; Lechler, Geschichte des englischen Deismus; Barni, Histoire des idées morales et politiques en France au XVIII siècle; Faguet, Dix — huitième siècle; Rocquain L'esprit révolutionnaire avant la révolution; Aubertin, L'esprit public au XVIII siècle; Biedermann, Deutschland im XVIII J. (властиво друга половина праці п. в. Deutschlands geistige, sittliche und gesellige Zustände im XVIII Jahrhundert); Gosse, History of the literature of the eighteenth century; Lecky, History of the rise and influence of the spirit of the rationalism in Europe; Limanowski, Historya ruchu społecznego w XVIII stuleciu; Stephen, History of english thought in the XVIII-th century; A. Michel, L'idée de l'état; Espinas, La philosophie sociale du XVIII siècle et la révolution française і цілий ряд інших праць, що подані при поодиноких

розділах. Крім того: Oncken, Das Zeitalter Friedrichs des Grossen (в його колекції), особливо розділи Despotismus und Aufklärung і Der reformirende Despotismus; Sorel, L'Europe et la révolution française; P. Janet, Philosophie de la révolution française; Lorenz Stein, Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich; Geisser, Geschichte der französischen Revolution; Chassin, Le génie de la révolution; Champion, Esprit de la révolution française; Laurent, Etudes sur l'hist. de l'humanité (т. XIII—XV); Oncken, Das Zeitalter der Revolution, des Kaiserreiches und der Befreiungskriege; Rambaud, Histoire de la révolution; його Histoire de la civilisation contemporaine; Stephens, History of french revolution. Дальшу бібліографію французької революції див. Кар'євъ, Крестьяне и крестьянскій вопросъ во Франціи въ послѣдней четверти XVIII в. (Суть „старого ладу“: крім праць Токвіля, Тена, Сореля й ин. гарним компендіум внутрішніх відносин у Франції за останнього півторастоліття перед революцією є другий том книжки A. Rambaud, Histoire de la civilisation française. Пор. Kautsky, Die Classengegensätze von 1789. Для Німеччини особливо важні праці: Hanser, Deutschland nach dem dreissigjährigen Kriege; Perthes, Das deutsche Staatsleben vor der Revolution; Biedermann, Deutschlands geistige, sittliche und gesellige Zustände im XVIII Jahrhundert. Для Іспанії: Desclevises du Dezert, L'Espagne sous l'ancien régime. Зі загальних нарисів розкладу старої Польщі зазначу вступ книжки „Послѣдніе годы Рѣчи Посполитой“ Костомарова, книжку von der Brüggen'a — Polens Auflösung, а також Кар'євъ, Историческій очеркъ польскаго сейма. Період королівського абсолютизму: Laurent, La politique royale (X том його Etudes sur l'histoire de l'humanité посвячений головно зовнішній політиці). Література до історії Франції й Іспанії в епоху заведення абсолютизму подана висше. Тут ходить головно про

Данію, Швецію, Пруси, Австрію й Угорщину. По заг. історії Австрії див. праці Mailath'a, Mayer'a, Crones'a, Huber'a, Leger, а також Biedermann, *Geschichte der oesterrichischen Gesamt-Staatsidee*. Особливо багата й великої ваги література по історії Прусів: Stenzel, *Geschichte des preussischen Staates* (в збірнику Герера й Уккерта); Ranke, *Zwölf Bücher preussischer Geschichte*; Droysen, *Geschichte der preussischen Politik*; Eberty, *Geschichte des preussischen Staats*; Philippson, *Geschichte des preussischen Staatswesens*; Lavisse, *Etudes sur l'histoire de Prusse*; Waddington, *L'acquisition de la couronne royale de Prusse par les Hohenzollern*; Cavaignac, *Formation de la Prusse contemporaine*; Fix, *Die Territorialgeschichte des preussischen Staates*; Schmoller, *Umriss und Untersuchungen zur Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirthschaftsgeschichte besonders des preussischen Staates im XVII und XVIII Jahrh.*; A. Tryxell, *Gesch. Karls XII* (переклад зі шведського). Історія Данії — Allen'a (є французький переклад). Останки феодальних інституцій: Simonnet, *Les parlements sous l'ancienne monarchie*; Aubert, *Le parlement de Paris*; див. історії місцевих парламентів: Floquet і Lainz (Нормандія), *Des Marches* (Бургундія), Pillot (Фляндія), Em. Michel (Мец), Brives-Cazes (Бордо) й ин. Історія французького права: Laferrière, Paul Viollet, A. Gautier, Glasson, H. Beaune (*Droit contumier*), Warnkönig und Stein (*Franz. Staats- und Rechtsgeschichte*). Англійський парламент: Lecky, *History of England in the XVIII century* (нім. пер. Löwe); Mahon, *History of England, 1713—1783*; Erskine May, *Constitutional history of England, 1760—1860*; Alpheus Todd, *Parliamentary government in England* (нім. перекл Assmann). Крім того: Schaumann, *Geschichte der Erwerbung der Krone Gross Britaniens von Seiten des Hauses Hannover*. Особиста і громадська свобода в XVIII ст.: факти, про які згадується в тому

розділі обговорені в правничій літературі (т. є. в літературі права державного, міжнародного, церковного, поліційного, громадського й ин.). Крім того: Hatin, Histoire de la presse en France; Grant, New-papers press; Fox-Bourne, Englisch new-papers; Duboc, Geschichte der englischen Presse; Sachse, Anfänge der Bücherzensur in Deutschland. Аристократія і буржуазія в XVIII ст.: Perrens, La democratie en France au moyen âge; Giraud-Teulon, La royauté et la bourgeoisie; Bardoux, La bourgeoisie française; Ch. Loandre, La noblesse sous l'ancienne monarchie; Cunningham, The growth of english industrie and commerce; Levi, History of british commerce. Селянські відносини в XVIII ст.: Maine, Des causes de la décadence de la propriété féodale en France et en Angleterre; Н. Кар'єв'єв, Крестьяне и крестьянскій вопросъ во Франціи въ послѣдней четверти XVIII в.; Babeau, La vie rurale dans l'ancienne France; A. de Calonne, La vie agricole sous l'ancien régime dans le nord de la France; Knapp, Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Lardarbeiter in den älteren Theilen Preussens; K. Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren, Schlesien; Prothero, Pioneers and Progress of english farmers; K. Marx, Das Kapital; В Мякотинъ, Крестьянскій вопросъ въ Польшѣ въ эпоху раздѣловъ; T. Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za St. Augusta. Розпад цехової організації: Levasseur, Histoire des classes ouvrières en France; Babeau, Les artisans et les bourgeois d'autrefois; Funck-Brentano, La question ouvrière sous l'ancien régime; Martin Saint-Léon, Histoire des corporations de métiers depuis leur origine jusqu'à leur suppression en 1791; A. des Cilleuls, Histoire et régime de la grande industrie en France aux XVII et XVIII siècles; Clément Histoire du systeme protecteur en France depuis Colbert. Зв'язок „старого ладу“ з во-

внїшньою політикою: Laurent, La politique royale; Sorel, L'Europe et la revolution française; Himly, Histoire de la formation des états de l'Europe centrale; Broglie, Le secret du roi; його Frédéric II et Louis XV.

IX. Характеристика просвіти XVIII ст. (ст. 156—172). Жерело і загальний характер „просвіти“ XVIII ст.: Загальна література подана при розділі Студіювання історії XVIII ст. Крім того: Picavet, Les idéologues; Th. Jouffroy, Le droit naturel; Faguet, Dix-huitième siècle; E. Scherer, Études sur la littérature au XVIII siècle; Julian Schmidt, Geschichte der französischen Litteratur seit Ludwig XVI. Життя й ідеї Вольтера: Morley, Voltaire; Strauss, Voltaire; Desnoiresterres, Voltaire et la société au XVIII siècle (4 томи); його Voltaire et J. J. Rousseau; E. Saigey, Les sciences au XVIII siècle. Physique de Voltaire; також G. Bengesco, Voltaire, bibliographie des ses oeuvres і Quérard, Bibliographie Voltairienne. Монтескє і його політична теорія: Sorel, Montesquieu; J. Schvarcza, Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Râthe des Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen und Schweden; J. Janssen, Montesquieus Theorie von der Dreitheilung der Gewalten im Staate auf ihre Quelle zurückgeführt. Руссо, його характер й ідеї: Moreau, Jean-Jacques Rousseau et le siècle philosophie; Saint-Marc Girardin. J. J. Rousseau, sa vie et ses ouvrages; Brockhoff, Rousseau's Leben und Werke; Höfding, J. J. Rousseau und seine Philosophie; Fr. Haymann, J. J. Rousseau's Sozialphilosophie; M. Liepmann, Die Rechtsphilosophie des J. J. Rousseau. Дїдро й Енциклопедисти: Крім праць поданих вище (особливо Lange, Geschichte des Materialismus) див.: Cousin, Philosophie sensualiste au XVIII s.; Duprat, Les encyclopédistes; Morley, Diderot et les encyclopédistes; K. Rosenkranz, Diderots Leben und Werke; Scherer, Diderot; Bertrand,

D'Alembert. Політичні науки і суспільні ідеї XVIII ст.: Barni, Histoire des idées morales et politiques en France au XVIII siècle; Henry Michel, L'idée de l'Etat. Essai critique sur l'histoire des théories sociales et politiques en France depuis la révolution (широкий вступ про XVIII ст., де між иньшим обговорюють ся і фізіократи); Beudant, Le droit individuel et l'état; W. Guerrier, L'abbé de Mally, moraliste et politique. Etude sur la doctrine morale du jacobinisme puritain et sur le développement de l'esprit au XVII siècle; Dühring, Kritische Geschichte der Nationaloekonomie und des Socialismus. Крім того є богата література по історії політичної економії у Франції в XVIII ст.; Horn, L'économie politique avant les physiocrates; Kellner, Zur Geschichte der Physiocratie; Lavergue, Les économistes français du XVIII s. До історії соціальних наук, крім загальних праць по історії політичної економії, див.: Sudre, Histoire du communisme; Villegardelle, Histoire des idées sociales avant la révolution française; Le Faure, Le socialisme pendant la révolution française; Graham, Socialism new and old; A. Lichtenberg, Le socialisme au XVIII siècle; Ludwig Stein, Die sociale Frage im Lichte der Philosophie; Gumpowicz, Socialismus und Rechtsstaat. Про розвій історичної науки у Франції: G. Monod, Du progrès des études historiques en France depuis le XVI siècle (в Revue historique, т. I), а про історичні погляди XVIII ст.: A. Thierry, Considérations sur l'histoire de France. Відносини публіцистики XVIII ст. до народа: Sugenheim, Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa; Lorenz Stein. Die Entwähnung in Deutschland, Frankreich und England; Н. Карѣвъ, Крестьяне и крестьянский вопрос въ Польшѣ въ эпоху раздѣловъ; Knapp, Die Bauernbefreiung in den ältesten Theilen Preussens. Англійські релігійні і політичні ідеї: Hallam, Introduction to the literature of Eu-

rope in the XVI. XVII and XVIII centuries; Laurent, La philosophie du XVIII siècle et le christianisme; Lechler, Geschichte des englischen Deismus; Gross, History of the literature of XVIII century. „Просьвіта“ XVIII ст. поза Францією: до історії впливу Франції на Європу взагалі див. Honegger, Kritische Geschichte der französischen Kultureinflüsse in den letzten Jahrhunderten; Rambaud (в II томі розділ Eclat de la civilisation française en XVIII siècle), Sorel і ин. Про французьку літературу поза границями Франції; Sayous, Hist. de la littérature à l'étranger depuis le commencement du XVII siècle. — Le dix-huitième siècle à l'étranger. До історії культури і літератури XVIII ст. в Англії і Німеччині див. подані висше праці Геттнера, Стефена, Бідермана й ин. (пор. розділ Студіювання історії XVIII ст.) а також: Bruno Bauer, Geschichte der Politik, Cultur und Aufklärung des XVIII Jahrhunderts; W. Scherer, Geschichte der deutschen Literatur; Zeller, Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz; J. Schmidt, Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland

Х. Осьвічений абсолютизм і французька революція (ст. 173 : 190). Нові праці для історії Німеччини в ту епоху: Wenck, Deutschland vor hundert Jahren (Politische Meinungen und Stimmungen bei Ausbruch der Revolutionszeit); Levy-Brühl, L'Allemagne depuis Leibnitz. Краї осьвіченого абсолютизму і його репрезентанти: Geffroy, Gustave III et la cour de France; De Nervo, Gustave III et Anckarström і ин.; K. Wittich, Struensee; Schäfer, Geschichte von Portugal (т. V); John Smith, Memoirs of the Marquis of Pombal; Dahr, Pombal, sein Charakter und seine Politik, 1891. Фридрих II і пруська політика: Reimann, Neuere Geschichte des preussischen Staates vom Hubertsburger Frieden bis zum Wiener Congress (доведена до смерті Фридриха II). Література про самого Фридриха II дуже

велика; всьо, що було писано про нього до 1886 р. (соті роковини його смерті), вичислено в книжці M. Baumgarten, Die Literatur des In- und Auslandes über Friedrich des Grossen. В останніх роках вийшли важніші праці: Koser, Friedrich der Grosse, als Kronprinz; Lavissee, La jeunesse du grand Frédéric; K. Bleibtreu, Fr. der Gr. und die Revolution. Політичні ідеї й урядова діяльність Фридриха II: Oeuvres de Frédéric le Grand в трицяти томах (1846—1857). Beheim-Schwarzbach, Friedrich der Grosse als Gründer deutscher Colonien in dem im Jahre 1772 erworbenen Landen; Stadelmann, Fr. d. Gr. in seiner Thätigkeit für den Landbau Preussens; Seidel, Fr. d. Gr. und Volksschule; Ring, Asiatische Handelskompanien Fr. d. Gr.; Schmoller, Die Einführung der frau. Regie. Державної діяльності Фридриха Вел. тикають ся також праці по історії пруської адміністрації, права, фінансів і ин. Фридриха II як письменника студіювали: Preuss, Fr. d. Gr. als Schriftsteller; Biedermann, Fr. d. Gr. und sein Verhältniss zur Entwicklung des deutschen Geisteslebens; Merckens, Friedrichs des Grossen Philosophie, Religion und Moral; Schulthess, Friedrich und Voltaire in ihren persönlichen und litterarischen Wechselverhältnisse. Марія Тереса і Йосиф II: для епохи Марії Тереси особливо багато зробив Arneth, автор десяти-томової історії її пановання і видавець переписки її й її дітей; також Wolf (Geschichtliche Bilder aus Oesterreich II Bd.: Aus dem Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung. — Hist. Skizzen aus Oesterreich-Ungarn. — Aus dem Hof-Leben Maria-Theresias's. — Oesterreich unter Maria-Theresia, Joseph und Leopold — та остання в колекції Онкена). До історії Йосифа II див. монографії Meynert'a, A. Beer'a, S. Brunner'a, Ritter'a, Jäger'a й ин. Столітні роковини смерті Йосифа II оживили дещо інтерес до його пановання і викликали декілька невеликих праць про нього, в яких найціннішою є

„Josephina“ проф. Вольфа. Йосифінізм і консервативна опозиція: Kronos, Ungarn unter Maria-Theresia und Joseph II; Ziglauer, Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen in der Zeit Josefs II und Leopolds II; O. Lorenz, Joseph II und die belgische Revolution; J. Delplace, Joseph II et la révolution belge; Hock und Biedermann, Der oesterreichische Staatsrath: Lustkandl, Die Josephinischen Ideen und ihr Erfolg; Ritter, Kaiser Joseph II und seine kirch. Reformen; A. Wolf, Die Aufhebung der Klöster in Innerrösterreich. Державна власть і католицька церква в другій половині XVIII ст.: Huber, Der Jesuitenorden; Créteineau-Joly, Clément XIV et les Jésuites. Панованне Людовика XV: Lemontey, Histoire de la Régence et de la minorité de Louis XV; Thiers, Histoire de Law; Daire, Economistes financiers au XVIII siècle; A. Jobez, La France sous Louis XV. Тюрго і невдача з його реформами: Droz, Hist. du règne de Louis XVI; Semichon Les réformes sous Louis XVI; Lavergne, Les assemblées provinciales sous Louis XVI; D'Hugues, Essai sur l'administration de Turgot dans la généralité de Limoges; Batbie, Turgot philosophe, économiste et administrateur; Feilbogen, Smith und Turgot. Франція на передодні революції: крім праць Токвіля, Тена, Сореля й ин., поданих вище, і Кар'єва, Крестьяне и крестьяне вопросъ во Франціи въ послѣдней четверти XVIII в., див. Boiteau, Etat de la France en 1789; Raudot, La France avant la révolution; Pisard, La France en 1789; Babeau, La village sous l'ancien régime; його Paris en 1789; його Le parlement de Paris à Troye en 1787; Sepet, Préliminaires de la Révolution; Stourm, Les finances de l'ancien régime et de la révolution; A. Vührer, Histoire de la dette publique en France. Скликання генеральних станів і накази 1789 р.: Laurent et Mavidal, Archives parlementaires; Armand Brette, Recueil de documents relatifs à la

convocation des états généraux de 1789; A. Richard, La bibliographie des cahiers de doléances de 1789; Chassin, La génie de la révolution; Poncin, Les cahiers de 1789. Перші місяці революції: див. розд. Студіювання історії XVIII ст. Крім того: Carnot, La révolution française, résumé historique; Rambaud, Histoire de la révolution française; Paul Janet, Centenaire de 1789. Hist. de la révolution française; Bloss, Geschichte der französischen Revolution; E. Champion, Esprit de la révolution française; Feu-gère, La révolution française et la critique contemporaine; B. Robidou, Histoire du clergé pendant la révolution française; Gazier, Études sur l'histoire religieuse de la révolution française; Ravaisson, Les archives de la Bastille; Funck-Brentano, Legendes et archives de la Bastille; G. Bord, La prise de la Bastille et les conséquences de cet événement dans les provinces. Монархія і нація в 1789—1791 pp.: Zinkeisen, Der Jakobiner-Klub. Ein Beitrag zur Geschichte der Parteien und der politischen Sitten im Revolutionszeitalter; Taine, La révolution (т. II п. в. La conquête jacobine); F. A. Aulard, La société des Jacobins; Chalamel, Hist. de la liberté de presse en France depuis 1789; Gallois, Hist. des journaux de la Révolution; Champfleury, Histoire de la caricature en France pendant la Révolution; Lambert, Les fédérations en Franche-Comté et la fête de la révolution du 14 juillet 1790. ПРІНЦИПИ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СВОБОДИ І НАРОДОВЛАДСТВА В ЗАКОНОДАВСТВІ КОНСТИТУАНТИ: Rambaud, Hist. de la civil. contemp.; Ferneuil, Les principes de 1789 et la science sociale; Faustin Hélie, Les constitutions de la France; Duvergier de Hauraune, Histoire du gouvernement parlementaire; Chalamel, Histoire de la liberté en France depuis 1789; A. Bardoux, La bourgeoisie française; Doniol, La féodalité et la révolution française; L. Sciout, Histoire de la constitution civile du clergé et de la persécution révolu-

tionnaire (4 томи); Pressensé, L'église et la révolution française; Gazier, Études sur l'histoire religieuse de la révolution française. Жирондисти й Якобінці: Крім згаданих висше праць Лямартіна, Вателя, Жирардо, Добана, Тена й ин. див.: Mortimer-Fernaux, Histoire de la Terreur; Flery, Les grands terroristes. Carrier à Nantes; A. Schmidt, Tableaux de la révolution française. — Recueil des actes du comité du salut public etc. (під ред. Оляра); Compardon, Histoire du tribunal révolutionnaire; його La révolution du 31 mai et le fédéralisme de 1793 ou la France vaincue par la commune de Paris; його La Terreur; його Représentats du peuple en mission et la justice révolutionnaire; dans les départemens en l'an II; Eugène Despois, Le vandalisme révolutionnaire (зняття в Конвенту закилу вандалізму); J. Eckart, Figuren und Ansichten der Pariser Schreckenszeit (1792 bis 1794); Lorenz Stein, Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich; Le Faure, Le socialisme pendant la révolution française; E. Jäger, Die französ. Revolution und die soziale Bewegung. Боротьба партій в конвенті і терор: Chevremont, Jean-Paul Marat; Piazzoli, Marat, l'amico del popolo e la rivoluzione; Robinet, Danton homme d'état; Hamel, Histoire de Robespierre. Знамениті характеристики всіх трьох діячів див. Taine, La Révolution. Зовнішні побіди і внутрішня безсильність Франції в епоху директорії: Michelet, Histoire du XIX siècle (т. I Директорія); D'Hericault, La révolution de thermidor; Thibaudeau, Histoire de la Convention et du Directoire; Barante, Histoire du Directoire; Thureau-Dangin, Royalistes et républicains (тут важна перша частина: La question de monarchie ou de republique du 9 thermidor au 18 brumaire); L. Sciout, Le Directoire; Ferraz, Histoire de la philosophie pendant la révolution.

ДРУКАРСЬКІ ПОХИБКИ.

стр.:		замість:	має бути:
3. 10.	рядок з долу:	„та“,	її
3. 9.	”	„її“	та
13. 12.	” з гори:	перед „суї“	додати: що був
23. 18.	” з долу:	в замітних	з з—их
26. 5.	”	перед „се“	додати: а у свідомости ці- лих его клас
26. 2.	”	стремління	с—в
31. 4.	”	перед „розвявано“	додати: щоб
36. 14.	”	фактом	ф—ам
40. 20.	”	„духовенство“	феодалізм
53. 4.	”	„уставами“	установами (= ін- ституціями)
56. 16.	”	„своє корисне“	своєкорисне
58. 7.	”	„принцип“	принципат
59. 20.	”	„організація“	організація
61. 4.	” з гори:	„пребувала“	перебувала
68. 18.	” з долу:	індеферентизмом	індіферентизмом
72. 6.	” з гори:	„зплodom“	плodom
74. 3.	”	по „чоловіком“	додати: , і
80. 8.	” з долу:	„сполученого“	сп—ою
85. 11.	” з гори:	} „панства“	панства
87. 15.	” з долу:		
88. 18.	”	„зробила“	зробило
89. 6.	”	} „почуття“	п—в
90. 1.	” з гори:		
98. 2.	”	„до“	що до
102. 11.	” з долу:	„XVII—XVIII“	XII—XIII
109. 9.	” з гори:	„відносин“	відносини
113. 6.	”	„таме“	саме
137. 14.	”	„виявило“	виявила
150. 17.	”	„його“	її
165. 13.	” з долу:	„Вважаючи“	З огляду
170. 2.	”	„протилежний“	протилежних

О п о в і с т к а .

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки :

В першій серії :

Ціна в коронівій вал.

1. С. Ковалів. Дезертир і иньші оповідання . . .	1'60	К.
2. Іван Франко. Поеми.	1'60	„
3. О. Кобилянська. Покора і иньші оповідання .	1'40	„
4. Гю де Мопасан. Дика панї і иньші оповідання	1'30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідання	1'40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповідання .	1'60	„
7. Бнут Гамсун. Голод, роман	2'20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1'60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. .	1'60	„
10. Уїллїям Шекспір. Гамлет, принц данський	1'80	„
11. Генрик Понтоншідан. Із хат. Оповідання . . .	1'40	„
12. Богдан Лепкий. З жита. Оповідання.	1'20	„
13. Гергарт Гаутман. Візник Геншель	1'60	„
14. М. Коцюбинський. В путах шайтана. Оповід.	1'60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1'40	„
16. Панас Мирний. Дихі люди	1'40	„
17. В. Короленко. Судний день	1'20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1'60	„
19. К. Гудков. Уріель Акоста	1'40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1'80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1'60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	0'90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1'60	„
24. М. Коцюбинський. По людському, ...	2'00	„
25. В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма	1'00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1'60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1'60	„
28. Л. Толстой. Відродженє, (3 томи)	3'60	„
29. К. Гавлічек-Боровский. Вибір поезий . . .	1'60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1'80	„
31. І. Франко. Коваль Бассім	1'60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1'80	„
33. Е. Тимченко. Калевала.	3'00	„
34. О. Батренко. Пан Природа і ин. оповідання .	1'40	„
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевля	1'60	„
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1'40	„
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезії . . .	1'60	„
38. Уїллїям Шекспір. Ромео і Джульєта. . . .	1'80	„
39. К. Сроковський. Оповідання	1'40	„
40. А. Крипський. Пальмове гілля, (3'00) . . .	2'00	„

41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця	2:00	К.
42. Гю де Мопасан. Горлі і інші оповідання	1:30	"
43. В. Кравченко. Буденне життя. Оповідання	2:00	"
44. Уїлліям Шекспір. Король Лір	1:80	"
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3:00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1:20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1-20) К. опр.	1:60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру.	1:40	"
49. М. Коцюбинський. Поединок і ин. опов.	2:00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1:40	"
51. С. Ковалів Рыболови.	2:00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I. (1-60)	2:00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідання	3:00	"
54. Е. Ярошинська. Перекинчики	2:60	"
55. В. Винниченко. Повісті й оповід.	3:00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1:50	"
57. В. Вересасв. Записки лікаря	3:00	"
58. М. Вовчок Народні оповідання Т. II. (1.60)	2:00	"
59. М. Горький. Мальва і інші опов.	2:50	"
60. М. Дерлиш. Композитор і інші опов.	2:00	"
61. Ю. Заср. Легенди.	2:40	"
62. А. Чехов. Змора і инь. опов.	2:40	"
63. Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та инь. опов.	1:80	"
64. Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2:00	"
65. А. Чайковский. Оповідання.	2:00	"
66. Марко Вовчок. Народні оповідання т. III.	3:80	"
67—68. І. Левицький. Хмари.	4:80	"
69—70. Е. Золя. Жерміналь	6:00	"
71. О. Маковей. Оповідання	3:00	"
72. І. Франко. На лоні природи.	3:60	"
73. Кароль Кавцкі. Народність і її початки (0 60)	1:00	"
74. Фр. Енгельс. Людвік Фаврбах. . . . . (0:50)	0:90	"
75. Фр. Енгельс. Початки родини. . . . . (1:50)	1:90	"
76. Ш. Сеньобб. Австрія в XIX століттю (0:80)	1:20	"
77. В. Будзиновський. Хлопська посідість (2:00)	2:40	"
78. К. Флімаріон. Про небо . . . . . (2:00)	2:40	"
79. М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1:80	"
80. С. Степняк. Підземна Росія . . . . . (3:00)	3:40	"
81. Адріан. Аграрний процес у Добростанах (1:00)	1:40	"
82. Г. Тен. Фільософія штуки . . . . . (1:00)	1:40	"
83. Дж. Інгрем. Історія політ. економії	4:00	"
84. Е. Ферріср. Дарвінізм. . . . . (1:30)	1:70	"
85. Й. Конрад. Національна економія	2:30	"
86. В. Стефанік. Мое слово, оповідання	4:00	"
87. Ж. Масперо. Старинна історія схід. народів т. I.	2:80	"
88. М. Коцюбинський. У грішний світ	2:00	"
89. М. Карсєв. Фільософія культурної й соціальної історії XIX ст.	2:80	"

90. О. Кобилянська. До світа. Новелі і нариси 2·80 Ї.
 91. О. Авдікович. Моя популярність . . . . . 2·60 „
 92. Е. Фрас. Нарис геології (друкуєть ся).

Приготовляють ся до друку або друкують ся :
 І. Франко, Воа Constrictor; Шіпер, Історія Жидів;
 Б. Лепкий, Оповіданя; Стороженко, Історія середновічних
 літератур; Рамбо, Історія французької революції; Вундт,
 Проблеми філософії.

Книжки під чч. 73—84 друковані в давній другій
 серії (Науковій Бібліотеці). Цифри в скобках подані за бро-
 шуровані примірники.

Крім того можна набувати в Видавничій
 Спілці отсі видані окремо, або набуті твори :

1. АКОРДИ, антологія української поезії від
 смерти Шевченка до найновіших часів під ред. д-ра
 Ів. Франка, з ілюстраціями Ю. Панкевича, люксусове
 виданє, по ціні 6, 7·50, 8, 8·50 і . . . . . 10 кор.

2. Петербурська Академія Наук у справі внесе-
 ня заборони українського слова . . . . . 0 60 К.

3. А. Бринський. Андрій Лаговський, повість 3·00 К.

4. М. Яцків: Огні горять — . . . . . 2·50 кор.

У другій серії przygotowляють ся до друку: П. Він-
 терніц, Що знаємо про Індогерманів; Куліш, Листи з ху-
 тора; Тен, Нариси; Бесіди про часи козацькі.

Адреса : Львів, ул. Чарнецького, ч. 26.

Widener Library

3 2044 098 621 147